

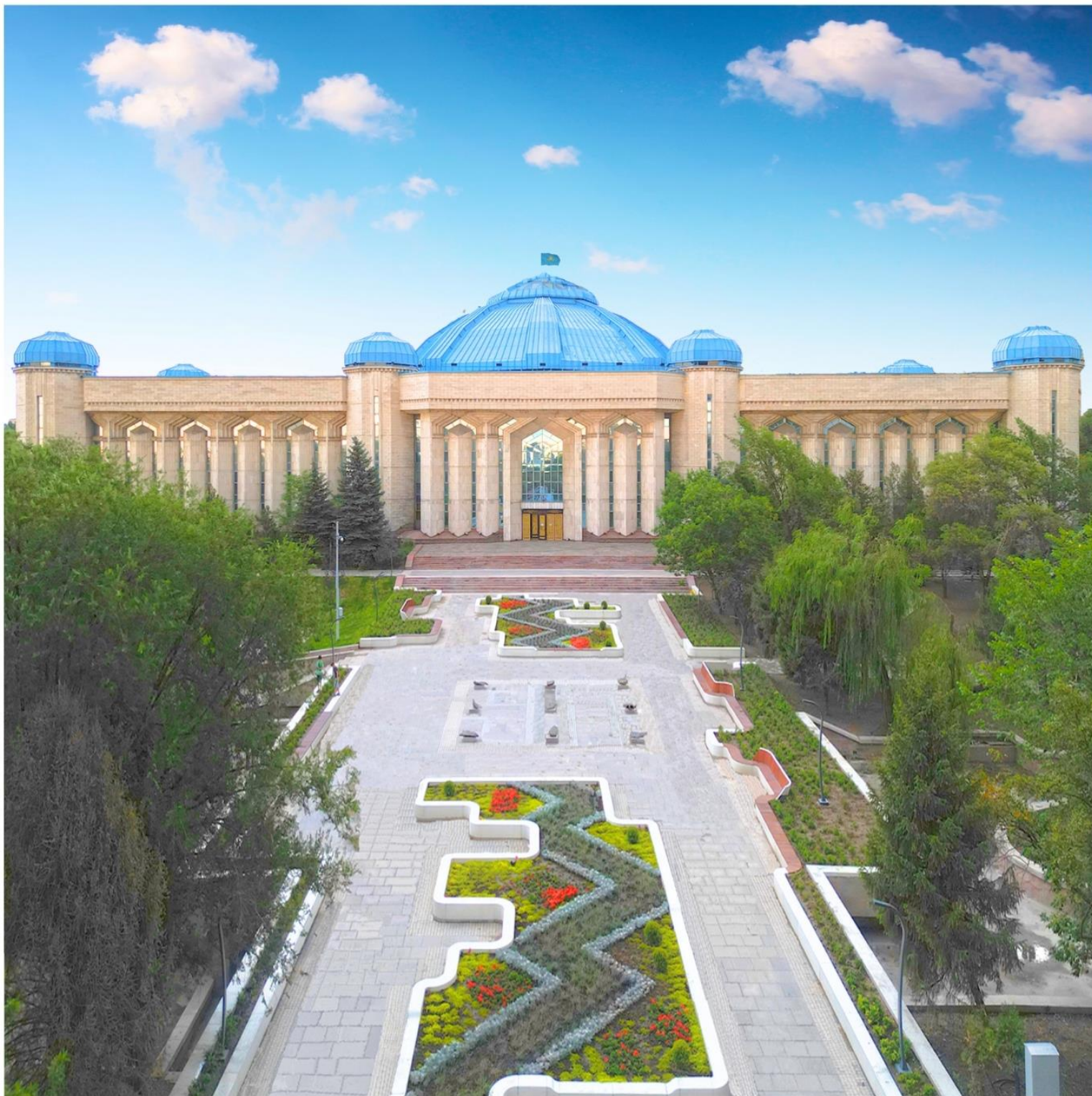
ISSN: 2960-0049
ISSN-L: 2958-5376

MUSEUM.KZ

ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ ЖУРНАЛ • НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ • SCIENTIFIC AND PRACTICAL JOURNAL

3(15)2026

ISSN: 2960-0049
ISSN-L: 2958-5376

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ АҚПАРАТ МИНИСТРЛІГІ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙІ**

**МИНИСТЕРСТВО КУЛЬТУРЫ И ИНФОРМАЦИИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
НАЦИОНАЛЬНЫЙ ЦЕНТРАЛЬНЫЙ МУЗЕЙ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

**MINISTRY OF CULTURE AND INFORMATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
THE NATIONAL CENTRAL MUSEUM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

MUSEUM.KZ

ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ ЖУРНАЛ • НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ • SCIENTIFIC AND PRACTICAL JOURNAL

Алматы, 2026

MUSEUM.KZ**Ғылыми-практикалық журналы**

«MUSEUM.KZ» – музейтану, музей ісі, мәдени мұра нысандарын қорғау, тарих, деректану, археология, нумизматика, этнология, өнертану, мәдениеттану және мәдениет тарихының өзекті мәселелеріне арналған рецензияланатын ғылыми-практикалық журнал.

Журнал қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде бұрын жарияланбаған ғылыми еңбектерді жариялайды.

Редакцияға жариялауға жіберілген ғылыми жұмыстар плагиатқа тексеріледі. Плагиат анықталса, жұмыс қосымша қарауға қабылданбайды.

Журналда келіп түскен жұмыстарды рецензиялаудың тәуелсіз институты жұмыс істейді.

Журналдың редакциясы өз қызметінде Committee on Publication Ethics – COPE халықаралық жариялау этикасы комитеті әзірлеген принциптерді, сондай-ақ Scopus (Elsevier) журналдарын жариялаудың этикалық принциптерін басшылыққа алады. «MUSEUM.KZ» журнал саясатының негізгі ұстанымы басылымның авторлар мен оқырмандар үшін ашықтық принципі.

Журнал материалдары «MUSEUM.KZ» Creative Commons «Attribution» («Атрибуция») 4.0 Дүниежүзілік (CC BY 4.0, лицензия «Авторлықпен») лицензиясы бойынша қол жетімді.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

Журнал редакциясы мақаланың жарияланғандығынан келуі мүмкін зиян үшін авторлар немесе өзге тұлғалар мен мекемелер алдында өзіне ешқандай жауапкершілік алмайды.

Журналды тіркеген мекеме атауы	Қазақстан Республикасы Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігі
Құрылған жылы	24 ақпан 2023 жыл, Куәлік №KZ62VPY00065358
ISSN	30 қазан 2022 ж.
Мерзімділігі	ISSN: 2960-0049, ISSN-L: 2958-5376
Құрылтайшысы	Жылына 4 рет
	Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі
	Мәдениет комитетінің Қазақстан Республикасының
	Ұлттық орталық музейі РМҚК
Сайт	https://journal-museum.kz
E-mail	museum.kz@mail.ru
Байланыс телефоны	8 (727) 264 08 44
Редакциясы	museum.kz

MUSEUM.KZ Научно-практический журнал

«MUSEUM.KZ» – рецензируемый научно-практический журнал, посвященный актуальным проблемам музеологии, музейного дела, охраны объектов культурного наследия, истории, источниковедения, археологии, нумизматики, этнологии, искусствоведения, культурологии и истории культуры.

В журнале публикуются оригинальные, ранее не опубликованные работы исследователей на казахском, русском, английском языках.

Научные работы, присланные для публикации в редакцию, проверяются на плагиат. В случае обнаружения плагиата работа к дополнительному рассмотрению не принимается.

В журнале функционирует независимый институт рецензирования поступающих работ.

Редакция журнала в своей деятельности руководствуется принципами, разработанными Международным Комитетом по публикационной этике Committee on Publication Ethics – COPE, а также этическими принципами публикации журналов Scopus (Elsevier).

Основой политики журнала «MUSEUM.KZ» является принцип открытости издания для авторов и читателей.

Материалы журнала «MUSEUM.KZ» доступны по лицензии Creative Commons «Attribution» («Атрибуция») 4.0 Всемирная (CC BY 4.0, лицензия «С указанием авторства»).

При повторной публикации статей, съемке на микрофильмах и других копиях необходима обязательная ссылка на журнал.

Редакция журнала не несет ответственности перед авторами и/или третьими лицами и организациями за возможный ущерб, вызванный публикацией статьи.

Наименование органа, зарегистрировавшего издание	Министерство информации и общественного развития Республики Казахстан
Журнал основан	24 февраля 2023 г. Свидетельство №KZ62VPY00065358
ISSN	30 октября 2022 г.
Периодичность	ISSN: 2960-0049, ISSN-L: 2958-5376
Учредитель	4 раза в год
	РГКП Национальный центральный музей Республики Казахстан Комитета культуры Министерства культуры и информации Республики Казахстан
Сайт	https://journal-museum.kz
E-mail	museum.kz@mail.ru
Телефон	8 (727) 264 08 44
Редакция	museum.kz

«MUSEUM.KZ» Scientific and practical journal

«MUSEUM.KZ» – A peer-reviewed scientific and practical journal dedicated to current issues in museology, museum studies, heritage protection, history, source studies, archaeology, numismatics, ethnology, art history, culturology and cultural history.

The journal publishes original, previously unpublished papers by researchers in Kazakh, Russian and English languages.

Research papers sent for publication to the editorial board are checked for plagiarism. If plagiarism is detected, the work will not be accepted for further consideration.

The journal has an independent peer-review system institution for incoming papers.

The editorial board of the journal is guided in its activities by the principles developed by the Committee on Publication Ethics – COPE, as well as by the Scopus (Elsevier) Journal Publication Ethics Guidelines.

«MUSEUM.KZ» policy is based on the principle of openness to authors and readers.

«MUSEUM.KZ» journal materials are available under the Creative Commons "Attribution" 4.0 Worldwide (CC BY 4.0, licence "With attribution").

For republishing articles, microfilm and other copies, a link to the journal is required.

The editorial board is not liable to the authors and/or third parties and organizations for possible damages caused by the publication of the article.

Name of the authority that registered the publication	Ministry of Information and Social Development (Kazakhstan) February 24, 2023 Certificate №KZ62VPY00065358
The journal was founded on	October 30, 2022.
ISSN	ISSN: 2960-0049, ISSN-L: 2958-5376
Frequency	4 times a year
Founder	Republican State Budget-Supported Enterprise The National Central Museum of the Republic of Kazakhstan Committee of Culture of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan
Site	https://journal-museum.kz
E-mail	museum.kz@mail.ru
Tel.	8 (727) 264 08 44
Editorial board	museum.kz

УДК 069:930.25

**ҚР ҰЛТТЫҚ ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙІ ҚОРЫНДАҒЫ XX Ғ. БАСЫНДАҒЫ
МЕРЗІМДІ БАСЫЛЫМДАР:
ТАРИХИ ЖАДЫ МЕН ДЕРЕКТІК МҰРА**

Ж.А. Орынбекова

ҚР Ұлттық орталық музейі (Қазақстан)

Аңдатпа. XX ғасыр басындағы мерзімді басылымдарды тарихи дереккөз ретінде пайдалану зерттеліп отырған кезеңді тереңірек тануға мүмкіндік береді. Жазбаша дереккөздер тобына жататын басылымдар, соның ішінде ғасыр басында дүниеге келіп, қысқа және ұзақ ғұмыр кешкен баспасөз өнімдері ұлт тарихына қатысты көптеген деректерге ие.

Мақалада XX ғасыр басында шыққан газеттер мен журналдар мәдени, білім беру және қоғамдық-саяси бейнені беретін маңызды тарихи дереккөздер ретінде қарастырылады. Тек баспа мәдениетінің ескерткіші ғана емес, тарихи оқиғалардың құжаттық дәлелі ретіндегі қызметіне айрықша мән беріледі. Қоғамдық пікірталас пен ойды дамыту алаңына айналған ұлттық баспасөзге назар аудара отырып, сақталған басылымдардың мәдени мұраның бірегей ескерткіші екенін көрсетеді.

ҚР Ұлттық орталық музейі қорындағы XX ғасырдың басында шығып отырған мерзімді жарияланымдарға шолу жасай отырып, баспасөздің дәуірдің негізгі оқиғаларын жариялау, білім беру идеяларын тарату, ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы рөлі талданады. Жарияланымдар музей қорының маңызды бөлігі, құнды естелік ретінде қарастырылады. Мақаланың маңыздылығы – «Айқап», «Шолпан», «Абай» журналдары, «Тілші» газетіндегі мақалалардың қазақ қоғамын жаңғырту тарихы бойынша негізгі дереккөз ретіндегі ақпараттық әлеуеті мен құжаттық құндылығы айқындалады. Талдау негізінде мерзімді басылымдардың қоғамдағы рухани, мәдени және саяси-әлеуметтік өмірдің өзгеруін көрсететін рөлі ашылады.

Бұл басылымдардың ғылыми және деректанулық құндылығы жоғары деген қорытындыға келеді. Мақала араб әліпбиін (төте жазу) арнайы үйренбеген зерттеушілерге дереккөз іздеуде көмекші болады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Жұмыс барысында ҚР Ұлттық орталық музейі қоры, ҚР Ұлттық кітапханасы материалдары, «Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі қорындағы бірегей қолжазбалар мен басылымдар» ғылыми каталогы (Алматы, 2011), қазақ баспасөзі жайлы ғылыми жарияланымдар басшылыққа алынды. Зерттеу әдіснамасы ретінде жүйелі тәсіл, іріктеу, және талдау қолданылды.

Тірек сөздер: Мерзімді басылым, газет, журнал, музей қоры, мәдени мұра, тарихи дереккөз.

Сілтеме жасау үшін: Орынбекова Ж.А. ҚР Ұлттық орталық музейі қорындағы XX ғ. басындағы мерзімді басылымдар: тарихи жады мен деректік мұра // MUSEUM.KZ. 2026. №3 (15), 5-13 бб. DOI: 10.59103/muzkz.2026.15.01

ПЕРИОДИЧЕСКИЕ ИЗДАНИЯ НАЧАЛА XX ВЕКА В ФОНДЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО МУЗЕЯ РК: ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ И ДОКУМЕНТАЛЬНОЕ НАСЛЕДИЕ

Ж.А. Орынбекова

Национальный центральный музей РК (Казахстан)

Аннотация. Изучение периодических изданий начала XX века как источника обогащения нашей истории и использование их в качестве исторического источника позволяет более глубоко исследовать данный период. Издания, относящиеся к группе письменных источников, в том числе печатная продукция, появившаяся в начале века и просуществовавшая недолгое или продолжительное время, содержат множество сведений по истории нации.

В статье газеты и журналы, выходившие в начале XX века, рассматриваются как важные исторические источники, отражающие культурную, образовательную и общественно-политическую картину. Особое значение придается их функции не только как памятника печатной культуры, но и как документального свидетельства исторических событий. Сосредоточивая внимание на национальной прессе, ставшей площадкой для развития общественной мысли и дискуссий, показывается, что сохранившиеся издания являются уникальным памятником культурного наследия.

На основе обзора периодических изданий начала XX века, хранящихся в фонде Национального центрального музея РК, анализируется роль прессы в освещении основных событий эпохи, распространении просветительских идей и формировании национальной идентичности. Публикации рассматриваются как важная часть музейного фонда, ценная реликвия. Значимость статьи заключается в выявлении информационного потенциала и документальной ценности статей журналов «Айқап», «Шолпан», «Абай» и газеты «Тілші» как основных источников по истории модернизации казахского общества. На основе анализа раскрывается роль периодических изданий в отражении изменений духовной, культурной и общественно-политической жизни общества.

Делается вывод о высокой научной и источниковедческой ценности данных изданий. Статья будет полезна исследователям, не изучавшим специально арабский алфавит (төте жазу), при поиске источников.

Материалы и методы исследования. В ходе работы использованы материалы фонда Национального центрального музея РК, Национальной библиотеки РК, научный каталог «Редкие рукописи и издания в фондах Центрального государственного музея Республики Казахстан» (Алматы, 2011), а также научные публикации о казахской прессе. В качестве методологии исследования применялись системный подход, отбор и анализ.

Ключевые слова: Периодическое издание, газета, журнал, музейный фонд, культурное наследие, исторический источник.

Для цитирования: Орынбекова Ж.А. Периодические издания начала XX века в фонде Национального центрального музея РК: историческая память и документальное наследие // MUSEUM.KZ. 2026. №3 (15), с. 5-13. DOI: 10.59103/muzkz.2026.15.01

EARLY 20TH-CENTURY PERIODICALS IN THE COLLECTION OF THE NATIONAL CENTRAL MUSEUM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: HISTORICAL MEMORY AND DOCUMENTARY HERITAGE

Zh.A. Orynbekova

National Central Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Abstract. The study of periodicals of the early XX century as a means of enriching our history and their use as historical sources makes it possible to investigate this period more deeply. Publications belonging to the group of written sources, including printed publications that appeared at the beginning of the century and existed for a short or long period, contain a great deal of information related to the history of the nation.

The article considers newspapers and journals published in the early XX century as important historical sources reflecting the cultural, educational, and socio-political landscape. Particular attention is paid to their function not only as monuments of print culture but also as documentary evidence of historical events. Focusing on the national press, which became a platform for the development of public thought and discussion, the article demonstrates that preserved publications are unique monuments of cultural heritage.

Based on a review of periodicals from the early XX century preserved in the collections of the National Central Museum of the Republic of Kazakhstan, the role of the press in covering the major events of the era, disseminating educational ideas, and shaping national identity is analyzed. Publications are regarded as an important part of the museum collection and as valuable relics. The significance of the article lies in identifying the informational potential and documentary value of articles published in the journals «Айқап», «Шолпан», «Абай» and the newspaper «Тілші» as key sources on the history of the modernization of Kazakh society. Based on the analysis, the role of periodicals in reflecting changes in the spiritual, cultural, and socio-political life of society is revealed.

The study concludes that these publications possess high scientific and historical source value. The article will be useful for researchers who have not specifically studied the Arabic alphabet (töte script) in their search for sources.

Research materials and methods. The study is based on materials from the collections of the National Central Museum of the Republic of Kazakhstan, the National Library of the Republic of Kazakhstan, the scientific catalog Unique Manuscripts and Publications in the Collection of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Almaty, 2011), and scholarly publications on the Kazakh press. The research methodology includes a systematic approach, selection and analysis.

Keywords: Periodical publication, newspapers, journal, museum collection, cultural heritage, historical sources.

For citation: Orynbekova Zh.A. Early 20th-century periodicals in the collection of The National Central Museum of the Republic of Kazakhstan: historical memory and documentary heritage // MUSEUM.KZ. 2026. №3 (15), pp. 5-13. DOI: 10.59103/muzkz.2026.15.01

Қысқашы. XX ғасырдың басы қазақ халқының тарихында күрделі саяси-әлеуметтік қатығыстармен ерекшеленетін бетбұрыс кезең саналады. Осы аумалы-төкпелі кезеңде мерзімді баспасөз қоғамдық сананы қалыптастырудың негізгі құралына айналды. Білім беру мен мәдениеттің дамуы, әлеуметтік өзгерістер, жаңғыру үдерістері сол кездегі мерзімді баспасөзде көрініс тапты. Жарияланымдарды тарихи дереккөз ретінде пайдалану қарастырылып отырған кезеңдегі тарихымызды тереңірек зерттеуге септігін тигізеді. Себебі ел тарихының жазбаша дереккөздер жиынтығына жататын мерзімді басылымдар ұлт тарихына қатысты көптеген деректерді қамтуымен ерекшеленеді. Журналдар мен газеттер болып жатқан оқиғалар жайында ақпар бере отырып, қоғамда жаңа идеялардың таралуына ықпал етті, әлеуметтік көзқарас тудырды, ұлттық бірегейліктің нығаюына әсер етті.

Қазіргі уақытта XX ғасырдың басындағы газеттер мен журналдардың сақталған даналары ерекше құндылыққа ие. Бұл нұсқалар дәуірге тән саяси, әлеуметтік және мәдени

көріністі қайта қарауға, әлеуметтік ойдың дамуын бақылауға және халықтың тіршілік ерекшеліктерін анықтауда зерттеушілер үшін ерекше маңызды. Өйткені әрбір басылым – өз заманының материалдық куәлігі. Мақаланың мақсаты – музей қорындағы XX ғасырдың басындағы газеттер мен журналдарды тек ақпарат тасымалдаушысы ретінде ғана қабылдамай, олардың тарихи естелікті сақтаудағы рөлін анықтау.

Нәтижелерді талқылау. Қазақстан Республикасы Ұлттық орталық музейінің қорында заманның шынайы куәгерлері болып табылатын түпнұсқа басылымдар сақталған. «Айқап», «Абай», «Әйел теңдігі» журналдары, «Тілші» газеті дереккөз ретінде сол уақыттағы ахуалды жан-жақты сипаттауға мүмкіндік береді. Басылымдардағы материалдардың ресми құжаттардан айырмашылығы мұнда замандастарының сан алуан әлеуметтік үдерістерге пікірлері, бағалары ауқымды көрсетіледі.

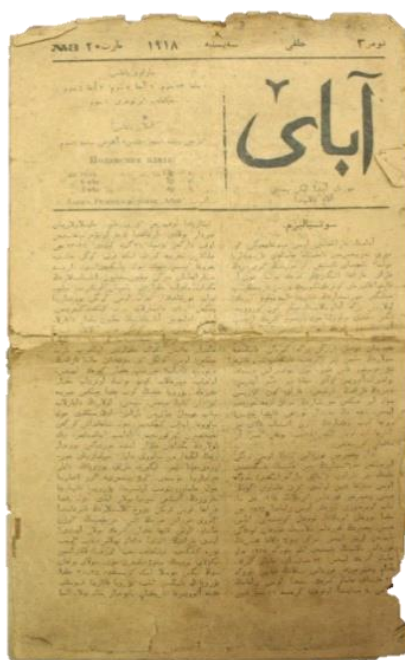
XX ғасырдың басында қазақтілді баспасөз белсенді дамыды. Өзекті мәселелерді талқылаған елеулі басылымдардың ішінде «Айқап» журналы ерекше орын алды. Журнал беттерінде әлеуметтік даму, жер қатынастары, мәдениет, білімге қатысты мәселелер талқыланды (сурет 1). Деректану тұрғысынан алғанда, журнал – қазақ қоғамының көшпелі өмірден отырықшы өмірге өтпелі жағдайын тіркейтін құжат.

Сурет 1. КП 15906. «Айқап» журналының №1 саны
(ҚР Ұлттық орталық музейінің қорынан)

Музейде «Айқап» журналының №1 саны сақталған. Араб әріптерімен қазақ тілінде (төте жазу) басылған. Ол Мұхамеджан Сералиннің редакторлығымен Троицк қаласындағы «Энергия» баспаханасында басылған. Өлшемі: 15,5x22,2 см, 12 бет. Онда мәтіндер екі бағанаға тізіліп жазылған. Алғашқы 4 бетте оқырмандарға арналған алғысөз басылған. Мұхамеджан Сералин «Бұл сөздер Крафт деген ғалымның «Принятие киргизами русского подданства» деген кітабынан алынып жазылды» деп көрсеткен. Журналдың бұл санында «Қазақ қай заманда Русияға қараған» атты мақала, «Басқарушыға келген хаттар», «Білім бабынан», «Қазақ рулары жайынан», «Одан-бұдан», «Әзіл сөздер» деген материалдар жарияланған. Соның ішінде «Одан-бұдан» айдарында егін, пішен кезінде көбейіп, зиян келтіретін тарақ құйрыққа қарсы күресу амалы анық жазылған.

Басылымдардағы материалдар тарихқа замандастар көзімен қарауға, қоғамдық дамудың ерекшеліктерін анықтауға, түрлі әлеуметтік топтардың көңіл-күйін түсініп, көзқарасын анықтауға мүмкіндік береді. Тәлім-тәрбиелік идеялардың таралуына, қоғамдық ойдың дамуына ықпал етті. Солардың бірі «Абай» журналы (сурет 2).

Сурет 2. КП 25237/1. «Абай» журналының №3 саны
(ҚР Ұлттық орталық музейінің қорынан)

Мұхтар Әуезов жұмысына белсене ат салысқан «Абай» журналының №3 (Сейсенбі. 20 март 1918) және №9 (22 тамыз 1918) сандары Жүсіпбек Аймауытовтың редакторлығымен Семей қаласында араб әріптерімен қазақ тілінде (төте жазу) басылған. Бастырушы: Уақ қарыз серіктестігі.

Басылым ұлттық мәдениет, әдебиет, білім беру мәселелеріне арналған алғашқы қоғамдық және әдеби журнал болды. Журналда қазақ халқының тарихы мен этнографиясы туралы мақалалар маңызды орын алды. Әдеби тілдің дамуына, ұлттық мәдени болмыстың қалыптасуына үлес қосқан еңбектер дәстүрлі мәдениет пен жаңа әлеуметтік үдерістер арасындағы дәнекер қызметін атқарды.

Журналдың №3 санында «қазақ зиялыларының бірнеше мақала, өлеңдері, басылған. Сұлтанмахмұт Торайғыров «Социализм» (1-4 б.), А.М. Мадияр «Алашқа» (4-5 б.), «Философия жайынан» (6-8 б.), «Әдебиет» (8-9 б.), Сәбит Мұқанов «Қазақ әйелдері туралы» (10-11 б.), «Алаштың алғашқы құрбанына» (12 б.), Бейімбет Майлин «Тұңғыш құрбан» (11-12 б.), Саид Баттал Мұстафа «Имам ғазалы» (13-14 б.), М. Нұрғанбай «Бірлік» қауымы кіндік кеңесінің съез шақырушы комиссия мүшелерінің үндеуі (15 б.). «Қожа Хафиз сөзінен» (16 б.), Сұлтанмахмұт Торайғыровтың «Неге жасаймын?» өлеңі (16 б.). Кейбір авторлардың аты-жөндері жазылмаған» [Каталог, 2011: 81].

Кезекті №9 санында (сурет 3) «Қазақ қашан жетіледі?», «Сиясат хауасы», «Қазақтың қазіргі күйі», «Денсаулық», «Басқармадан», «Һәм басқалар» тақырыбындағы мақалалармен қатар ұлттың мәдени мұрасын сақтауда маңызды рөл атқаратын шығармалар жарияланған. «Өлең», «Қайран елім-ай», «Ғашықтық», «Медғат-Қасым» поэмасы сынды туындылар ұлттық рухани мұраның сақталуына негіз болды.

Сурет 3. КП 25237/1. «Абай» журналының №9 саны
(ҚР Ұлттық орталық музейінің қорынан)

Әлеуметтік-саяси ақпараттан басқа, газеттер мен журналдар тарих, этнография, әдебиет және фольклор бойынша материалдар жариялады. Осылайша, олар ұлттың мәдени мұрасын сақтауда маңызды рөл атқарды. Бұл басылымдарда қазақ жазушылары мен ақындарының шығармалары, сондай-ақ халық дәстүрлері, әдет-ғұрыптары және тарихи оқиғалар туралы материалдар жарияланды. Бүгінгі таңда XX ғасырдың басындағы көптеген баспасөз материалдары мәдениет зерттеушілері үшін құнды дереккөздер болып табылады. Мерзімді басылымдар әдеби тілдің дамуына және ұлттық мәдени бірегейліктің қалыптасуына үлес қосты. Олар дәстүрлі мәдениет пен жаңа әлеуметтік үдерістер арасындағы байланыстырушы буын қызметін атқарды.

«Шолпан» журналы 1922–1923 жылдары Ташкентте жарық көрді және қазақ қоғамдық пікірінің маңызды құралына айналды (сурет 4). Ол халықтың рухани мұрасы мен мәдени ерекшелігін сақтауға ұмтылған ұлттық зиялы қауым өкілдерін біріктірді. Журналда әдеби шығармалар, журналистік мақалалар, тіл, білім беру және мәдениет туралы материалдар жарияланды. Өзін-өзі тануды дамытуға және тарихи жадты сақтауға ерекше назар аударылды. Зерттеушілер журналдың қазақ қоғамының рухани бағдарын қалыптастыруда және ұлттық журналистиканы дамытуда маңызды рөл атқарғанын атап өтеді. «Шолпан» жарияланымдары арқылы білім беру, қоғамдағы әйелдердің мәртебесі, ұлттық тәрбие және мәдени даму мәселелерін қозғайтын жанрлар мен тақырыптардың кең ауқымын қамтыды.

Сурет 4. КП 25237/4. «Шолпан» журналы. №1-2.
(ҚР Ұлттық орталық музейінің қорынан)

Музей қорына 1994 жылы сый ретінде өткізілген «Шолпан» журналының №2-3 сандары Ташкент қаласында 1923 ж. жарық көрген. Араб әріптерімен қазақ тілінде (төте жазу) басылған. Өлшемі: 15,5x26,1x1,5 см. Қағаз, қара сия, баспа. Редакторы Тоқтыбаев.

«Ғұмыры қысқа болған журнал өз қал-қадірінше ағартушылық жұмыс жүргізіп, жаңалық жаршысы, жалпы білім беруші мектеп әрі қоғам пікірін қалыптастырушы және жарқын болашаққа қол жеткізуге көмекші күрес құралы бола білді. Журналдың сол кезде қоғамды алаңдататын мәселелердің барлығын қамтуға тырысқан. Көпшілікті экономикалық мәселелерді түсінуге бағыттап, қазақ тілінің заңдылықтарын түсіндіру мен зерттеу, шаруашылық, салық мәселелері халыққа білім берудің көрінісі ретінде дәлел бола алады» [Есенқарақызы, 2015: 11].

Журналдың бұл саны «Саяси һәм жалпы бөлім», «Халық ағарту һәм шаруа бөлімі», «Әдебиет бөлімі», «Білім бөлімі», «Әр түрлі» деп аталған бөлімдерден тұрады. Шаруашылыққа байланысты бөлімде Шағыршаның «Түркістанда мал шаруасының осы күнгі жайы һәм оның ілгері басуы», Санжар Асфендияровтың «II Кеңестер тобы һәм ауыл шаруашылығы» деген атпен шаруашылық ахуалын сипаттайтын мақалалар басылған. Мұхтар Әуезовтың «Оқыған азамат» әңгімесі, Мағжан Жұмабаевтың «Қорқыт» жыры, Жаяу салдың «Қыр суреттері» әңгімесі «Әдебиет бөлімінде» қамтылған. «Білім бөлімінде» Халел Досмұхамедовтың «Қазақ тіліндегі сингармонизм заңы», Қоңырдың «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі» сыны мақаласы жарияланған. Кейбір авторлар аты-жөндерін толық жарияламаған. Сақталған журналдар ескі, мұқабасы жоқ, парақтары сарғайған, кірлеген. Бірінші бетінде басқарманың мекен-жайы, журналға жазылу бағасы берілген.

Журналдағы білім және ағарту мәселелеріне арналған материалдар ерекше қызығушылық тудырады. Сонымен қатар, онда ауыл шаруашылығын дамыту, жер, су мәселелері талқыланды.

Қоғамдық-саяси ақпараттармен қатар тарих, этнография, әдебиет туралы мақалалар жарияланды. Осылайша, олар ұлттың мәдени мұрасын сақтауда маңызды рөл атқарды. Бұл басылымдарда қазақ жазушылары мен ақындарының шығармалары, сондай-ақ, ұлтымыздың дәстүрі, әдет-ғұрпы, тарихи оқиғалар жайында материалдар ұсынылды.

Музей қорында 7 саны сақталған «Әйел теңдігі» журналы XX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ мерзімді басылымдары тарихында ерекше орын алады. Оның пайда болуы әлеуметтік жаңғыру үдерістерімен және қазақ әйелдерін білім беру, мәдени және қоғамдық-саяси өмірге тартуға деген ұмтылыспен байланысты болды. Отбасылық қарым-қатынас, ағартушылық, әйелдердің әлеуметтік мәртебесі және олардың қоғамдық өмірге қатысуы мәселелерін талқылау журналдың басты мақсат-міндеттері ретінде айқындалды. «Сондай-ақ, қазақ әйелдерінің тұрмыс-тіршілігі, қалыңмал, ағарту саласындағы жетістіктері мен кемшіліктері және тағы басқа әйелдерге қатысты тақырыптарды көтере білді» [Смағұлова, 2011: 87].

Әлеуметтік және құқықтық талаптарды түсіндіру, қазақ әйелдерін оқыту мақсатында сауаттылық, білім, қалым, әмеңгерлік, көп әйел алушылық және әйелдердің құқықтарын шектейтін басқа да мәселелерге қатысты ақпараттық және талдамалық материалдар үнемі жарияланып отырды. Бала тәрбиесі, денсаулық сақтау, отбасылық мәдениет, әйелдердің қоғамдық өмірге араласу мәселелеріне көңіл бөлінді. «Журналдағы материалдар «Жалпы бөлім», «Біздің жұмысымыз», «Дені саудың жаны сау», «Әдебиет бөлімі», «Шаруашылық бөлімі», «Заң бөлімі» сияқты тұрақты айдармен және «Өнер-білім табысы», «Тілшілер хатынан», «Қызметкер әйелдердің ескермелері», т.б. бөлімдерге топтастырылған» [Орынбекова, 2024: 69].

Жетісу губернелік партия кеңесі комитеттерінің тілі «Тілші» газетінің 1923 (Саны 60. Сентабір 18. Доңыз. 1342. Сейсенбі), 1924 (Дүйсенбі. 18-нші Ағұс. 1924-нші жыл. Бұл санда 10 бет № 128) және 1927 (Нөмір 299. 1927-жыл. Қоян. Бейсенбі Ағұстың 18-і) жылдары шыққан 3 саны музей қорында сақталған (сурет 5).

Сурет 5. КППМ 2344. «Тілші» газеті. №299.
(ҚР Ұлттық орталық музейінің қорынан)

«Тілші» газеті кеңестік дәуірдің алғашқы кезеңіндегі ең көрнекті мерзімді басылымдардың бірі болды. Оның беттерінде экономикаға, әлеуметтік-саяси өзгерістерге, ағартушылыққа, мәдениетке арналған материалдар жарияланды. Қазақ қоғамының жаңғыруын, сауатсыздыққа қарсы күресті, зиялы қауымның қоғамдық өмірге қатысуын көрсететін басылымдар ерекше маңызға ие болды. Газет мәдени-ағарту ұйымдарының қызметін үнемі жариялап, әдеби шығармалар мен сараптамалық мақалалар жариялап отырды. Газет беттеріндегі ақпараттық ресурстар зерттеушілерге XX ғасырдағы өзгерістер аясында қоғамдық пікірдің қалыптасуы мен ұлттық сананың өзгеруін бақылауға мүмкіндік береді.

Таралымы 2000 дана болған №60 (1923 жылы ГОМХ баспаханасында жарық көрген) саны 4 парақ, 8 беттен тұрады, араб әріптерімен қазақ тілінде (төте жазу) басылған. Парақтары сарғайған, жыртылған.

Бұл санда «Баспасөз», «Ауыл шаруа салығы һәм сауда туралы», «Жетісудағы жер мәселесі», «Оқу маусымы жетті», «Сыртқы хабарлар», «Жетісудағы мұсылманша баспасөз тарихы», «Бұйрық-жарлықтар», «Еңбекшіл тілшіге», «Жетісудағы сот мәселесі», «Соқырлықтан құтылатын» айдарымен берілген мақалалар қамтылған.

1924 жылы 18 тамызда Жетісу бөлімінің жергілікті шаруашылығының баспаханасында шығарылған №128 саны 10 беттен тұрады. Жауапты шығарушы Сара Есова болған. Таралымы 700 дана. Газетте «Құтты болсын айтамыз», «Екі жол», «Баспасөз һәм ауыл», «Кеңес құрылысы мен газет», «Соңғы хабарлар», «Жетісудағы кооперация құрылысы», «Салт қылмыс», «Ленин арасында Ленин жинағы», «Партия тіршілігі», «Жетісудағы мұсылман баспасының тарихы», «Баспаханадағы қыр қазағы», «Халық ағарту жұмысы һәм баспасөз», «Жетісу жергілікті баспасөз өмірінен», «Газет жұмысына жастардың қатысуы керек», «Ленин һәм баспасөз», «Бұйрық, хабарлар» айдарымен берілген мақалалар ерекше қызығушылық тудырады.

Жауапты шығарушы Сабыр Айтқожаұлы болған №299 (1927) санының таралымы 1800 дананы құраған. «Құттықтаулар», «Тілшінің алдағы міндеті», «Тілші газетінің 5 жылдық тойына келген құттықтаулар», «Бес жылдан есеп», «Қазақстандағы басылатын газет, журналдар», «Еңбек ерлері», «Газет қалай шығады», «Өркенің өссін», «Алматы үйездік жастар газетінен», «Қазақстандағы темір жол жұмысы», «Ел хабарынан», «Тілші мен оқушы», «Тілшінің қалам қайраткерлері, агенттері, оқушылары» айдарымен берілген мақалаларда өзекті мәселелерді талқылап, ел болашағы туралы ойларды қалыптастырды.

Газеттер мен журналдар жаңа білім таратты, ел болашағы туралы идеяларды қалыптастырды. Халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайы туралы жарияланымдар

маңызды орын алды. Білім алудың қолжетімділігі, ұлттық кадрларды даярлау, мектептер ашу мәселелері көтерілді. Онда қоныстандыру саясаты, жер мәселесі, ауыл шаруашылығын дамыту мәселелері де тыс қалмаған.

Қорытынды. Музейдегі экспонаттық жиынтық тарихи дереккөздердің бірегей кешенін білдіреді. Әрбіреуі ақпаратты тек қана жарияланған материалдар ғана емес, сонымен бірге басып шығаруы, дизайны арқылы да сақтайды. Музей қорындағы газеттер мен журналдарды зерттеу арқылы мерзімді басылым дизайнының эволюциясын бақылау, типографиялық ерекшеліктер мен баспа тәжірибесін анықтау, сол кезеңдегі өзекті әлеуметтік, экономикалық мәселелердің ауқымын анықтау мүмкіндігі туады. Басылымдардың таралу кеңдігі, пайдаланылуы туралы мәліметтерді қалпына келтіруге көмектеседі. Бұл түпнұсқалар тарихи мұраның материалдық құрамдас бөлігін сақтай отырып, өткенді жан-жақты зерттеуге жағдай жасайды.

ӘДЕБИЕТ

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі қорындағы бірегей қолжазбалар мен басылымдар. Ғылыми каталог. Иллюстрацияланған, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде. Алматы: «Өнер», 2011. 328 б.

Аллаберген Қ. Тарих және баспасөз. Алматы: «Білім», 2011. 256 б.

Есенқарақызы Х. «Шолпан». Алматы: «Қазақпарат» баспасы, 2015. 475 б.

Смағұлова С.О. Қазақ мерзімді баспасөзі: шығу тарихы мен деректік маңызы (XX ғ. 20-30жж.). Алматы: «Елтаным» баспасы, 2011. 432 б.

Орынбекова Ж. «Әйел теңдігі» журналы мақалаларына жалпымазмұндық сипаттама (ҚР MOM материалдары негізінде) // «Museum.kz.» Алматы, №3(7) 2024. 66-71 бб.

Нұсқабайұлы Ж. Аллаберген Қ. Көне басылымдар. Құнды деректер. Аяулы есімдер. Алматы: Рауан, 1997. 256 б.

REFERENCES

Qazaqstan Respublikasy Memlekettik Ortalyq Muzei qoryndagy biregei qoljazzbalar men basylymdar. Gylymi katalog. Almaty: «Oner», 2011. 328 p. (In Qazaq, Russian, English)

Allabergen, Q. Tarih jäne baspasöz. Almaty: Bilim, 2011. 256 p. (In Qazaq)

Yesenqaraqyzy, Kh. «Sholpan». Almaty: Qazaqparat Publishing House, 2015. 475 p. (In Qazaq)

Smagulova, S.O. Qazaq merzimdi baspasözi: shygu tarihy men derektik mañyzy (XX c. 20–30.). Almaty: Yeltanym Publishing House, 2011. 432 p. (In Qazaq)

Orynbekova, Zh. Äiel teñdigi zhurnaly maqalalaryna jalpymazmundyq sipattama (QR MOM materialdary negizinde). Museum.kz., №3(7), Almaty, 2024. Pp. 66–71. (In Qazaq)

Nusqabaiuly, Zh., Allabergen, Q. Köne basylymdar. Qundy derekter. Ayaulы esimler. Almaty: Rauan, 1997. 256 p. (In Qazaq)

Автор туралы мәлімет: Орынбекова Жанна Аманғазықызы – Қазақстан Республикасы Ұлттық орталық музейінің кіші ғылыми қызметкері (050051, Алматы қ-сы, Самал-1/44, Қазақстан). E-mail: jorynbekova@mail.ru.

Сведения об авторе: Орынбекова Жанна Амангазиновна – младший научный сотрудник Национального центрального музея Республики Казахстан (050051, г. Алматы, Самал-1/44, Казахстан). E-mail: jorynbekova@mail.ru.

Information about the author: Zhanna A. Orynbekova – junior researcher of the National Central Museum of the Republic of Kazakhstan (050051, Almaty, Samal-1/44, Kazakhstan). E-mail: jorynbekova@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 07.08.2026.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 28.08.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 02.09.2026.

УДК 069.12

МУЗЕЙ И СОВРЕМЕННЫЕ МУЗЕЙНЫЕ ПРОЦЕССЫ: ИММЕРСИВНЫЕ ПРАКТИКИ И ТРАНСФОРМАЦИЯ ГОРОДСКОГО ПРОСТРАНСТВА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНУЮ СРЕДУ НА ПРИМЕРЕ АУДИОЭКСКУРСИОННОГО ПРОЕКТА «ГОРОД ГОВОРIT»

В.В. Павлик

КГКП «Историко-культурный центр Первого Президента» (Темиртау, Казахстан)

Аннотация. В статье исследуются современные музейные процессы, связанные с цифровизацией, трансформацией музейной коммуникации, расширением образовательных функций музея и освоением новых форм взаимодействия с аудиторией. Цель исследования состоит в выявлении возможностей иммерсивных и цифровых практик для расширения пространства музейной деятельности и включения локального историко-культурного наследия в повседневную жизнь горожан. В качестве практического материала рассматривается аудиоэкскурсионный проект «Город говорит», реализуемый Историко-культурным центром Первого Президента в городе Темиртау. Проект основан на размещении QR-кодов в городской среде и предоставлении доступа к аудиомаршрутам через цифровую платформу. Анализируется изменение характера музейной коммуникации: от преимущественно стационарной и групповой модели к персонализированному взаимодействию человека, пространства и исторического нарратива. Показано, что использование аудиоформата, актерского исполнения, сценарной драматургии и цифровых инструментов позволяет формировать эмоционально насыщенный музейно-образовательный опыт. Установлено, что городское пространство может выступать распределенной экспозицией, а музей – ее интерпретатором и медиатором. Делается вывод о перспективности подобных практик для развития музейной педагогики, привлечения молодежной аудитории, культурной социализации и сохранения локальной исторической памяти.

Материалы и методы исследования. Материалом исследования послужили концепция, содержание и организационная модель аудиоэкскурсионного проекта «Город говорит», а также научные публикации по музейной педагогике, цифровой трансформации музеев и иммерсивным образовательным практикам. Используются методы анализа научной литературы, сравнительного анализа традиционных и цифровых форм музейной коммуникации, кейс-анализа и структурно-функционального анализа проектных решений. Теоретические положения сопоставлены с результатами исследований цифровых технологий в музейном обучении.

Ключевые слова: музейные процессы, музейная педагогика, цифровизация музеев, иммерсивные практики, музейная коммуникация, городское пространство, аудиоэкскурсия, культурное наследие, историческая память, молодежная аудитория.

Для цитирования: Павлик В.В. Музей и современные музейные процессы: иммерсивные практики и трансформация городского пространства в образовательную среду на примере аудиоэкскурсионного проекта «Город говорит» // MUSEUM.KZ. 2026. №3 (15), с. 14-20. DOI: 10.59103/muzkz.2026.15.02

МУЗЕЙ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ МУЗЕЙ ҮДЕРІСТЕРІ: «ҚАЛА СӨЙЛЕЙДІ» АУДИОЭКСКУРСИЯЛЫҚ ЖОБАСЫ НЕГІЗІНДЕ ҚАЛАЛЫҚ КЕҢІСТІКТІ БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫНА ТРАНСФОРМАЦИЯЛАУДЫҢ ИММЕРСИВТІК ТӘЖІРИБЕСІ

В.В. Павлик

МКҚК «Тұңғыш Президенттің тарихи-мәдени орталығы» (Темиртау, Қазақстан)

Аңдатпа. Бұл мақалада цифрландыруға, музей коммуникациясын трансформациялауға, музейлік білім беру функцияларын кеңейтуге, аудиториямен өзара

әрекеттесудің жаңа формаларын игеруге байланысты заманауи музей процестері зерттеледі. Зерттеу музей қызметін кеңейту және жергілікті тарихи және мәдени мұраны қала тұрғындарының күнделікті өміріне біріктіру үшін иммерсивті және цифрлық тәжірибелердің әлеуетін анықтауға бағытталған. Теміртау қаласындағы Бірінші Президенттің тарихи-мәдени орталығы жүзеге асыратын «Қала сөйлейді» аудиотур жобасы кейс-стади ретінде пайдаланылады. Жоба қалалық ортада QR кодтарын орналастыруға және цифрлық платформа арқылы аудио маршруттарға қол жеткізуді қамтамасыз етуге негізделген. Музей коммуникациясының өзгермелі сипаты талданады: негізінен стационарлықтан және топтық модельден адамдар, кеңістік және тарихи баяндау арасындағы жекелендірілген өзара әрекеттесуге дейін. Аудио форматтарды, актерлік шеберлікті, қойылымдық драматургияны және цифрлық құралдарды пайдалану эмоционалды бай музейлік білім беру тәжірибесін жасауға мүмкіндік беретіні көрсетілген. Қалалық кеңістік таратылған көрме ретінде қызмет ете алатыны, ал музей оның аудармашысы және делдалы ретінде қызмет ете алатыны анықталды. Мұндай тәжірибелердің музей педагогикасын дамыту, жас аудиторияны тарту, мәдени әлеуметтену және жергілікті тарихи жадты сақтау үшін әлеуеті туралы қорытынды жасалады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеу материалы «Қала сөйлейді» аудиотур жобасының тұжырымдамасына, мазмұнына және ұйымдастырушылық моделіне, сондай-ақ музей педагогикасы, музейлердің цифрлық трансформациясы және иммерсивті білім беру тәжірибелері бойынша ғылыми басылымдарға негізделген. Қолданылған әдістерге әдебиетке шолу, музей коммуникациясының дәстүрлі және цифрлық түрлерін салыстырмалы талдау, кейс талдауы және жоба шешімдерінің құрылымдық және функционалдық талдауы кірді. Теориялық ұсыныстар музей біліміндегі цифрлық технологиялар бойынша зерттеу нәтижелерімен салыстырылды.

Тірек сөздер: музей процестері, музей педагогикасы, музейлерді цифрландыру, иммерсивті тәжірибелер, музей коммуникациясы, қалалық кеңістік, аудиотур, мәдени мұра, тарихи естелік, жастар аудиториясы.

Сілтеме жасау үшін: Павлик В.В. Музей және заманауи музей үдерістері: «Қала сөйлейді» аудиоэкскурсиялық жобасы негізінде қалалық кеңістікті білім беру ортасына трансформациялаудың иммерсивтік тәжірибесі // MUSEUM.KZ. 2026. №3 (15), 14-20 бб. DOI: 10.59103/muzkz.2026.15.02

MUSEUM AND CONTEMPORARY MUSEUM PROCESSES: IMMERSIVE PRACTICES AND THE TRANSFORMATION OF URBAN SPACE INTO AN EDUCATIONAL ENVIRONMENT THROUGH THE «GOROD GOVORIT» AUDIO-TOUR PROJECT

V.V. Pavlik

State-Owned Public Enterprise "Historical and Cultural Center of the First President"
(Temirtau, Kazakhstan)

Abstract. This article examines contemporary museum processes related to digitalization, the transformation of museum communication, the expansion of museum educational functions, and the development of new forms of audience interaction. The study aims to identify the potential of immersive and digital practices for expanding museum activities and integrating local historical and cultural heritage into the daily lives of city residents. The practical material is the audio tour project "The City Speaks," implemented by the Historical and Cultural Center of the First President in Temirtau. The project is based on the placement of QR codes throughout the urban environment and the provision of access to audio routes through a digital platform. The changing nature of museum communication is analyzed: from a predominantly stationery and group model to a personalized interaction between people, space, and historical narrative. It is shown that the use of audio formats, acting, scripted dramaturgy, and digital tools allows for the creation of an emotionally rich museum educational experience. It has been established that urban space can act as a distributed exhibition, and the museum as its interpreter and mediator. It is concluded that such

practices hold promise for the development of museum pedagogy, engaging young audiences, promoting cultural socialization, and preserving local historical memory.

Research materials and methods. The study draws on the concept, content, and organizational model of the "City Speaks" audio tour project, as well as scientific publications on museum pedagogy, the digital transformation of museums, and immersive educational practices. The methods employed include literature review, comparative analysis of traditional and digital forms of museum communication, case study analysis, and structural and functional analysis of project solutions. The theoretical propositions are compared with the results of research on digital technologies in museum education.

Keywords: museum processes, museum pedagogy, digitalization of museums, immersive practices, museum communication, urban space, audio tour, cultural heritage, historical memory, youth audience.

For citation: Pavlik V.V. Museum and contemporary museum processes: immersive practices and the transformation of urban space into an educational environment through the «Gorod govorit» audio-tour project // MUSEUM.KZ. 2026. №3 (15), pp. 14-20. DOI: 10.59103/muzkz.2026.15.02

Введение. Современный этап развития музейного дела характеризуется существенными изменениями в подходах к деятельности музеев, их содержанию, формам коммуникации и взаимодействию с посетителями. Музей сегодня существует в условиях цифровизации, изменения информационных привычек общества, развития новых медиа и трансформации культурных потребностей аудитории. Эти процессы требуют от музейных учреждений не только сохранения и изучения культурного наследия, но и постоянного поиска способов сделать его понятным, доступным и актуальным для современного человека.

Традиционная модель музейной коммуникации, основанная преимущественно на статичной экспозиции, экскурсии и непосредственном присутствии посетителя в музейном здании, постепенно дополняется интерактивными, цифровыми, мультимедийными и иммерсивными форматами. Это не означает отказа от традиционных музейных функций. Напротив, современные технологии позволяют расширить возможности музея, предложить новые способы интерпретации коллекций, исторических событий и культурного наследия, а также вывести музейную коммуникацию за пределы привычного выставочного пространства [Жолбарыс и др. авторы: 2024].

Одним из наиболее заметных современных музейных процессов становится изменение характера взаимодействия с аудиторией. Посетитель перестает выступать исключительно пассивным получателем информации. Современный музей стремится предоставить ему возможность самостоятельно выбирать формат знакомства с материалом, маршрут, темп и продолжительность взаимодействия. Таким образом, музейная коммуникация становится более гибкой, персонализированной и ориентированной на потребности конкретного человека.

Важным направлением современных музейных процессов становится также расширение пространства деятельности музея. Музей постепенно выходит за пределы собственных стен и начинает рассматривать городскую среду как дополнительное пространство культурной и образовательной работы. Улицы, площади, памятники, архитектурные объекты и другие элементы городской среды становятся своеобразными носителями исторической информации.

Одним из перспективных инструментов подобной работы являются аудиоформаты. Они позволяют сопровождать человека в привычной среде – на улице, в парке, на площади – и одновременно погружать его в исторический контекст. В результате музейное содержание становится частью повседневного маршрута человека, а знакомство с историей перестает быть исключительно специальным посещением музея.

Дискуссия. Одним из ключевых процессов современного музейного развития является переход от преимущественно предметно-ориентированной модели к модели, в

центре которой находится взаимодействие человека с культурным содержанием. Экспонат, исторический объект или музейный текст рассматриваются не только как источники информации, но и как элементы коммуникации, способные вызывать эмоциональный отклик и формировать личное отношение к культурному наследию.

В данном контексте особое значение приобретает иммерсивность. В рамках культурных и образовательных практик иммерсивность понимается как создание эффекта погружения, при котором участник становится не просто наблюдателем, а активным субъектом восприятия. Ключевыми характеристиками иммерсивных форм являются пространственная включенность, персонализация восприятия, синхронизация контента с окружающей средой, эмоциональное вовлечение и самостоятельность пользователя.

Иммерсивные практики соответствуют общей тенденции развития современного музея, при которой возрастает значение опыта посетителя. Информация воспринимается более эффективно в том случае, если она связана не только с визуальным наблюдением, но и с конкретным пространством, движением, звуком и эмоциональным переживанием. Современные обзоры музейного обучения показывают, что цифровые и иммерсивные технологии способны положительно влиять на образовательные результаты и восприятие посетителей [Нагорский, 2005: 27].

В отличие от традиционных музейных форм, где информация транслируется в контролируемом пространстве экспозиционного зала, иммерсивные практики предполагают взаимодействие с реальной средой. Это позволяет соединить исторический материал с конкретным местом и тем самым усилить ощущение достоверности и личной сопричастности.

Современный город может рассматриваться как сложный культурный текст. Архитектура, улицы, площади, памятники, промышленные объекты, общественные здания и другие элементы городской среды формируют уникальную историческую среду, которая способна выступать самостоятельным объектом изучения и интерпретации. В такой модели город становится открытой экспозицией, пространством неформального обучения, площадкой музейной коммуникации и источником локальной исторической памяти.

Однако без соответствующей интерпретации этот «текст города» остается незаметным для значительной части населения. Человек может ежедневно проходить мимо исторически значимого здания или памятника, не зная, какие события с ним связаны, кто создавал город и какие человеческие истории стоят за знакомыми объектами. Особенно это актуально для молодежи. История города может восприниматься как абстрактный набор дат и событий, если она не связана с конкретным пространством и личным опытом.

Именно здесь возникает одна из важных современных задач музея — сделать локальную историю доступной непосредственно в той среде, где она происходила. В результате музейная деятельность выходит за рамки традиционного понимания экспозиции. Городская среда начинает рассматриваться как своеобразная распределенная экспозиция, а музей становится ее интерпретатором и медиатором между человеком и культурным наследием.

Результаты. Проект «Город говорит» представляет собой инновационную форму интеграции музейного знания в повседневное городское пространство, основанную на принципах цифровизации, иммерсивности, персонализации и расширения музейной коммуникации. В отличие от традиционной экскурсионной практики, воспроизводящей модель «экскурсовод – группа», проект формирует индивидуальное взаимодействие между человеком, городским пространством и историческим нарративом. Пользователь самостоятельно выбирает маршрут, время прохождения и темп восприятия материала.

Таким образом, проект отражает сразу несколько современных музейных процессов: цифровую трансформацию, развитие новых форм образовательной деятельности, расширение аудитории, персонализацию музейного опыта и выход музея в городскую среду. Сотрудники Историко-культурного центра Первого Президента в городе Темиртау используют цифровые инструменты не как самоцель, а как средство популяризации историко-культурного наследия города. Благодаря этому музейная деятельность становится

более доступной для тех групп аудитории, которые не всегда взаимодействуют с музеем в рамках традиционной экскурсии.

Проект направлен на то, чтобы буквально «дать голос» городскому пространству. В разных точках города Темиртау размещаются QR-коды. Отсканировав такой код с помощью смартфона, человек получает доступ к цифровой площадке проекта, где может выбрать аудиоэкскурсию и пройти предложенный маршрут.

В данном случае смартфон становится инструментом музейной коммуникации. Он не заменяет музей, а обеспечивает дополнительный канал доступа к его содержанию. Экскурсия начинается именно в той точке, где находится человек. Далее он следует по маршруту, а аудиорассказ сопровождает его, связывая реальные объекты вокруг с историческими событиями, развитием города и судьбами людей.

Таким образом, привычная прогулка по Темиртау превращается в личное исследование городской истории, в котором каждый объект получает дополнительный смысл. Концептуально проект строится на идее «озвучивания пространства». Город здесь выступает не просто фоном для экскурсии, а полноценным участником повествования. Это позволяет переосмыслить традиционное понятие музейной экспозиции: историческое содержание оказывается распределено непосредственно в городской среде, а доступ к нему осуществляется посредством цифровых технологий.

Важным отличием проекта является то, что аудиоэкскурсии строятся не как механический набор исторических фактов, а как последовательные истории. В центре этих историй находятся герои — реальные люди или собирательные образы, через которых раскрывается определенная историческая эпоха. Такой подход позволяет уйти от исключительно справочного характера экскурсии и сформировать эмоциональную связь слушателя с происходящим.

Для усиления эффекта Центр работает совместно с актерами Театра юного зрителя города Темиртау. Именно они озвучивают аудиоматериалы, придавая повествованию выразительность и эмоциональную глубину. Кроме того, экскурсионные тексты предварительно адаптируются в сценарии. Это позволяет выстроить сюжет, определить драматургию, расставить смысловые акценты и сделать повествование более живым.

Таким образом, в реализации проекта происходит взаимодействие сразу нескольких сфер: музейной, образовательной, цифровой и театральной. Подобное междисциплинарное сотрудничество является характерной особенностью современных музейных процессов. Исследования технологически поддерживаемого музейного обучения подчеркивают значение взаимодействия различных участников и профессиональных ролей при проектировании образовательных музейных практик [Столяров, 2004: 216].

Нелинейность позволяет учитывать индивидуальные интересы и уровень подготовки аудитории. Один человек может пройти весь маршрут целиком, другой — выбрать только отдельные объекты, представляющие для него интерес. Благодаря этому один и тот же музейный продукт может использоваться различными категориями посетителей.

Цифровая составляющая проекта также отражает один из важнейших современных музейных процессов. Цифровизация музея предполагает не только перевод существующего контента в электронный формат, но и изменение способов его создания, распространения и потребления. Цифровые инструменты позволяют создавать дополнительные точки взаимодействия с аудиторией, привлекать новые категории посетителей и обеспечивать доступ к информации вне традиционного музейного пространства [Каби, 2023].

В проекте «Город говорит» QR-код становится точкой входа в музейный контент, а мобильное устройство — инструментом получения доступа к историческому материалу. При этом технология остается практически незаметной для пользователя. Основное внимание сохраняется за городским пространством и историческим повествованием.

Темиртау обладает собственной историей, связанной с развитием промышленности, формированием городской среды, трудовыми биографиями нескольких поколений и изменениями общественной жизни. Многие элементы этой истории находятся

непосредственно перед глазами жителей, однако далеко не всегда осознаются ими как часть культурного наследия.

Проект позволяет изменить подобное восприятие. Знакомые городские объекты становятся отправными точками для разговора об истории, людях и событиях. В этом смысле музей выполняет важную функцию посредника между прошлым и настоящим, помогая жителям по-новому увидеть привычное городское пространство.

Одновременно сама прогулка по городу приобретает образовательный компонент. Получение знаний происходит не в специально организованной учебной ситуации, а непосредственно в повседневной жизни. Таким образом, проект можно рассматривать как форму неформального образования, объединяющую городской досуг, цифровые технологии и музейную педагогику.

Вместе с тем реализация подобных проектов связана с рядом ограничений. Необходимо соблюдать баланс между научной достоверностью и доступностью подачи, обеспечивать качество аудиоконтента, проводить профессиональную сценарную и редакторскую работу, учитывать уровень цифровой грамотности аудитории и регулярно обновлять цифровые ресурсы. Особенно важным является вопрос достоверности исторического материала: эмоциональная и современная форма подачи не должна приводить к упрощению или искажению исторических фактов.

Таким образом, результаты анализа показывают, что «Город говорит» может рассматриваться как комплексная музейная практика, в которой одновременно реализуются несколько современных процессов: цифровизация, расширение пространства музейной деятельности, персонализация взаимодействия, развитие музейной педагогики, междисциплинарное партнерство и актуализация локальной исторической памяти.

Заключение. Современные музейные процессы характеризуются постепенным расширением функций музея, трансформацией способов коммуникации с аудиторией, цифровизацией, развитием образовательных практик и выходом музейной деятельности за пределы традиционного пространства.

Музей XXI века уже не может рассматриваться исключительно как учреждение, в котором хранятся и экспонируются предметы культурного наследия. Он становится открытой коммуникационной и образовательной системой, способной взаимодействовать с человеком в различных пространствах и посредством различных каналов.

Иммерсивные форматы являются одним из инструментов такой трансформации. Они позволяют соединить человека, пространство и исторический материал, превратив восприятие культурного наследия из пассивного наблюдения в индивидуальный опыт.

Проект «Город говорит» демонстрирует возможности практического воплощения этих процессов. Использование QR-кодов, аудиоэкскурсий, цифровых платформ, актерского исполнения и персонализированных маршрутов позволяет интегрировать музейное содержание в повседневную городскую среду.

Особую значимость проект приобретает в контексте сохранения локальной исторической памяти. Через знакомые улицы, здания и городские объекты жители получают возможность по-новому воспринимать окружающую среду и осознавать ее как часть общего культурного наследия.

Таким образом, «Город говорит» может рассматриваться не только как инновационный экскурсионный продукт, но и как пример современных музейных процессов, объединяющих цифровизацию, музейную педагогику, иммерсивные практики, междисциплинарное сотрудничество и развитие новых форм культурной коммуникации.

Подобные инициативы демонстрируют, что современный музей способен активно адаптироваться к изменениям общества, сохраняя при этом свою основную миссию – изучение, сохранение, интерпретацию и передачу культурно-исторического наследия следующим поколениям.

В условиях цифровизации и изменения моделей восприятия информации развитие подобных проектов может стать одним из эффективных направлений модернизации музейной деятельности. При этом ключевым остается не сама технология, а ее способность

сделать культурное наследие более доступным, понятным и лично значимым для человека.

Проект «Город говорит» показывает, что современные музейные процессы могут начинаться с простого изменения взгляда на пространство: музей может не только приглашать человека внутрь, но и сам выходить в город, чтобы встретиться с аудиторией там, где проходит ее повседневная жизнь.

ЛИТЕРАТУРА

Жолбарыс Н., Калнияз Б., Жайлыбаев Д. Государственные музеи Казахстана: показатели и рекомендации по развитию основных направлений // Научно-практический журнал «Museum.KZ». 2024.

Каби Г.А. Музейная педагогика в патриотическом воспитании учащихся (из опыта Карасуской средней школы) // Материалы международной научно-практической конференции «Инновации, знания, опыт – векторы образовательных треков». Костанай, 2023.

Нагорский Н.В. Музей как открытая педагогическая система // Педагогика. 2005. № 4. С. 27–34.

Столяров Б.А. Музейная педагогика. История, теория, практика. М.: Высшая школа, 2004. 216 с.

REFERENCES

Zholbarys, N., Kalniyaz, B., Zhailybayev, D. State Museums of Kazakhstan: Indicators and Recommendations for the Development of Key Areas. Scientific and Practical Journal Museum.KZ, 2024. (In Russian)

Qabi, G.A. Museum Pedagogy in the Patriotic Education of Students (Based on the Experience of Karasu Secondary School). Proceedings of the International Scientific and Practical Conference “Innovations, Knowledge, Experience – Vectors of Educational Tracks”. Kostanay, 2023. (In Russian)

Nagorsky, N.V. Museum as an Open Pedagogical System. Pedagogika, 2005, No. 4, pp. 27–34. (In Russian)

Stolyarov, B.A. Museum Pedagogy: History, Theory, Practice. Moscow: Vysshaya shkola, 2004. 216 p. (In Russian)

Автор туралы мәлімет: Павлик Валентина Васильевна – ғылыми қызметкер, «Тұңғыш Президенттің тарихи-мәдени орталығы» МКҚК (Қазақстан, Теміртау қаласы, Республика даңғылы, 40). E-mail: president-centre@mail.ru

Сведения об авторе: Павлик Валентина Васильевна – научный сотрудник, КГКП «Историко-культурный центр Первого Президента» (Казахстан, г. Темиртау, проспект Республики, 40). E-mail: president-centre@mail.ru

Information about the author: Valentina V. Pavlik – Researcher, Historical and Cultural Center of the First President (40 Respublika Avenue, Temirtau, Kazakhstan). E-mail: president-centre@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 05.09.2026.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 08.09.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 15.09.2026.

ӨОЖ 069.12

«МУЗЕЙДЕГІ ЖАЗҒЫ МЕКТЕП» ЖОБАСЫ: ЖОБАЛАУ ЖӘНЕ ҰЙЫМДАСТЫРУ**Г. Атабаева****«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы (Түркістан, Қазақстан)**

Аңдатпа. Мақалада музейдің мәдени-ағартушылық қызметіндегі балалармен жұмыс жүргізуде қолданылатын әдіс-тәсілдер мәселесі қарастырылады.

Зерттеу жұмысының өзектілігі балаларға арналған музейлік бағдарламаларды әзірлеуде әдіс-тәсілдерді тиімді пайдалану, қолданылатын әдіс-тәсілдерді таңдап алынған тақырыпты жан-жақты ашатын және баланың қызығушылығына бейімдеу, әдіс-тәсілдердің музей үшін қолжетімді және оның кеңістігіне қауіп тудырмауын анықтау қажеттілігінен туындайды.

Зерттеудің мақсаты – «Әзірет Сұлтан» ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығында жүзеге асырылған «Музейдегі жазғы мектеп» жобасын ұйымдастыру тәжірибесін талдай отырып, балаларға музейді қолжетімді етуге бағытталған музейлік-педагогикалық жобаның құрылымы, мазмұны мен әдістемесін талдау.

Зерттеу барысында музей кеңістігін мәдени-ағартушылық іс-шарамен қатар білім беру бағдарламасымен өзара байланыстыруға мүмкіндік беретінін көрсетіп отыр. Музейлік сабақта экспозициямен ғана шектелмей жәдігерлер, тарихи-мәдени ескерткіштер және музейдің кәсіби бағыттарын қамтуға болатыны анықталды. Бұл үйлесімділік «Музейдегі жазғы мектеп» жобасында қолданылды. Мұнда музей кеңістігі – музейлік кәсіби бағыт – жәдігер / тарихи-мәдени ескерткіш – экспозиция өзара сабақтаса байланысты. Музейлік ақпаратты балаға бейімдеу, оны таныстыру үшін түрлі әдістерді қолдану музейдің мазмұнын бала үшін түсінікті және қызықты етеді. Осы зерттеуде «Музейдегі жазғы мектеп» жобасын жүзеге асыру тәжірибесі жаз мезгілінде баланың бос уақытын ұйымдастырудың бір үлгісі ретінде айқындалады. Жоба бағдарламасының мазмұны әртүрлі бағыттағы музейге бейімделуі оның тәжірибелік өзектілігін құрайды.

Зерттеу материалдары мен әдістері. «Музейдегі жазғы мектеп» жобасының бағдарламасы, тақырыптық күндердің мазмұны, музей-қорықтың экспозициясы мен жәдігерлері/тарихи-мәдени ескерткіштері зерттеудің материалдарын құрайды. Сондай-ақ музейтанулық бағыттағы зерттеулер мен музейлердің ресми сайтындағы ақпараттар пайдаланылды. Балаларға арналған музейлік-педагогикалық қызметті талдау үшін жобаның тәжірибелік жағдайын сипаттау, оның құрылымы мен мазмұнының сарлау, жүйелеу әдістері қолданылды. Зерттеуде жоба аясында балалардың білім деңгейіндегі өзгерістерді анықтау қарастырылмайды. Музей-қорықта ұйымдастырылған жобаның құрылымы, мазмұны мен әдістемесі зерделенеді.

Осы зерттеуге қажетті ақпараттарды аудару барысында мәтіннің мазмұны мен мағынасын дұрыс жеткізу мақсатында жасанды интеллект құралы – ChatGPT (OpenAI) қолданылды. Аударма нәтижелері автор тарапынан тексеріліп, тиісті түзетулер енгізілді.

Тірек сөздер: музей педагогикасы, музей-қорық, музейдегі балалар аудиториясы, жәдігер, экспозиция.

Сілтеме жасау үшін: Атабаева Г. «Музейдегі жазғы мектеп» жобасы: жобалау және ұйымдастыру // MUSEUM.KZ. 2026. №3 (15), 21-31 бб. DOI: 10.59103/muzkz.2026.15.03

ПРОЕКТ «ЛЕТНЯЯ ШКОЛА В МУЗЕЕ»: ПРОЕКТИРОВАНИЕ И РЕАЛИЗАЦИЯ

Г. Атабаева

Национальный историко-культурный музей-заповедник «Әзірет Сұлтан»
(Түркестан, Қазақстан)

Аннотация. В статье рассматриваются методы и приемы работы с детской аудиторией в рамках культурно-просветительской деятельности музея.

Актуальность исследования обусловлена необходимостью эффективного использования методов и приемов при разработке музейных программ для детей, их отбора с учетом всестороннего раскрытия выбранной темы и адаптации к интересам ребенка, а также определения доступности применяемых методов и приемов для музея и их безопасности для музейного пространства.

Цель исследования – на основе анализа опыта организации проекта «Летняя школа в музее», реализованного в Национальном историко-культурном музее-заповеднике «Әзірет Сұлтан», проанализировать структуру, содержание и методику музейно-педагогического проекта, направленного на повышение доступности музея для детей.

В ходе исследования установлено, что музейное пространство позволяет интегрировать культурно-просветительскую деятельность с образовательной программой. Выявлено, что содержание музейного занятия может не ограничиваться экспозицией, а включать музейные предметы, историко-культурные памятники и направления профессиональной деятельности музея. Данный комплексный подход был применен в проекте «Летняя школа в музее», в рамках которого взаимосвязаны следующие компоненты: музейное пространство – направления профессиональной деятельности музея – музейный предмет / историко-культурный памятник – экспозиция. Адаптация музейной информации с учетом особенностей детской аудитории и применение различных методов ее представления способствуют тому, чтобы содержание музея становилось более понятным и интересным для ребенка. В настоящем исследовании опыт реализации проекта «Летняя школа в музее» рассматривается как одна из моделей организации досуга детей в летний период. Возможность адаптации содержания программы проекта к музеям различного профиля определяет его практическую значимость.

Материалы и методы исследования. Материалами исследования послужили программа проекта «Летняя школа в музее», содержание тематических дней, экспозиция музея-заповедника, а также музейные предметы и историко-культурные памятники. Кроме того, были использованы исследования в области музееведения и информация, представленная на официальных сайтах музеев. Для анализа музейно-педагогической деятельности, ориентированной на детскую аудиторию, применялись методы описания практического опыта реализации проекта, анализа его структуры и содержания, а также систематизации. Исследование не предусматривает оценку изменений уровня знаний детей в рамках реализации проекта. Основное внимание уделяется изучению структуры, содержания и методики проекта, реализованного в музее-заповеднике.

При переводе информации, необходимой для настоящего исследования, с целью точной передачи содержания и смысла текста был использован инструмент искусственного интеллекта ChatGPT (OpenAI). Результаты перевода были проверены автором и при необходимости скорректированы.

Ключевые слова: музейная педагогика, музей-заповедник, детская аудитория в музее, экспонат, экспозиция.

Для цитирования: Атабаева Г. Проект «Летняя школа в музее»: проектирование и реализация // MUSEUM.KZ. 2026. №3 (15), с. 21-31. DOI: 10.59103/muzkz.2026.15.03

«SUMMER SCHOOL AT THE MUSEUM» PROJECT: DESIGN AND IMPLEMENTATION

G. Atabayeva

“Azret Sultan” National Historical and Cultural Museum-Reserve (Turkestan, Kazakhstan)

Abstract. The article examines methods and techniques for working with children within the framework of the museum’s cultural and educational activities.

The relevance of the study is determined by the need to use methods and techniques effectively when developing museum programs for children, to select them in accordance with the comprehensive coverage of the chosen topic and their adaptation to children’s interests, and to ensure that the methods and techniques employed are accessible to the museum and do not pose a risk to the museum environment.

The aim of the study is to analyze the structure, content, and methodology of a museum-pedagogical project aimed at making museums more accessible to children, based on an analysis of the experience of organizing the “Summer School at the Museum” project implemented at the “Azret Sultan” National Historical and Cultural Museum-Reserve.

The study established that the museum space makes it possible to integrate cultural and educational activities with an educational program. It was found that a museum lesson may extend beyond the exhibition to include museum objects, historical and cultural monuments, and the museum’s professional areas of activity. This comprehensive approach was applied in the “Summer School at the Museum” project, which integrates the following components: museum space – areas of the museum’s professional activity – museum object / historical and cultural monument – exhibition. Adapting museum information to the characteristics of children as an audience and using various methods of presenting it make the museum’s content more understandable and engaging for children. In this study, the experience of implementing the “Summer School at the Museum” project is considered as one model for organizing children’s leisure activities during the summer period. The possibility of adapting the project’s program content to museums of different profiles determines its practical significance.

Research materials and methods. The research materials included the program of the “Summer School at the Museum” project, the content of its thematic days, the exhibition of the museum-reserve, as well as museum objects and historical and cultural monuments. In addition, museum studies research and information published on the official websites of museums were used. To analyze museum-pedagogical activities aimed at children, the study employed methods of describing the practical experience of implementing the project, analyzing its structure and content, and systematizing the collected data. The study does not assess changes in children’s level of knowledge resulting from the project. Its primary focus is the examination of the structure, content, and methodology of the project implemented at the museum-reserve.

In translating the information required for this study, the artificial intelligence tool ChatGPT (OpenAI) was used to ensure the accurate transmission of the text’s content and meaning. The translation results were reviewed by the author and revised where necessary.

Keywords: museum education, museum-reserve, museum for kids, exhibit, exposition.

For citation: Atabayeva G. “Summer School at the Museum” Project: Design and Implementation // MUSEUM.KZ. 2026. №3 (15), pp. 21-31. DOI: 10.59103/muzkz.2026.15.03

Қысқашы. Баланың білімі мен тәрбиесі қай кезде де өзектес болған. Мұны Әл-Фарабидің «Тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы, ол келешекте оның өміріне қауіп әкеледі» деген ұлағатты сөзі айқындайды [Тұрсынбаева, Малдыбек, 2015]. Баланы тұлға болып қалыптастырушы институттар – отбасы, мектеп және өскен ортасы. Мектеп пен музейдің арасында дәстүрлі серіктестік қалыптасқан. Бұл серіктестік баланың тарихи-мәдени құндылықтарға қанығып өскен танымы терең, рухани жан дүниесі бай тұлға болып қалыптасуына септігін тигізеді. Музей заттай мұралар арқылы адамдарды белгілі бір тарихи

кезеңдерге «бойлатып» қана қоймай, оны қоғамдағы құндылықтармен сабақтастыра алады. Бұл музейдің мәдени-ағартушылық қызметінің өзіндік ерекшелігі.

Жасөспірімдерге білім беру және тәрбиелеу ісінде музей әлеуетінің мүмкіндігі мол. Музей кеңістігі елдің тарихын, мәдениетін, дәстүрі мен жетістіктерін танытуға септігін тигізеді. Олар халықтың тарихи жадын жинақтаушы мен рухани құндылықтарының өзіндік нышаны. Сол арқылы жасөспірімдер өзінің өткенін танып, сол арқылы болашақпен сабақтастыра алады. Музейдің әлеуетін қызықты және танымды бағдарламалармен сабақтастыра отырып, балалардың бойында туған жерге деген сүйіспеншілік сезімін қалыптастыруға ықтималдылық бар. Десе де кезкелген музейдің экспозициясы ересектерге бейімделген. Яғни оның құрылымы мен мазмұнын қабылдау балалар үшін қиындықтар туғызуы мүмкін. Нәтижесінде музей түсініксіз және күрделі орын ретінде баланың қызығушылығын төмендетуі ықтимал. Халықаралық тәжірибеде бұл мәселе балалар музей арқылы реттеліп келеді. Дегенмен арнайы балалар музейінің болуы кейбір мемлекеттерде сирек кездесетін жағдай немесе мүлде жоқ. Әдетте мұндай жағдайда музейлер балаларға арналған бағдарламалар әзірлейді. Ол қалыптасқан үрдіс. Ендігі кезекте музейлер алдында бағдарламаларды әзірлеуде әдіс-тәсілдерді тиімді пайдалану мәселесі туындайды. Қолданылатын әдіс-тәсілдер таңдап алынған тақырыпты жан-жақты ашатын және баланың қызығушылығын тудыратын болуы шарт. Сонымен қатар музей үшін қолжетімді және оның кеңістігі үшін қауіп тудырмауы қажет. Себебі музейдің жәдігерлері бірегей және түпнұсқа болып саналады. Ғылыми-әдістемелік жарияланымдарда виртуалды және толықтырылған шындық форматында (VR/AR) музейдің әлеуетін жан-жақты көрсетуге мүмкіндік беретін технологиялардың тиімділігі мен оларды пайдалану тәжірибесі сараланған [Huang et al., 2025]. Расында бұл технологиялардың музейге келушілерге эмоция берудегі рөлі зор. Әсіресе балалардың ұлттық мұраға деген қызығушылығын оятуда әсері бар. Алайда аталған технологиялар барлық музей үшін қаржылық тұрғысынан қолжетімсіз. Заманауи технологияны музейге енгізу бұл бір жақты көзқарас болуы мүмкін. Себебі заманауи технологияны қолдаушылармен қатар когнитивті және коммуникативті іс-әрекеттер жиынтығын қолдаушыларда болады. Ол кезде музей теориялық-әдістемелік зерттеулер негізінде басқада интерактивті әдіс-тәсілдерді қолданады.

Талқылау. Музейтанулық жарияланымдарда балаларға арналған музейлік жоба немесе бағдарламаның әдістемесін немесе жүзеге асыру нәтижесін саралару мәселесі аз қамтылған. Көптеген музейлердің ресми сайтында балалар үшін әзірленген бағдарламалары жөнінде ақпарат берілген. Ол музейлер туралы зерттеудің әдеби шолу бөлімінде айтылады. Олардың басым көпшілігі бағдарламаны жарнамалық тұрғыда сипаттайтын ақпаратпен сиптталады. Бағдарламаның әдістемесі немесе ұйымдастыру мәселесі қамтылмайды.

Осы тұрғыда «Әзірет Сұлтан» ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығында жүзеге асырылған «Музейдегі жазғы мектеп» жобасын ұйымдастыру тәжірибесін талдай отырып, балаларға музейді қолжетімді етуге бағытталған музейлік-педагогикалық жобаның құрылымы, мазмұны мен әдістемесін талдау осы зерттеудің мақсаты болып табылады.

Музей педагогикасының әдістемесін нақты бір музейдің тәжірибесінде талдау әлі де толық зерттеле қоймағаны жоғарыда айтылды. Дегенмен музей саласы бойынша отандық ғылыми зерттеулерді саралау нәтижесінде қазақстандық музейлердің балалар аудиториясымен жұмыс жүргізу мәселесі Г. Файзуллина, Ү. Мұналбаева және А. Мыңбаевалардың еңбектерінде кеңінен қарастырылғаны анықталды [Мұналбаева, 2012; Мыңбаева, 2016; Файзуллина, Асанова, 2022].

А. Мыңбаева музейде білім беру кеңістігін жобалаудың іс-әрекет, орталық, мәдени, аксиологиялық және этнопедагогикалық тәсілдерін айшықтайды. Іс-әрекетке негізделген тәсіл шеңберінде музейдегі білім беру үдерісі қатысушы үшін арнайы әзірленген кеңістік ретінде қарастырылады. Мұнда экспозиция тек ақпарат көзі ретінде ғана емес, сонымен қатар білім беру үдерісінің белсенді элементі ретінде әрекет етеді. Ол қатысушының танымдық белсенділігін басқарады және оны музей жәдігерін түсінуге ынталандырады.

[Мыңбаева, 2016]. Музейлік білім берудегі ортаның маңызды. Орта қатысушының мәдени және рухани тұрғыдан бай кеңістікке бойлауына жағдай жасайды. Мұнда тамашалау, ойлану, эмпатия, өзара әрекеттесу және шығармашылық белсенділік арқылы білім беру үдерісі қалыптасады [Мыңбаева, 2016]. Осы тұрғыда музейлік білім беру мәдени мұрамен диалогтық өзара әрекеттесу сипатына ие болады. Онда тек ақпарат беру ғана емес, сонымен қатар жеке тәжірибені қалыптастыру да маңызды. Бұл бізге «Музейдегі жазғы мектеп» жобасы сынды форматтарды музейдің білім беру ортасына ұзақ мерзімді ену нысаны ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Музей педагогикасы түрлерінің (формасы) үйлесімін және музей мазмұнын түсінуге жағдай жасайды.

М. Юхневичтің редакциясымен жарияланған «Музейная педагогика за рубежом: работа музеев с детской аудиторией» атты жинақта АҚШ және Германия музейлерінің балалармен жұмыс жүргізу тәжірибелері сипатталады. Мұнда музейлер білім беру жүйесіндегі дәстүрлі емес әдістер қолданады. Саяхат-сабақтар, кездесулер, театрландырылған көріністер және т.б [Юхневич, 1997].

Б. Столяров музейлік білім беру бағдарламасы үшін зерттеушілік, коммуникативті, рөлдік және ойын модельдерін айқындайды. Мұнда зерттеушілік моделі қатысушылардың зерттеу жұмысына қатысуын, коммуникативті модель дербес және топтық әрекет жасауын, рөлдік моделі белгілі бір тапсырмаларды орындауды, ал ойын моделі музейлік ақпаратты түсіндіру кезінде ойынға негізделген әдістерді қолдануды қамтиды [Столяров, 2004]. Л. Шляхтина өз кезегінде диалог және ойын әдісін, келушінің өзіндік белсенділігін ынталандыру әдістерін қарастырады. Модельдер мен тәсілдердің мазмұны музейлік білім берудің оқушылардың когнитивтік тәуелсіздігі, қарым-қатынасы, ойы және белсенділігінің үйлесіміне негізделгенін көрсетеді [Шляхтина, 2021].

Бруклин балалар музейі осы бейіндегі алғашқы музей. Ол балаларға арналған бағдарламалар үшін бірнеше бағыттарды ұсынған. Оның қатарында Балаларды өз әлемін әртүрлі көзқарас тұрғысынан зерттеуге шақыратын пәнаралық және зерттеуге негізделген бағыт. Дербес тәжірибе және топтық жұмыс арқылы тұлғаны қалыптастыруға бағыты. Ата-ана мен баланың қарым-қатынасын нығайту жолымен ортақ мәдени құндылықтарды орнықтыру бағыты [Brooklyn Children's Museum: <https://www.brooklynkids.org/about/>; қаралған күні: 10.09.2026.].

Шетел музейлерінде жазғы мезгілінде балаларға арналған музейлік бағдарламалар ұйымдастырылады. Атауы әртүрлі болғанымен олардың мақсаты ортақ. Яғни жаз мезгілінде балалардың бос уақытын қызықты және танымды өткізуіне жағдай жасау. Мұндай бағдарламалардың бір реттік музейге бару немесе экскурсиядан ерекшелігі баланың белгілі бір уақыт аралағында ұзақ және тұрақты негізде музейге баруы. Бағдарламада арнайы жоспар жасалады. Сол бойынша әртүрлі форматтағы іс-шаралар өткізіледі. Іс-шараларда бала пассивті тыңдаушы ғана емес белсенді іс-әрекет жасаушы болады. Музей тамашалау алаңы ғана емес баланың дербес және топтасып жұмыс жасауына мүмкіндік жасайды.

Осы тұрғыда жаз мезгілінде балалармен жұмыс жасауға бағдарланған бірқатар шетелдік тәжірибелерге тоқталатын болсақ. Смитсон институтында (АҚШ) «**Smithsonian Summer Camp**» кешенді бағдарламасы жүзеге асырылып келеді [Smithsonian Summer Camp: <https://smithsonianassociates.org/ticketing/camp/>; қаралған күні: 10.09.2026.]. Бұл бағдарлама әртүрлі жастағы мектеп оқушыларына арналған бір апталық тақырыптық іс-шараларды құрайды. Олар Смитсон институтының құрылымы мен музейлік мүмкіндіктері негізінде әзірленген. Қатысушылар Институттың музейлерін тамашалайды, коллекцияларын зерттейді, шығармашылық тәжірибелік жобаларды орындайды, зияткерлік ойындар мен топтық тапсырмаларды орындайды, музей қызметкерлерімен бірлесіп жұмыс жасайды. Бағдарлама төрт бағытты қамтиды: жаратылыстану ғылымдары, тарих, өнер және технология. Музейдің коллекциялары тәжірибелік және зерттеушілік жұмыстармен біріктірілген пәнаралық білім беру үдерісінің негізін құрайды.

Осыған ұқсас мысал музей экспозициясы мен бейнелеу өнерін ұштастырған Метрополитен музейінің (АҚШ) «**Art Adventures: Summer Camp**» [Art Adventures: Summer Camp: <https://artadventuresfun.com/product/summer-camp/>; қаралған күні: 10.09.2026.] және Онтарио өнер галереясының (Канада) және жазғы «**Art Camp**» [Art Camp: <https://ago.ca/events-and-learning/learn/summer-art-camp>; қаралған күні: 10.09.2026.] жазғы бағдарламаларын айтуға болады. Аталған бағдарлама 5-8 және 9-12 жас аралығындағы балаларға арналған бір апталық бағдарлама форматында өткізіледі. Мұнда да қатысушылар музей коллекцияларын зерттеу, суретші-педагогтардың қадағалауымен ойын және шығармашылық тапсырмаларды орындайды. Балалардың өнер туындыларымен танысуы тек өнер тарихы туралы ақпаратты алумен шектелмейді. Мұнда музейлік экспонат баланың өз шығармасын жасау, оны түсіндіру арқылы тәжірибе қалыптастыруына алғышарт қалыптастырады. «Art Camp» жазғы бағдарламасының 14-15 жас аралығындағы қатысушылары шығармашылықпен қатар музейдің құрылымдық бөлімдерінің жұмыстарымен танысады. Бағдарламаның білім беру кезеңдері біртіндеп күрделене түседі. Олар білім беру бағдарламасының қатысушысынан кезең-кезеңімен кәсіби ұйымдастырушылық жұмыс түрлерін игеруге мүмкіндік алады. Мұндай үлгідегі әдісті Гонконг сарайы музейінің «**The Little Archaeologists Summer Camp**» жобасының мазмұнынан көруге болады [The Little Archaeologists Summer Camp: <https://www.hkpm.org.hk/en/event/the-little-archaeologists-summer-camp-ancient-egypt-themed>; қаралған күні: 10.09.2026.]. Қатысушылар арнайы алаңда археологиялық зерттеу жүргізудің әдістерімен танысады.

Жаз мезгілінде балаларға арналған музейлік бағдарлама ұйымдастыру отандық музейлердің тәжірибесінде бар. 15 маусым мен 15 шілде аралығында ҚР Ұлттық Орталық музейінде балаларға арналған «**Museum for Kids**» музейлік балалар лагері жүреді [Museum for Kids музейлік балалар лагері: <https://csmrk.kz/news/15062026-museum-camp-museum-for-kids>; қаралған күні: 10.09.2026.]. Ол балалардың рухани дамуына, шығармашылық қабілеттерін жетілдіруге және ұлттық мәдениетке деген қызығушылығын арттыруға бағытталған музейлік жоба. Лагерь бағдарламасында таңғы жаттығу, танымдық экскурсия, музейлік сабақтар, шығармашылық шеберлік сабақтар, спорттық турнирлер, ертегі, мультфильм мен көркем фильмдерді тамашалау белгіленген. Жоба аясында қатысушылар тарихи-мәдени мұрамен танысып, ұлттық құндылықтарды түсінуге мүмкіндік алады.

Жоғарыда қарастырылған тәжірибелерді талдау барысында олардың дәстүрлі музейлік қызмет түрлерінен ерекшеліктері анықталды. Музейлік бағдарламалар бір реттік емес ұзақ мерзімді уақытқа жоспарланған. Бағдарлама аясында экскурсия, зерттеу жұмыстары, ойындар мен шығармашылық іс-шаралар өткізіледі. Олардың мазмұны музейдің коллекциясы немесе экспозициямен тығыз байланыстырылған. Музейде бала тыңдаушы болумен қатар тәжірибе жинақтаушыға айналады. Ол археолог, суретші, мүсінші, зерттеуші және басқа да мамандармен жұмыс жасауға мүмкіндік алады. Халықаралық тәжірибе балаларға музей әлемін таныстыруды ұйымдастыруда дәстүрлі мәдени-ағартушылық іс-шаралар аясынан тыс шығу мүмкіндігін көрсетті. Әсіресе жазғы музейлік бағдарламалар музей әлеуетін тімді әдіс-тәсілдермен ұштастырып балалардың білімі мен танымын кеңейтуге септігін тигізеді. Музей экскурсиямен ғана шектелмейтін ұзақ мерзімді мәдени-ағартушылық және білім беру алаңы іспеттес. Әлем музейлерінің тәжірибелері «Музейдегі жазғы мектепті» жобасын ұйымдастыру тәжірибесін түсіну үшін өзекті. Өйткені ол бізге оны музей коллекциясының мүмкіндіктерін белсенді іс-әрекет, тәжірибеге бағытталған және пәнаралық білім беру қағидаттарымен біріктіретін музей педагогикасы қызметтің түрі (формасы) ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Нәтижелер. 2026 жылдың маусым-шілде айларында 7-12 жас аралығындағы балаларға арналған «Музейдегі жазғы мектеп» жобасы «Әзірет Сұлтан» ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығында (әрі қарай – музей-қорық) апробациядан өткізілді. Аталған жоба балаларға музей әлемін танытуды, олардың бойында музейге келу мәдениетін қалыптастыруды көздеді. Жобаның бір маусымы 10 күннен тұрады. Әр күн сағат 9.00-ден

12.30-ға дейін созылады. Осы үрдіс бойынша үш маусым өткізіліп, оған барлығы 37 бала қатысты.

«Музейдегі жазғы мектеп» жобасының бағдарламасы музей-қорықтың құрылымдық бөлімдерінің қызметін таныстыру қағидаты бойынша әзірленді (1-кесте). Яғни музей-қорық қызметінің бір бағыты (қор, экспозиция, экскурсия және т.б.) жеке тақырып ретінде алынып, кешенді музейлік сабақтарға біріктірілді.

1-кесте

«Музейдегі жазғы мектеп» жобасы бағдарламасының құрылымы

Тақырып атауы	Музей-қорық қызметінің бағыты
Музей – қызыққа толы әлем!	Музей педагогикасы
Тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғау – біздің борышымыз!	Тарихи-мәдени ескерткіштерді есепке алу және қорғау
Экспозиция дегеніміз не?!	Экспозиция және көрме
Қожа Ахмет Ясауи тұлғасы	Ясауитану
Жас экскурсовод	Экскурсия
Музейдің жас блогері	Сыртқы байланыстар және креатив индустриясы
Жас реставратор	Реставрация
Жәдігерлер сыр шертеді	Қорды есепке алу және сақтау
Жас зерттеуші	Ғылыми-зерттеу және үйлестіру

Жобаны жүзеге асыру жұмыстарына музей-қорықтың құрылымдық бөлімдерінің мамандары тартылды. Өйткені әр бөлімнің жұмысы өзінің мазмұны бойынша ерекшеленеді. Әдістемелік шешім бойынша музейлік сабақтар теориялық және тәжірибелік бөліктерден тұрады. Теориялық бөлікте қатысушыларға белгілі бір бөлімнің мақсаты мен міндеттері, оның жұмысына қатысты анкытамалар, оның музей-қорықтағы қызметі таныстырылды. Тәжірибелік бөлікте қатысушылардың алынған ақпаратты белсенді әрекет арқылы игеруі үшін шығармашылық тапсырмалар берілді. Нәтижесінде бір тақырыптық музейлік сабақ аясында музей қызметі туралы ақпаратты таныстыру және оны шығармашылық түрде модельдеу әрекеттері біріктірілді. Жобаның негізгі идеясы музей әлемін таныстыру болғандықтан, оны жүзеге асыру барысында әдістемелік тәсілдің әмбебап моделі басшылыққа алынды. Бұл модель ақпаратты кешенді түсіндіруге және оның негізінде шығармашылық тапсырмаларды орындауға мүмкіндік береді. Жобаның қатысушылары реставратор, көрме ұйымдастырушы, экскурсовод, тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғау инспекторы, қоғаммен байланыс менеджері қызметінің элементтерін айшықтайтын шығармашылық тапсырмаларды орындады. Қолданылған әмбебап модель қатысушыларды музей кеңістігінде пассивті тыңдаушы рөлімен шектемей, белсенді орындаушыға айналдыруға мүмкіндік берді (сурет 1).

Сурет 1. «Жас реставратор» музейлік сабағының барысы.
(Фото Г. Атабаеванікі)

Музейлік сабақта музейлік анықтамаларды визуалды таныстырудың құралы ретінде музей-қорықтың экспозициялары қолданылды. Мәселен, экспонат, қор, коллекция, экспозиция, витрина, этикетаж және жолкөрсеткіштердің қызметі «Сирек жәдігерлер» залының экспозициясы негізінде түсіндірілді. Практикалық бөлікте қатысушыларға экспозициядағы бір жәдігердің суретін салу және оны басқа қатысушыларға таныстыру тапсырмасы берілді. Бұл тапсырманың құрылымы музей затын таңдау, оны бақылау және шығармашылық тұрғыдан түсіндіруді байланыстыруға негізделді. Басқа да тақырыптық музейлік сабақтар осы қағидаға бейімделіп құрылды.

«Әзірет Сұлтан» ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығының қорында 26 мыңнан астам жәдігер жинақталған. Оның қорғау аймағында 45 тарихи-мәдени ескерткіш бар. Олар Қожа Ахмет Ясауидің мұрасын, қазақтың ел билеген хандары мен сұлтандарын, жерін қорғаған батырларын, әділдік пен ақылдың символы болған би-шешендерінің тарихи рөлін айқындайды. Музей-қорықтың тарихи-мәдени ескерткіштері мен жәдігерлері заттай дерек ретінде ел тарихын танытудағы рөлін көрсетті. Жоба бағдарламасына сәйкес «Тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғау – біздің борышымыз!» атты музейлік сабақта тарихи-мәдени ескерткіштердің түрлері таныстырылды. Балаларға қала құрылысы және сәулет ескерткіштері, археология ескерткіштері, ансамбльдер мен кешендер, монументтік өнер құрылыстар музей-қорықтың аймағындағы тарихи-мәдени ескерткіштердің мысалында көрсетілді. Сондай-ақ қатысушыларға тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғауға байланысты тәртіптерді түсіндіру арқылы эстетикалық тәрбие берілді. Жоба қатысушыларына «Жас зерттеуші» музейлік сабағында Қожа Ахмет Ясауи кесенесінде жерленген тарихи тұлғалар жөнінде баяндалды. Мұнда тұлғаны зерттеуде қолданылатын жазба деректер, аңыздар, тарихи оқиғалар, археологиялық деректер жұмыс жүргізу үрдісі таныстырылды. Қоғаммен байланыс бағытындағы «Музейдің жас блогері» музейлік сабағында Түркістан қаласындағы «77 телеарнаның» қызметкерлері шақыртылды. Олармен бірлесіп балаларға камераның құрылымы, оны пайдалану тәртібі, камера алдында сөйлеу, музей-қорықтың әлеуметтік желідегі жұмыстары көрсетілді. Жоба бағдарламасының аясында музейдің құрылымдық бөлімдерінің жұмыстарымен қатар баланың тәрбиелік, зерттеушілік және шығармашылық дағдыларын дамытуға бағытталған құзыреттер қамтылды (сурет 2).

Сурет 2. «Жәдігерлер сыр шертеді» музейлік сабағының барысы.
(Фото Г. Атабаеванікі)

Музейлік сабақтарда қатысушылар сурет салды, түрлі түсті қағаздан әртүрлі бұйымдар жасады. Саз балшық және ермексазбен жұмыс істеді. Соңында олар өз жұмыстарын басқа қатысушыларға таныстырды. Әр музейлік сабақтың тәжірибелік бөлігі тұрақты түрде шығармашылық тапсырмалармен байланыстырылды. Жоба қатысушыларына тапсырма берілгенімен олар бағаланған жоқ. Себебі жобада тапсырма қатысушыны бағлау үшін емес оның белсенділігінің түрі (формасы) ретінде қолданылды. Балалардың жасаған бұйымдары жобаның қорытынды күнінде өткен «Балалардың шығармашылығы көрмесінде» көпшілікке ұсынылды. Балалардың белсенді әрекетінің түрі (формасы) болған шығармашылық тапсырма нәтижесі музей кеңістігінде көпшілікке таныстыруға дейін жеткізілді.

Жобаның бағдарламасын талдау музей кеңістігін мәдени-ағартушылық іс-шарамен қатар білім беру бағдарламасымен өзара байланыстыруға мүмкіндік беретінін көрсетіп отыр. Музейлік сабақта экспозициямен ғана шектелмей жәдігерлер, тарихи-мәдени ескерткіштер және музейдің кәсіби бағыттарын қамтуға болатыны анықталды. Бұл үйлесімділік «Музейдегі жазғы мектеп» жобасында қолданылды. Мұнда музей кеңістігі – музейлік кәсіби бағыт – жәдігер / тарихи-мәдени ескерткіш – экспозиция өзара сабақтаса байланысты. «Музейдегі жазғы мектеп» жобасын ұйымдастыру тәжірибесін жүйелеу нәтижесінде музейдің құрылымдық бағыттарын кешенді бағдарламаға біріктіру әдістемелік тәсілі анықталды. Сондай-ақ музейлік сабақтың тәжірибелік бөлігін шығармашылық тапсырмамен сабақтастыру және экспозицияны музейлік ұғымдарды түсіндірудің көрнекілік құралы ретінде пайдалану тәсілі айқындалды. Таныстырылған музейлік ақпаратты шығармашылық тапсырмамен байланыстыру және формалды бағалаудың орнына қатысушының белсенділігіне басымдық беру қажеттігі нақтыланды. Нәтижесінде «Әзірет Сұлтан» ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығында жүзеге асырылған «Музейдегі жазғы мектеп» жобасын төмендегі кезеңдермен сипаттауға болады.

- таныстыру;
- бақылау;
- шығармашылық тапсырма;
- тәжірибелік әрекет;
- нәтижені таныстыру.

Жоғарыда айтылған кезеңдер музейде балаға дайын ақпаратты ұсынумен шектелмей, оны қатысушының шығармашылық әрекеті арқылы жеткізуге мүмкіндік береді. «Музейдегі жазғы мектеп» жобасының нәтижесінде балаға музей әлемін танытуға арналған музей жәдігері мен оның кеңістігін біріктірген кешенді бағдарламаның тәжірибелік үлгісі жүйеленді.

Музейде білім беру кеңістігін ұйымдастырудың бірнеше тәсілі бар. Соның ішінде іс-әрекет және орталық тәсілдері балалардың танымы мен дағдыларын арттыруға септігін тигізеді. Мұны «Музейдегі жазғы мектеп» жобасының нәтижесінен көруге болады. Орталық тәсіл тұрғысынан жоба қатысушылары музей және оның құрылымы, тарихи-мәдени мұра, өлке тарихы туралы мәліметтер алды. Музейдің экспозициясы мен жәдігері ақпаратты көрнекілік түрде жеткізуге мүмкіндік туғызды. Іс-әрекет тәсілі тұрғысынан жоба қатысушылары музей қызметкерімен және өзара әрекет жасайды. Жоба бағдарламасы шығармашылық тапсырманы орындауға, пікір алмасуға және тапсырманы бірлесіп орындауға қолайлы жағдай туғызады. Бұл коммуникативтік дағдылармен қатар сыни ойлауға, топтық жұмыс жасауға бейімдейді.

Музейлік білім беру бағдарламасында қолданылатын зерттеушілік, коммуникативті, рөлдік және ойын модельдер «Музейдегі жазғы мектеп» жобасының музейлік сабақтарының тәжірибелік бөлігі үшін таптырмас құрал болды. Олар экспозициядағы мәліметтермен танысу арқылы балалардың зерттеу, аналитикалық, шығармашылық және коммуникативтік дағдыларын дамытуға көмектеседі. Жобаның құрылымы мен мазмұнын кезкелген музейдің коллекциясына бейімдеуге болады. Жоба бағдарламасының мазмұны қатысушыларға музей құрылымын таныстыра отырып, оларға өздерін музейдегі жас қызметкері ретінде сезіндіреді. Бұл үдеріс баланың тарихи-мәдени мұраны зерттеуге деген ықыласын нығайтады. Музейлік ақпаратты балаға бейімдеу, оны таныстыру үшін түрлі әдістерді қолдану музейдің мазмұнын бала үшін түсінікті және қызықты етеді.

Қорытынды. Музей педагогикасының түрлерін (формасы) ұйымдастыруда баланың қызығушылығын ескеру, оның бойында музейге келу мәдениетін қалыптастырудың негізгі факторы. Сондықтан осы зерттеуімізде «Музейдегі жазғы мектеп» жобасын жүзеге асыру тәжірибесі жаз мезгілінде баланың бос уақытын ұйымдастырудың бір үлгісі ретінде айқындалады. Жоба бағдарламасының мазмұны әртүрлі бағыттағы музейге бейімделуі оның тәжірибелік өзектілігін құрайды.

«Музейдегі жазғы мектеп» жобасы бастапқыда ғылыми зерттеу жүргізу үшін ұйымдастырылмады. «Әзірет Сұлтан» ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығының музейлік-педагогикалық жобасы ретінде жобаланды. Жобаны жүзеге асыру барысында қатысушылардың бастапқы және қорытынды білім деңгейін салыстырмалы бағалау, сауалнама жүргізу шаралары атқарылмады. Сондықтан бұл зерттеу жұмысы музей-қорықта жүзеге асырылған жобаның нәтижесін талдауды көздеді. Аталған жағдай болашақ зерттеулерде осы тектес жобаның немесе бағдарламаның тиімділігін сандық немесе эксперименттік тұрғыдан зерттеу қажеттігін көрсетеді.

ӘДЕБИЕТ

Huang X., Li Y., Tian F. Enhancing User Experience in Interactive Virtual Museums for Cultural Heritage Learning Through Extended Reality: The Case of Sanxingdui Bronzes. IEEE Access. 2025. vol. 13, pp. 59405-59421, <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2025.3556938>.

Муналбаева У.Д. Музейная педагогика. История, теория, практика: учебное пособие. Астана, 2012. 514 с.

Мынбаева А.К. Музейное образовательное пространство. Проектирование для развития личности: монография / А.К. Мынбаева. Алматы: Қазақ университеті, 2016. 157 с.

Столяров Б.А. Музейная педагогика. История, теория, практика: Учеб. пособие. М.: Высш. шк., 2004. 216 с.

Тұрсынбаева, А.Ө., Малдыбек А.Ж. Әбу Насыр әл-Фарабидің ізгілікті ілімі. Аль-Фараби, 2015. № 3 (75). 3-15. <https://doi.org/10.48010/2021.3/1999-5911.01>.

Файзуллина Г.Ш., Асанова С.А. Музейное дело Казахстана: вопросы истории и практики. Алматы: «Университет «Туран». 2022. 344 с.

Шляхтина Л.М. Музейная педагогика: учебно-методическое пособие. Санкт-Петербург: СПбГИК, 2021. 60 с.

Юхневич М. (Отв. ред.). Музейная педагогика за рубежом. Работа музеев с детской аудиторией. Москва, 1997. 73 с.

REFERENCES

Huang X., Li Y., Tian F. Enhancing User Experience in Interactive Virtual Museums for Cultural Heritage Learning Through Extended Reality: The Case of Sanxingdui Bronzes. IEEE Access. 2025. vol. 13, pp. 59405-59421, <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2025.3556938>. (In English)

Munalbayeva U.D. Muzeynaya pedagogika. Istoriya, teoriya, praktika: uchebnoye posobiye [Museum education. History, theory, practice]. Astana, 2012. 514 p. (In Russian)

Mynbayeva A.K. Muzeynoye obrazovatelnoye prostranstvo. Proyektirovaniye dlya razvitiya lichnosti: monografiya [Museum Educational Space: Designing for Personal Development]. Almaty: Kazakh University, 2016. 157 p. (In Russian)

Stolyarov B.A. Muzeynaya pedagogika. Istoriya, teoriya, praktika: Ucheb. posobiye [Museum pedagogy. History, theory, practice: Textbook]. M.: Vyssh. shk., 2004. 216 p. (In Russian)

Tursynbayeva A., Maldybek A. The Virtuous Teachings of Abu Nasir al-Farabi. Al-Farabi. 3 (75). 2015. Pp. 3-15. <https://doi.org/10.48010/2021.3/1999-5911.01>. (In Qazaq)

Fayzullina G.Sh., Asanova S.A. Museum affairs in Kazakhstan: issues of history and practice. Almaty: Turan University, 2022. 344 p. (In Russian)

Shlyakhtina L.M. Muzeynaya pedagogika: uchebno-metodicheskoye posobiye [Museum education: Textbook]. Sankt-Peterburg, 2021. 60 p. (In Russian)

Yukhnevich M. (Ed.). Muzeynaya pedagogika za rubezhom. Rabota muzeyev s detskoy auditoriyei [Museum Pedagogy to Abroad. The Children's Audiences in the Museum]. Moskva, 1997. 73 p. (In Russian)

Автор туралы мәлімет: Атабаева Гүлмира Маратқызы – өнертану ғылымдарының магистрі, «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығының музей педагогикасы бөлімінің ғылыми қызметкері (161200, Түркістан қ-сы, Әйтеке би 1Б, Қазақстан). ORCID: 0009-0007-5772-6450. E-mail: atabayevagulmira9@gmail.com

Сведения об авторе: Атабаева Гүлмира Маратовна – магистр искусствоведческих наук, научный сотрудник Отдела музейной педагогики Национального историко-культурного музея-заповедника «Әзірет Сұлтан» (161200, г. Туркестан, Айтеке би 1Б, Казахстан). ORCID: 0009-0007-5772-6450. E-mail: atabayevagulmira9@gmail.com

Information about the author: Gulmira M. Atabayeva – master of arts, Researcher, Department of Museum Pedagogy of the “Azret Sultan” National Historical and Cultural Museum-Reserve (161200, 161200, Turkestan c., Ayteke bi – 1B, Kazakhstan). ORCID: 0009-0007-5772-6450. E-mail: atabayevagulmira9@gmail.com

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 10.09.2026.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 14.09.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 22.09.2026.

УДК 008:069.4:7.025

О ПРИНЦИПАХ, МЕТОДАХ И НОРМАТИВНО-ПРАВОВЫХ ОСНОВАХ НАУЧНОЙ РЕСТАВРАЦИИ И КОНСЕРВАЦИИ МУЗЕЙНЫХ ПРЕДМЕТОВ

(на основе опыта реставрационной деятельности

Национального центрального музея РК)

Г. Темиртон

Национальный центральный музей Республики Казахстан (Алматы, Казахстан)

Аннотация. В статье рассматриваются, как теоретические, так и практические основы и принципы научной реставрационно-консервационной деятельности музеев на примере их фондовых предметов. При этом научная реставрационная и консервационная деятельность представлена как междисциплинарный процесс, который основан на комплексном исследовании материалов, из которых изготовлен тот или иной музейный предмет, технологии его изготовления, а также физического состояния и причин разрушения. Особое внимание уделено основным принципам музейной реставрации – научной обоснованности, сохранения аутентичности предмета и, соответственно минимального вмешательства, а также обратимости и реставрационных дополнений, документальной фиксации этапов выполненных работ.

В исследовании проанализированы основные этапы передачи музейных артефактов на реставрацию, роль экспертного и совещательного органа – реставрационного совета. Приводятся конкретные примеры процессов и стадий реставрации музейных предметов (традиционные казахские ковры, деревянные изделия). Показана специфика подхода и выбора материалов и методов их реставрации с учетом их состояния, особенностей технологий их изготовления и характера повреждений. Обосновывается положение о необходимости системности и логики научной реставрации, выраженной как в её методах, так и в последовательности и аргументированностью самих реставрационных решений, соблюдением этических принципов и документирования. Музейная реставрация представлена и как способ этноисторико-культурного исследования, позволяющие выявлять, как традиционные технологические, так и историко-культурные характеристики музейного предмета.

Материалы и методы исследования. Материалами исследования послужили международные документы в области музейного дела, охраны и сохранения историко-культурного наследия, а также методические и нормативно-правовые документы Республики Казахстан. Особое место в изучении темы исследования заняла научная и специальная музееведческая литература по теоретико-методологическим основам музейной реставрации и консервации и, конечно же, материалы и сведения из научно-реставрационной документации по результатам выполненных работ музейных сотрудников (акты приема-передач, фотофиксация предметов до и после реставрации, реставрационные паспорта, отчеты и т.п.).

Особое место в исследовании занимают результаты реставрации традиционных казахских коврово-войлочных изделий и предметов из дерева, позволяющие выявить зависимость реставрационной методики от природы материала, технологии изготовления, функционального назначения и характера повреждений объекта.

Методологическую основу исследования составил междисциплинарный подход, объединяющий положения музейного дела, истории, этнологии, реставрации и консервации, материаловедения. Использованы методы сравнительного анализа, визуально-технологического обследования, и историко-технологического анализа, в том числе и состояния сохранности, обобщение практического опыта и др.

Исследование исходит также из того, что отсутствие и недостаточность специализированного технического оборудования (*инфракрасная и ультрафиолетовая съемка, рентгенография, XRF- и FTIR-анализы и т.п.*) не исключает научный характер

реставрационно-консервационных процессов при условии комплексного предварительного обследования, критической оценки данных, а также выбора минимально инвазивных методов и фиксации всех проводимых операций. Важным методологическим ориентиром, при этом, выступили предварительная диагностика состояния каждого предмета и принципы сохранения их аутентичности при минимальном вмешательстве и обратимости.

Ключевые слова: музейный предмет, музейная реставрация и консервация, научная обоснованность, совместимость материалов, технологии, сохранение подлинности, документирование.

Для цитирования: Галия Темиртон. О принципах, методах и нормативно-правовых основах научной реставрации и консервации музейных предметов (на основе опыта реставрационной деятельности Национального центрального музея РК) // MUSEUM.KZ. 2026. №3 (15), с. 32-53. DOI: 10.59103/muzkz.2026.15.04

МУЗЕЙ ЗАТТАРЫН ҒЫЛЫМИ РЕСТАВРАЦИЯЛАУ ЖӘНЕ КОНСЕРВАЦИЯЛАУЫНЫҢ ҚАҒИДАТТАРЫ, ӘДІСТЕРІ ЖӘНЕ НОРМАТИВТІК- ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ ЖӨНІНДЕ

(Қазақстан Республикасы Ұлттық орталық музейінің
реставрациялық қызметі тәжірибесі негізінде)

Ғ. Темиртон

Қазақстан Республикасы Ұлттық орталық музейі (Алматы, Қазақстан)

Андатпа. Мақалада музей қорындағы заттық деректер негізінде музейлердегі ғылыми реставрациялау-консервациялау қызметінің теориялық және практикалық негіздері мен қағидаттары қарастырылады. Ғылыми реставрациялау және консервациялау белгілі бір музейлік зат жасалған материалдарды, оны дайындау технологиясын, физикалық жай-күйін және бұзылу себептерін кешенді зерттеуге негізделген пәнаралық үдеріс ретінде сипатталады. Сонымен қатар, музейлік реставрациялаудың негізгі қағидаттарына – ғылыми негізділікке, заттың түпнұсқалығын сақтауға және соған сәйкес барынша аз араласуға, реставрациялық толықтырулардың қайтымдылығына, сондай-ақ жүргізілген жұмыстардың барлық кезеңдерін құжаттық тіркеуге ерекше назар аударылады.

Зерттеуде музей артефактілерін реставрациялауға беру үдерісінің негізгі кезеңдері және сараптамалық-кеңесші орган – Реставрациялау кеңесінің рөлі талданады. Музей заттарын, соның ішінде дәстүрлі қазақ кілемдері мен ағаш бұйымдарын реставрациялау үдерістері мен кезеңдерінің нақты мысалдары келтіріледі. Заттардың жай-күйін, оларды дайындау технологиясының ерекшеліктерін және зақымдану сипатын ескере отырып, реставрациялық тәсілдерді, материалдар мен әдістерді таңдаудың ерекшеліктері көрсетіледі. Ғылыми реставрациялаудың әдістерін жүйелі әрі логикалық қолданудың, сондай-ақ реставрациялық шешімдердің реттілігі мен негізділігін қамтамасыз етудің, этикалық қағидаттар мен құжаттандыру талаптарын сақтаудың қажеттілігі негізделеді. Сондай-ақ, мақалада музейлік реставрациялау этнодеректанулық зерттеу әдісі ретінде де қарастырылады. Ол музей заттарының дәстүрлі технологиялық сипаттарымен қатар, олардың тарихи-мәдени ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеу материалдарын музей ісі, тарихи-мәдени мұраны қорғау және сақтау саласындағы халықаралық құжаттар, сондай-ақ Қазақстан Республикасының әдістемелік және нормативтік-құқықтық құжаттары құрады. Зерттеу тақырыбын зерделеуде музейлік реставрациялау мен консервациялаудың теориялық-әдіснамалық негіздеріне арналған ғылыми және арнайы музейтанулық әдебиеттерге, сондай-ақ музей мамандары орындаған жұмыстардың нәтижелері бойынша ғылыми-реставрациялық құжаттамада қамтылған материалдар мен мәліметтерге ерекше орын берілді. Олардың қатарында қабылдау-тапсыру актілері, заттардың реставрацияға дейінгі және одан кейінгі фотофиксациясы, реставрациялық паспорттар, есептер және басқа да құжаттар бар.

Мақалада дәстүрлі қазақтың кілем-киіз бұйымдары мен ағаштан жасалған заттарды реставрациялау нәтижелеріне ерекше назар аударылған және олардың дайындау технологиясы, зақымдану сипаты мен реставрациялық әдістемелердің өзара байланысы анықталған.

Зерттеудің әдіснамалық негізін музей ісі, тарих, этнология, реставрациялау және консервациялау, материалтану салаларының қағидаттарын біріктіретін пәнаралық тәсіл құрады. Зерттеу барысында салыстырмалы талдау, визуалды-технологиялық зерттеу, тарихи-технологиялық талдау, оның ішінде сақталу жай-күйін бағалау, практикалық тәжірибені жинақтау және басқа да әдістер қолданылды.

Сондай-ақ, зерттеуде жалпы қалпына келтіру жұмыстарын жасаудағы арнайы техникалық жабдықтардың (атап айтқанда, инфрақызыл және ультракүлгін түсірілім, рентгенография, XRF және FTIR-талдаулары) болмауы немесе жеткіліксіздігі аталған реставрациялық-консервациялық үдерістердің ғылыми сипатын жоққа шығармайтындығы негізге алынған. Бұл ретте алдын ала кешенді зерттеу, қолда бар деректерді сыни бағалау, барынша аз инвазивті әдістерді таңдау және жүргізілген барлық операцияларды құжаттық тіркеу қамтамасыз етілуі тиістігі көрсетілген. Яғни, әрбір заттың жай-күйін алдын ала диагностикалау, оның түпнұсқалығын барынша сақтау және қайтымдылық қағидаттарды сақтау әдістері зерттеудің маңызды әдіснамалық бағдарлары деп аталды.

Тірек сөздер: музейлік зат, музейлік реставрациялау және консервациялау, ғылыми негізділік, материалдардың үйлесімділігі, технологиялар, түпнұсқалықты сақтау, құжаттандыру.

Сілтеме жасау үшін: Ғалия Теміртон. Музей заттарын ғылыми реставрациялау және консервациялауының қағидаттары, әдістері және нормативтік-құқықтық негіздері жөнінде (Қазақстан Республикасы Ұлттық орталық музейінің реставрациялық қызметі тәжірибесі негізінде) // MUSEUM.KZ. 2026. №3 (15), 32-53 бб. DOI: 10.59103/muzkz.2026.15.04

ON THE PRINCIPLES, METHODS, AND REGULATORY AND LEGAL FRAMEWORK OF THE SCIENTIFIC RESTORATION AND CONSERVATION OF MUSEUM OBJECTS

(based on the experience of the restoration activities of the National Central Museum of the Republic of Kazakhstan)

G. Temirton

National Central Museum of the Republic of Kazakhstan (Almaty, Kazakhstan)

Abstract. The article examines the theoretical and practical foundations and principles of scientific restoration and conservation activities in museums, using museum collection objects as examples. Scientific restoration and conservation are considered as interdisciplinary processes based on a comprehensive study of the materials from which a particular museum object was made, its manufacturing technology, physical condition, and the causes of deterioration. Particular attention is paid to the fundamental principles of museum restoration: scientific justification, preservation of the object's authenticity and, consequently, minimal intervention, reversibility of restoration additions, and documentary recording of all stages of the work performed.

The study analyzes the main stages involved in transferring museum artifacts for restoration and examines the role of the Restoration Council as an expert and advisory body. Specific examples of the processes and stages of restoring museum objects, including traditional Kazakh carpets and wooden artifacts, are presented. The study demonstrates the specificity of selecting restoration approaches, materials, and methods according to the condition of the objects, the technological characteristics of their manufacture, and the nature of their damage. It substantiates the need for consistency and logical coherence in scientific restoration, both in the methods employed and in the sequence and justification of restoration decisions, as well as compliance with ethical principles and proper documentation.

Museum restoration is also considered as a method of ethnosource studies, enabling the identification of both traditional technological characteristics and the historical and cultural features of museum objects.

Research materials and methods. The research materials included international documents in the field of museum practice and the protection and preservation of historical and cultural heritage, as well as methodological and regulatory documents of the Republic of Kazakhstan. A special place in the study was occupied by scholarly and specialized museum studies literature addressing the theoretical and methodological foundations of museum restoration and conservation, as well as materials and data contained in scientific restoration documentation concerning completed work by museum specialists, including acceptance and transfer reports, photographic documentation of objects before and after restoration, restoration records, reports, and other relevant materials. Particular attention was paid to the results of the restoration of traditional Kazakh carpet and felt изделия and wooden objects, which make it possible to identify the dependence of restoration methodology on the nature of the material, manufacturing technology, functional purpose, and type of damage to the object.

The methodological basis of the study was an interdisciplinary approach integrating concepts and methods from museum studies, history, ethnology, restoration and conservation, and materials science. The study employed comparative analysis, visual and technological examination, historical and technological analysis, including assessment of the state of preservation, as well as generalization of practical experience and other methods.

The study also proceeds from the premise that the absence or limited availability of specialized technical equipment, such as infrared and ultraviolet imaging, radiography, XRF and FTIR analyses, does not preclude the scientific nature of restoration and conservation processes, provided that comprehensive preliminary examination, critical assessment of available data, selection of minimally invasive methods, and documentation of all procedures are ensured. An important methodological principle was the preliminary diagnosis of the condition of each object and adherence to the principles of preserving authenticity through minimal intervention and reversibility.

Keywords: museum object, museum restoration and conservation, scientific justification, material compatibility, technologies, preservation of authenticity, documentation.

For citation: Galiya Temirton. On the principles, methods, and regulatory and legal framework of the scientific restoration and conservation of museum objects (based on the experience of the restoration activities of the National Central Museum of the Republic of Kazakhstan) // MUSEUM.KZ. 2026. №3 (15), pp. 32-53. DOI: 10.59103/muzkz.2026.15.04

Введение.

Реставрация музейных предметов – комплексный многоэтапный и сложный процесс, направленный на сохранение и защиту музейных предметов от разрушения. Научная обоснованность реставрации музейных предметов базируется на синтезе знаний естественных наук (химия, биология, физика), а также профильных дисциплин – истории, археологии, материаловедения, искусствоведения.

Реставрация музейных предметов должна опираться на междисциплинарный подход и проводиться строго на основе научных данных и архивных документов, объединяя в себе проверенные и признанные методы научного исследования и постулаты бережного сохранения культурного наследия как основы реставрационной этики, основанной на принципах обратимости и минимального вмешательства.

Необходимость реставрационного вмешательства как комплекса мероприятий по научно обоснованному восстановлению утраченных фрагментов музейных предметов возникает в случаях их естественного старения, утрате физической целостности в ходе отрицательного воздействия окружающей среды, вызванных человеком или естественных антропогенных факторов, что приводит к ухудшению их сохранности. Консервация

музейных предметов направлена на стабилизацию состояния музейного предмета и приостановку его старения.

В музеях для решения данных вопросов может быть создан реставрационный совет, где принимаются коллегиальное решение по защите музейных предметов, а также контроля качества выполненных работ по реставрации и консервации экспонатов.

Состав членов реставрационного совета утверждается руководителем музея. Порядок деятельности совета регламентируется государственными стандартами – регламентирующими общие правовые отношения, статус музейных фондов и вопросы сохранения культурного достояния страны законодательством Республики Казахстан – «Закон РК «О культуре», «Закон РК «Об охране и использовании объектов историко-культурного наследия»), а также ведомственными правилами и инструкциями – «Инструкция по учету, хранению, использованию и списанию музейных предметов (Приказ Министерства культуры и информации РК №146 НК), которая регламентирует внутренний оборот музейных ценностей, включая их передачу на реставрацию и обязательный контроль со стороны реставрационного совета [Закон «Об охране и использовании//<https://muz-kar-izo.kz/?p=1001&lang=ru>]; «Правила и условия проведения научно-реставрационных работ на памятниках» (Приказ Министерства культуры и информации РК №98), определяющие требования к научно-проектной документации, методикам проведения восстановительных (реставрационных) работ [Приказ Министра // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2000020439>]; «Правила лицензирования реставрационной деятельности», утвержденный Приказом Министра культуры и спорта Республики Казахстан №188 [В РК обновили правила // <https://www.zakon.kz/pravo/6495185-/>]

Реставрации музейных ценностей и восстановление памятников истории и архитектуры в Казахстане регламентируется также и международными хартиями, признанными в Республике Казахстан:

- «Венецианская хартия» 1964 года, как международный манифест, установивший стандарты и научные принципы (исторической подлинности) реставрации и консервации памятников культурного наследия;
- Устав ICOMOS (ИКОМОС) по анализу и реставрации, определяющий научный подход в изучении «конструкций культурного наследия» [The Venice Charter, 1964].

Дискуссия и результаты.

В 1980-е годы XX века в области реставрации, в том числе и музейных артефактов, начала развиваться методология диагностики их технического исследования. Новейшие технологии и методология были связаны с широкими возможностями ультрафиолетовой и инфракрасной съемки, рентгенографией, микроскопией, FTIR (молекулярный анализ), XRF-анализом (рентгенофлуоресцентный анализ – элементный анализ) и др. [История под микроскопом // <https://nova.vabamu.ee/ru/study-bites>].

Изменилось отношение и к применявшимся почти до начала XXI века ряду традиционных реставрационных технологий, которые сегодня воспринимаются как чрезмерно инвазивные. Так, например, ранее дублирование (укрепление) холста с обратной стороны проводилось только посредством восковых и клеевых составов. Но главный постулат минимизации грубого вмешательства и сохранения аутентичности исторических предметов и артефактов в ходе реставрационно-консервационных работ остается неизменным. Потому-то в наши дни музейные специалисты в реставрации масляной живописи используют специальные синтетические смолы (обратимые) лишь в качестве защитного лака для укрепления осыпающегося слоя краски. Но в случае восстановления крупных утрат на полотнах классических произведений живописи, синтетические смолы и краски стараются не использовать. Это связано и с тем, что акриловые краски «становятся нерастворимыми в воде <...> после высыхания» [Jablonski, Lerner, et all // <https://www.tate.org.uk/research/tate-papers/02/conservation-concerns-for-acrylic-emulsion-paints-literature-review>].

К тому же в случае повторной реставрации акриловые краски растворяются только ацетоном – жестким растворителем, который может разрушить авторский слой масляной живописи. То есть, такое вмешательство – разрушительно и необратимо [Что делать // https://www.home-projects.ru/polezno_znat/articles/].

Таким образом, «использование новых полимеров сегодня допускается исключительно в рамках локальных, контролируемых и строго обратимых методов воздействия при обязательной фиксации и документировании каждого этапа процессов» [Сохранение культурного наследия // <http://repin-book.ru/preservation-of-cultural-heritage.html>]. А потому при интеграции современных технологий в практику реставрации и консервации музейных ценностей, все еще сохраняются принципы и базовые постулаты сохранения подлинной природы музейного предмета (артефакта), строгая научная обоснованность проводимых работ, минимизация вмешательства и приоритет превентивных мер консервации.

Также отметим, что современная реставрация и консервация музейных артефактов в казахстанских музеях все также основывается на комплексном исследовании артефактов, включающем визуально-технологическое обследование, инструментальную диагностику и, при необходимости, физико-химического анализа материалов. Отсутствие же, к сожалению, в некоторых даже крупных музеях специализированного оборудования, не исключает проведения квалифицированной консервационно-реставрационной работы. В этих условиях особое значение приобретают классический комплекс предреставрационных исследований и консервационного документирования: тщательное визуальное и технологическое макро- и микроисследование состояния предмета; фотофиксация (до и после реставрации); использование доступных методов освещения; составление схем повреждений (картирование деструкций); анализ и учет результатов предыдущих реставраций; подробное документирование всех этапов работы. При этом выводы должны соответствовать степени фактической доказанности, а при недостатке аналитических данных предпочтение отдается безопасным, минимально инвазивным методам вмешательства.

Отсутствие передового аналитического оборудования в реставрационных отделах музеев Казахстана не должно служить поводом для противопоставления «современной науки» «эмпирической практике». Подлинная научность реставрационного процесса детерминирована не исключительно количеством доступных приборов, а глубиной методологического подхода, системностью предварительной диагностики, жесткой аргументированностью каждого этапа вмешательства и полнотой фиксации в научно-реставрационной документации.

Основным принципом реставрации музейных ценностей и восстановления исторических памятников является сохранение аутентичности объекта, а потому любая реставрация является «исключительной мерой» (Венецианская хартия), когда остро необходимо спасение исторического объекта, в том числе и музейного предмета.

Современная теория музейной реставрации артефактов, имеющих историко-культурную ценность базируется на принципах научной обоснованности, минимального вмешательства и физико-химической совместимости материалов [Методики и технологии проведения реставрационных работ // <https://grad.center/articles/>; Краснова, 2022: 1-10; Петрова, 2024: 75-80]. А потому реставрация предметов и памятников должна опираться строго на исторические (музейные) документы, но не на вымыслы или представления реставраторов. Это означает и то, что «реставратор-консерватор несет особую ответственность, поскольку реставрация проводится над бесценными оригиналами, которые часто являются уникальными и имеют большую художественную, религиозную, историческую, научную, культурную, социальную или экономическую ценность. Ценность таких объектов заключается в характере их изготовления, в том, что они **служат историческими документами**, и, следовательно, в их подлинности» [The Conservator-Restorer//<https://www.icom-cc.org/en/>]. То есть в ходе реставрационно-консервационных

работ специалисты обязаны осознавать историко-документальную ценность объекта и понимать важность сохранения его физической целостности.

Таким образом, научный подход к реставрации основывается на междисциплинарном исследовании предмета, включающем химический, физический и историко-технологический анализ, а также выявление причин и механизмов его разрушения. Такой подход позволяет рассматривать реставрацию не как ремесленный ремонт, а как научно обоснованный процесс, в котором результаты диагностики определяют выбор соответствующей технологии и материалов.

К тому же в соответствии с государственными и международными стандартами реставрации и консервации исторических памятников и предметов, «несущих духовные послания прошлого, остаются в современной жизни живыми свидетелями вековых традиций народов. Человечество с каждым днем все более осознает общечеловеческую ценность памятников, рассматривает их как общее наследие и перед лицом будущих поколений признает совместную ответственность за их сохранность. Оно считает себя обязанным передать поколениям во всем богатстве их подлинности [The Venice Charter, 1964].

Отметим, что в реставрационных центрах крупнейших музеев Казахстана – Национального центрального музея Республики Казахстан (далее – НЦМ РК), Национального музея искусств имени А. Кастеева (Алматы), Национального музея РК (Астана) и др. – строго соблюдаются основные принципы реставрации и консервации музейных артефактов (научная обоснованность, минимальное вмешательство, сохранение подлинного материала, обратимость реставрационных воздействий и документальная фиксация проведенных работ).

Важным направлением деятельности данных центров является также постоянное совершенствование реставрационной практики, освоение и внедрение современных методов и материалов. А, потому их деятельность «нацелена на систематическое изучение новых технологий в области реставрации различных видов материалов и объектов, в том числе на работу с новыми материалами» [Mussakhanova, 2016: 162-168].

Этапы музейной реставрации:

- **исследование объекта – анализ состояния, материалов и истории предмета** (отбор музейных предметов, требующих восстановительных работ из фондов музея совместно со специалистами отдела учета и хранения; изучение материалов и техники изготовления тех или иных музейных предметов; определение причин повреждений и искажения первоначального состояния предметов);
- **разработка плана работ** (определение методов и последовательности действий; разработка научно-проектной документации реставрационных работ; обсуждение и принятие научно-проектной документации реставрационных работ на специальном заседании Реставрационного совета музея, нередко и на расширенном собрании с приглашением ученых, отечественных и зарубежных профильных специалистов, реставраторов и др.; определение способов устранения повреждения и реставрационных работ; подготовка предложений специалистами-реставраторами по методике консервации и реставрации; принятие решения по исследованию и выполнению консервации и реставрации музейных предметов);
- **реставрация музейного предмета** (восстановление утраченных элементов и внешний вид);
- **консервация** (стабилизация состояния предмета для предотвращения дальнейшего его разрушения в строгом соответствии с принципами научной реставрации, химической совместимости материалов и обратимости вмешательства);
- **документация** (фиксация всех выполненных работ в научных целях и последующего контроля; проведение оценки качества выполненных реставрационных работ в соответствии с методикой; подготовка заключений по результатам выполненных реставрационных работ; отчет о выполненной работе на заседании Реставрационного совета

музея) [Основные технологические процессы..., 2002; Консервация и реставрация // <https://restavraciya.ru/konsres.html>].

Таким образом, реставрация музейных предметов представляет собой комплекс мероприятий – «научное изучение, консервация, реставрация, реконструкция (воссоздание), ремонт (жондеу), подгонка (приспособление объекта культурного наследия к современному использованию с обязательным сохранением его исторического облика и ценностных характеристик» [Картаева, 2018: 243-244], направленных на остановку разрушений артефакта и возвращение артефактам их первоначального облика, то есть, сохранение его исторической подлинности для будущих поколений.

Реставрация историко-культурных ценностей охватывает широкий спектр артефактов, начиная от живописи, графики и скульптуры до керамики, текстиля, металла и рукописных книг и документов древности (манускрипты, пергаменты, книги, свитки и т.п.).

Реставрация артефактов представляет собой сложный технический процесс, в котором учитываются история их создания, материалы и техники, использованные мастерами, где каждый слой краски, каждая скол или трещина, узоры или надписи могут рассказать их уникальную историю.

В наши дни реставрация становится методом источниковедческого анализа, своеобразным микроскопом, под которым во всех деталях раскрывается микроструктура и первоначальный облик исторических артефактов, а потому особое внимание уделяется важной роли реставрации как науке и практике, соединяющей прошлое с настоящим посредством бережного отношения и восстановления исторических и культурных ценностей, в том числе и хранящихся в музейных фондах.

От того, как поставлена реставрационная работа в музее, решающим образом зависит состояние и дальнейшая жизнь экспонируемых и хранящихся в фондах музейных предметов. Музейные предметы с момента поступления к коллекции постоянно находятся под присмотром реставраторов (Рис. 1-2), задача которых – возвращение жизни культурным ценностям: ценным документам, рукописям, предметам, археологическим артефактам и др., представляющих собой историко-культурную ценность.

(Рис. 1-2). Заседание Реставрационного совета Центрального государственного музея РК, 2022 г. Изучение материалов и техники изготовления музейных предметов, определение причин повреждений предметов. Фото: Г. Темиртон

Процесс передачи музейных предметов на реставрацию оформляется пакетом документов в соответствии с едиными правилами учета и хранения музейных предметов – «Инструкцией по учету, хранению, использованию и списанию музейных предметов музейного фонда Республики Казахстан», утвержденной Приказом Министра культуры и информации РК № 146-НК.

На основании «Инструкции...»:

- специалистом отдела хранения фонда в виде Заявления (Представления) оформляется официальный запрос на комиссию ФЗК;

- фондово-закупочная комиссия (ФЗК) музея, в свою очередь, принимает решение о направлении экспоната на реставрацию, которая фиксируется в соответствующем Протоколе;

- составляется «Акт приема-передачи на временное хранение», который фиксирует данные музейного предмета и его состояние сохранности до начала реставрационных работ и оформляется между хранителем фонда и реставратором;

- определяется реставрационное задание (план) – документ, где описывается ожидаемый результат, а также методы реставрационных работ и используемые материалы;

- реставрационным советом музея строго контролируется процесс реставрации музейных предметов;

- по завершении реставрационных работ оформляется Акт возврата и Реставрационный паспорт с фотографиями предмета, который становится неотъемлемой частью учетной документации предмета.

Итак, все виды и рецептура примененных средств, каждый этап выполненных восстановительных работы строго фиксируется в реставрационных паспортах и официальных отчетах, а также проводится обязательная фотофиксация предметов до, во время и после реставрационных и консервационных работ.

Именно ведение документации полного хода реставрационно-консервационных работ обеспечивает преемственность опыта и сохранить полную историю изменений объекта для будущих поколений исследователей.

Научная реставрация коврово-войлочных изделий (на основе казахских традиционных изделий): «калы кілем» (ворсовые ковры), «тақыр кілем» (безворсовые ковры), «текемет», «сырмақ» (сырдақ), «алаша», «түскілем» (настенные ковры), ковровые изделия малых форм – «қоржын», «жерме», «боғжама» («тең»), «қаршын», «кесеқап», «аяққап», «табаққап», «қанар», «қап», «атжабу», «қомша» и др.

В традиционном быте и культуре казахского народа особое место занимает войлок, являясь не только базовым элементом хозяйственной деятельности, но и важнейшей составляющей материальной и духовной культуры. Развитие ремесла изготовления войлока («киіз») из шерсти («жүн»), а также традиция войлокования («киіз басу») были обусловлены кочевым образом жизни народа, которое было основано на овцеводстве, обеспечивавшем шерстью как одного из основного сырья их жизнеобеспечения. О древности использования войлока кочевниками говорил и Геродот: «скифы... ставят три жерди, наклоняя их одну к другой, и покрывают их шерстяными (войлочными) покрывалами...» [Herodotus, 1920].

В повседневной же жизни кочевников войлок («киіз»), обладающий теплоизоляционным и влагостойким свойствами идеально соответствовал природно-климатическим условиям степного резко континентального и засушливого климата.

Войлок широко применялся в изготовлении, как войлочных покрытий юрты – мобильного жилища казахов: «туырлық» (покрытие стен юрты), «үзік» (покрытие купола юрты), «түндік» (покрытие «шанырақ») (Рис.3) [Алимбай, 2018: 3-15] и т.п., так и в традиционном ковроткачестве, представляющего важную часть материального культурного наследия казахов. Коврово-войлочные изделия выполняли для казахов «важную жизнеобеспечивающую функцию круглый год, защищая семью кочевника и от холода, и от летнего зноя» [Алимбай, 2012: 23], а также в изготовлении одежды, обуви, а также других предназначений «предметов художественного оформления» [Polo, 1903].

Многовековое развитие традиций войлокования способствовало развитию и формированию уникальной материальной культуры кочевников, обеспечив их адаптацию к суровому климату степи, ведь войлок, обладающий уникальной терморегуляцией, защищал кочевников от зимних холодов и пронизывающих степных ветров, а также летнего зноя.

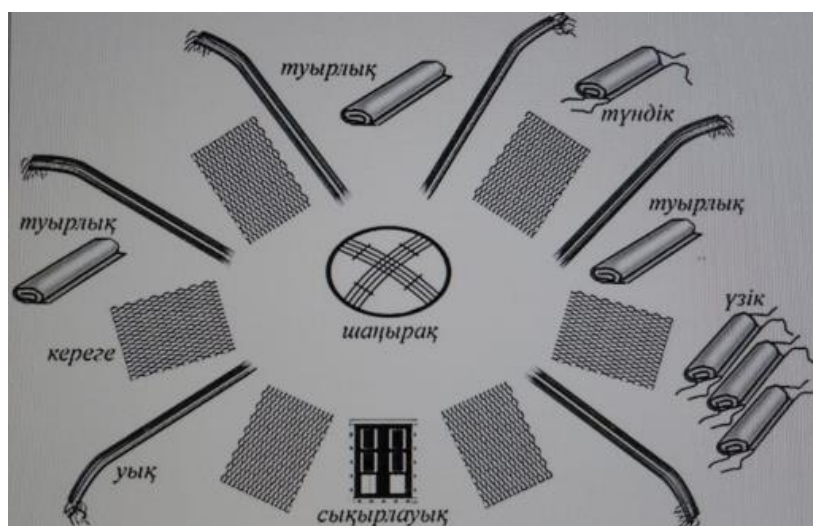

Рис.3 Конструктивные элементы деревянного каркаса и войлочных покрытий юрты // Алимбай Н. Традиционный порядок установки юрты «үй тігу» у казахов: некоторые этнографические и когнитологические уточнения и дополнения. Qazatanu. 2018. №3.

Изготовление же из войлока ковров («текемет», «сырмак»), одежды («шекпен»), обуви («байпак») и многих других предметов, в том числе и малых форм коврово-войлочных изделий развило богатую культуру степного орнамента, нередко передававшего сакральные смыслы и историю рода. Говоря о видах, терминологии и семантике казахских ковров, известный историк-этнолог Нурсан Алимбай отмечает, что у казахов под термином «кілем» («ковер» – русс. яз.) «подразумеваются только тканые ковровые изделия (исключая «алаша»), специально изготовленные как для навешивания на стены, так и для расстилания на полу. Отсюда следует, что казахский термин «кілем» имеет свои особенности применения (в том числе и с точки зрения семантики), что обусловлено прежде всего функциональным назначением обозначаемых изделий. В зависимости от техники тканья их принято делить на ворсовые (түкті кілем или қалы кілем) и безворсовые (тақыр кілем). Что касается термина «түскілем» (букв.: настенный ковер), то это является общим названием настенных ковров, изготовленных из кожи, замши, а также из таких тканей, как сукно, плюш или бархат («түскілем» в народе именуют и как тускииз)» [Алимбай, 2012: 22].

В настоящее время значительная часть подлинных традиционных казахских ковров сосредоточена в музейных фондах и частных коллекциях. Данная тенденция обусловлена масштабными историческими трансформациями конца XIX – нач. XX вв., разрушившими преемственность кочевого быта. Переход казахского этноса к оседлости, процессы урбанизации и, как следствие, исчезновение юрты как основного типа жилища привели к радикальной смене уклада жизни. В этот же период трудоемкое домашнее ткачество и войлоковалание были практически вытеснены фабричной продукцией машинного производства.

В современную эпоху ковровые изделия ручной работы утратили утилитарную функцию и рассматриваются исследователями как произведения декоративно-прикладного искусства. Их орнаментальная система представляет собой знаково-символический комплекс, в котором зафиксированы сакральные коды и космогонические представления предков. Музейные институты обеспечивают сохранность данного этнокультурного наследия, выступающего важным маркером национальной идентичности

И сегодня, сохранение традиционных коврово-войлочных изделий в музейных фондах требует особого подхода к консервации и реставрации предметов из шерсти. Этот процесс должен опираться как на исторические правила изготовления и сбережения текстиля, так и на научно обоснованные методы восстановления утраченных фрагментов. Реставрационные работы с войлочными и ткаными шерстяными памятниками требуют максимальной

деликатности, поскольку натуральная шерсть (войлок) крайне уязвима к воздействию внешних факторов, потому как:

- *подвержен деформациям*, поэтому при восстановлении потерь, предметы реставрируют только в горизонтальном положении, не подвешивают на вешалки или перекладах, особенно во влажном состоянии;

- *подвержен атакам опасных вредителей* – мебельной и пищевой моли, кожееда и др., поэтому требует профессиональной своевременной дезинсекции или же предварительной (временной) выдержки поступивших в музей предметов в при низких (-18°C) температурах. Длительное хранение шерстяных изделий в герметичных пакетах не рекомендуется, так как волокнам свойственно «дышать». Поэтому в ходе хранения, так и реставрации войлочных и ковровых изделий также необходимо использовать в помещениях специальные, не содержащие инсектициды и агрессивные газы феромонные индикаторы-ловушки;

- *требует соблюдения светового режима*: при реставрации необходим холодный, рассеянный свет (светодиодные лампы), что исключает тепловое воздействие, минимизирует деформацию волокон и их структуру, а также противостоит фотохимическому разрушению (выгорание цвета и т.п.). Поэтому, согласно общепризнанному мировому порогу, при реставрации, да и экспонировании предметов в зоне выполнения обозначенных работ уровень светового режима не должен превышать 50-100 лк (люкс), что исключает фотохимическую деструкцию кератина и максимально способствует сохранению структуры шерсти.

Научные исследования правильного соблюдения светового режима для создания безопасности для музейного артефакта, доказывают и снижение зрительной нагрузки на специалиста-реставратора [Белик, Зелятдинов и др., 2022: 50; Textiles and the Environment // <https://www.canada.ca/en/conservation-institute/services/>];

- *подвержены быстрому разрушению*: коврово-войлочные изделия, также как и другие предметы, имеющие органическое происхождение подвержены быстрому разрушению, выгорают под прямыми солнечными лучами, поэтому исключается использование естественного дневного света при хранении, экспонировании и их реставрации.

Таким образом, реставрация коврово-войлочных и шерстяных изделий, прежде всего, требует бережного отношения к шерстяным волокнам, содержащим кератин, ланолин, потому как некоторые химические препараты являются агрессивными к хрупким волокнам шерсти и могут безвозвратно деформировать изделия. К ним относятся ацетон, бензин, которые нередко используются для обезжиривания и сухой чистки шерстяных изделий [Абдуллин, Хамматова, Кумпан, 2011: 144-148; Scharff, 2014; Инструкция по учету..., 1985].

Основные этапы и методы музейной реставрации коврово-войлочных и шерстяных изделий:

- *дезинфекция и дезинсекция* (комплекс санитарных мероприятий);
- *механический метод* (чистка изделий с помощью мягких щеток и кистей, специального пылесоса);
- *замораживание* (метод уничтожения различных вредителей без использования химических препаратов);
- *фумигация* (использование специализированных инертных газов в помещениях, витринах и т.п.);
- *сухая очистка* (механическое удаление грязи и пыли при разрушении волокон изделий);
- *водная очистка* (механическая очистка при хорошей сохранности волокон изделий);
- *устранение деформаций* (возвращение первоначальной формы предмета при минимальным вмешательстве в структуру его материала);

– **дублирование** (укрепление и восполнение утрат посредством игольчатого дублирования, реставрационной штопки, клеевого дублирования обратимым акриловым или классическим мучным клеем);

– **метод сухого валяния** (восполнение локальных утрат посредством техники вбивания специальной иглой для фелтинга окрашенной под тон шерстью) [Семенович, 1961].

Примеры результатов реставрации коврово-войлочных изделий

(на основе отчетов отдела реставрации и консервации НЦМ РК)

Пример 1 «Сырмак» КП 27827/1 (казахский традиционный постилочный войлочный ковер)

Материал: войлок, шерстяные нити.

Техника изготовления: валяние, инкрустация, стежка.

Размер: 228 × 115 см.

Состояние сохранности до проведения работ: состояние предмета – неудовлетворительное. Поверхность войлочного полотна сильно загрязнена, имеются пятна неизвестного происхождения, следы клея и растительные колючки. Отмечены многочисленные порывы, порезы и утраты материала. Войлок местами рыхлый, ослабленный и разреженный (Рис.4). Имеются следы повреждения молью, в том числе личинками. Значительные утраты наблюдаются как в основе из войлока, так и в нашивных орнаментальных элементах. Отдельные участки цветного орнамента отошли от основы и имеют повреждения.

Композиция «сырмак» представлена центральным прямоугольным полем, орнаментированным пятью рядами из 43 ромбов. Орнаментальные элементы выполнены из войлока контрастных цветов с чередованием красно-черного и красно-белого фона. Значительная часть нашивных орнаментальных элементов имеет утраты, разрывы и нарушения крепления к основе.

Реставрационно-консервационные задачи (в соответствии с выявленным состоянием сохранности):

- щадящее обеспыливание и механическая очистка поверхности полотна;
- удаление биологических загрязнений и следов поражения молью;
- стабилизация ослабленных участков войлока;
- фиксация порывов, разрывов и порезов;
- закрепление расслабленных и отошедших орнаментальных фрагментов и элементов;
- восполнение утрат основы и декоративных элементов;
- восстановление целостности полотна при сохранении его первоначальной структуры и визуального облика.

Результаты выполненных работ:

1. **Поверхностная очистка:** поверхность «сырмак» очищена от загрязнений и пылевых отложений с лицевой и изнаночной сторон методом щадящего обеспыливания, с использованием пылесоса в безопасном для войлока режиме.

2. **Биологическая обработка:** проведена обработка предмета с целью удаления следов биологического поражения; очищены участки, содержащие остатки личинок моли.

3. **Стабилизация войлочной основы:** ослабленные и рыхлые участки войлока укреплены и уплотнены. Проведена стабилизация структуры основы в местах её разрежения и повреждения.

4. **Укрепление повреждённых участков:** порывы, разрезы и разрывы зафиксированы методом штопки армированными нитями, подобранными по цвету к оригинальному материалу. Работы выполнены с использованием специальной изогнутой иглы, что позволило минимизировать дополнительное повреждение войлока.

5. **Фиксация орнаментальных элементов:** отошедшие от основы и частично порванные цветные орнаментальные элементы закреплены с восстановлением их связи с войлочной основой.

6. **Восполнение утрат:** утраты основы и отдельных декоративных элементов восполнены войлоком, максимально соответствующим оригиналу по цвету, фактуре и плотности. Восполнение выполнено с учётом характера первоначальной композиции и без нарушения сохранившихся оригинальных элементов.

Итог реставрационно-консервационных мероприятий:

- стабилизировано физическое состояние сырмака;
- укреплены ослабленные участки войлочной основы;
- зафиксированы поврежденные и отошедшие орнаментальные элементы;
- восполнены наиболее значительные утраты и восстановлена целостность полотна.

Проведенные мероприятия позволили снизить риск дальнейшего разрушения материала и обеспечить возможность безопасного хранения и экспонирования предмета.

После завершения реставрационно-консервационных работ «сырмак» (Рис. 5) передан на музейное хранение.

Реставрационно-консервационные работы были выполнены реставратором Отдела реставрации и консервации НЦМ РК Д. Ибраевой.

Рисунок 4_ «Сырмак». Фрагмент.
(до реставрации). Фото: Д. Ибраева

Рисунок 5_ «Сырмак». Фрагмент.
(после реставрации). Фото: Д. Ибраева

Пример 2 «Арабы кілем» КП 783 (традиционный казахский безворсовый ковер)

Время и место изготовления: первая половина XX века, Торгайская область.

Материал и техника изготовления: шерстяная пряжа; ручное ткачество.

Размер: 195 × 365 см.

Состояние сохранности до реставрационно-консервационных работ – неудовлетворительное (Рис. 6). Поверхность ковра характеризовалась значительным общим загрязнением, наличием прилипших частиц и комков различного происхождения. Зафиксированы многочисленные порывы, потертости и значительные утраты основы. Орнаментальный рисунок местами выцветший, что обусловило неоднородность цветового восприятия поверхности.

Края ковра имели выраженные механические повреждения: местами были потрёпаны, распущены и нарушены по шву. Отдельные участки основы характеризовались ослаблением структуры и утратами, что создавало риск дальнейшего распускания и увеличения повреждений.

Цели и задачи реставрационно-консервационных работ (с учетом выявленного состояния сохранности):

- удаление поверхностных загрязнений и обеспыливание;
- стабилизация структуры коврового полотна;

- фиксация порывов, потертостей и участков с нарушением целостности;
- укрепление поврежденных краев;
- восполнение утрат основы;
- восстановление и закрепление отдельных участков ткацкой структуры;
- обеспечение равномерного распределения нагрузки на ковровое полотно при последующем хранении и экспонировании.

Проведенные реставрационно-консервационные работы:

Очистка и обеспыливание: проведено щадящее обеспыливание ковра с лицевой и изнаночной сторон с использованием пылесоса в безопасном режиме, соответствующем состоянию текстильного материала. С поверхности удалены поверхностные загрязнения и прилипшие комочки различного происхождения.

Фиксация и укрепление повреждений: порывы и участки с нарушенной структурой полотна зафиксированы шерстяными и армированными нитями. Для укрепления отдельных повреждённых участков выполнена штопка армированными нитями, подобранными по цвету к основному тону ковра. Работы проведены с использованием специального крючка, что позволило восстановить связь между сохранившимися участками ткацкой структуры.

Восполнение утрат: утраты основы восполнены шерстяными нитями. При восполнении использован материал, близкий к оригинальному по характеру и толщине, при этом отдельные нити незначительно отличаются от оригинала по цвету и фактуре. Такое различие позволяет визуально отделить восполненные участки от подлинного материала, сохраняя принцип различимости реставрационных дополнений.

Укрепление краев: для стабилизации периметральных участков к краям ковра пришиты полосы из прочного материала, аналогичного по характеру исходному текстилю. Данная операция позволила укрепить наиболее уязвимые участки и снизить риск дальнейшего распускания краев.

Восстановление подвесной системы: новые петли распределены с учётом размеров и массы ковра таким образом, чтобы обеспечить равномерное распределение нагрузки на текстильное полотно. При выполнении работы учитывались особенности традиционной техники изготовления ковров и конструктивное устройство предмета.

Результаты комплекса реставрационно-консервационных мероприятий:

- удалены поверхностные загрязнения и обеспылена лицевая и изнаночная поверхности;
- стабилизированы порванные и ослабленные участки;
- укреплены поврежденные края ковра;
- восполнены значительные утраты основы;
- восстановлена целостность отдельных участков ткацкой структуры;
- обеспечено более равномерное распределение нагрузки на ковровое полотно;
- улучшено общее визуальное состояние предмета и восстановлена его экспозиционная пригодность;
- экспонат сохранен, утраты восстановлены (Рис. 7);
- экспонат приобрел экспозиционный вид;
- процесс реставрации зафиксирован (фото);
- ковер сдан в отдел хранения.

Реставрационные мероприятия выполнены с учетом сохранения максимально возможного объема оригинального материала и традиционной структуры ковра.

Документирование и передача на хранение: ход реставрационно-консервационных работ документирован посредством фотофиксации. После завершения работ предмет передан в отдел хранения музея.

Реставрационно-консервационные работы были выполнены реставратором Отдела реставрации и консервации НЦМ РК Г. Мекебаевой.

Рис. 6 «Арабы кілем». Фрагмент (до реставрации). Фото: Г. Мекебаева

Рис. 7 «Арабы кілем». Фрагмент (после реставрации). Фото: Г. Мекебаева

К особенностям изготовления традиционных изделий из дерева в кочевом обществе.

Одним из важнейших материалов в жизни казахов-кочевников было дерево, которое удовлетворяло многие жизненно важные потребности кочевого социума. Из него мастера «ағаш шебері»/«ағашшы» [Шойбеков, Шәйкен, 2017: 60-61], изготавливали практически все предметы быта, начиная с деревянного каркаса – основы переносного жилища «киіз үй» (Рис. 8), различных типов и видов традиционной мебели (сундуков – «абажа», «асадал», «әбдіре», «кебеже» «төсекағаш») до транспортных средств («шана»), музыкальных инструментов и конской упряжи («ер»). Дерево ценилось за легкость, прочность и доступность, а его обработка, соответственно, разделялась на узкие ремесленные направления: «балташы» (плотник), жиһазшы (мебельщик), «ерші» (мастер седел), «оюшы» (резчик по дереву), «үйші» («мастер по изготовлению элементов каркаса юрты»), «шаңырақшы» (изготовитель купола жилища «шаңырақ»), «тоқушы» (плетельщик) [Шойбеков, Шәйкен, 2017: 60-61].

Поэтому «ағаш шеберлік өнері» (деревообрабатывающее искусство) считается древнейшей отраслью казахского традиционного ремесла. А мастера-деревщики играли ключевую роль в кочевой жизни, создавая уникальные изделия и важные предметы жизнеобеспечения, отражающие богатство национальных традиций народа [Жәнібеков, 1995].

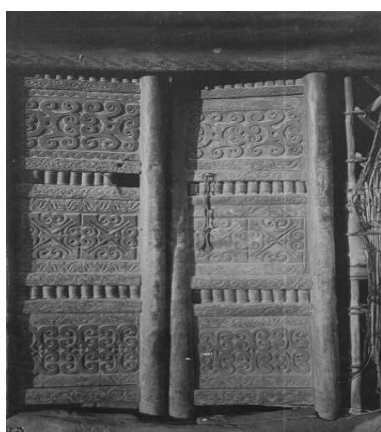

Рис. 8 ЦМК ФКП 4883/82
Фото. Дверь юрты. Ф/б, ч/б, глянцевая.
18 x 13. 1928 г.
(из фондов НЦМ РК)

Рис. 9 ЦМК ФКП 4884/117. Фото. Мастер из рода «қоңырат» за изготовлением купола юрты. Фотобумага, ч/б, глянцевая.
9 x 13. 1928 г. (из фондов НЦМ РК)

И, так как особенности изготовления традиционных казахских деревянных изделий обусловлены кочевым бытом, то имеют и свои технологические особенности, которые

необходимо диктуют специфику научной реставрации традиционных музейных экспонатов. Необходимо помнить, что казахские мастера «ағаш шебері» (Рис. 9) использовали прочные породы древесины (береза, арча) для изготовления домашней утвари (посуды), а гибкий тальник, к примеру, для деревянных деталей юрты. Из корней деревьев, а также единого монолитного куска дерева вырезались цельные чаши «тостаған», а также «астау». Особенности изготовления деревянных изделий, таким образом, заключались в выборе материала в зависимости его прочности, плотности и текстуры, определяющих их назначение, а также способах сушки. Так, чтобы получить качественный материал, древесину сушили более года в тени, чтобы он стал долговечными, устойчивыми к влаге и растрескиванию. Чтобы уплотнить волокна и иссушить соки, дерево проваривалось в соленой воде для исключения его гниения, а для получения необходимой цветовой гаммы (коричневый, светло-коричневый, темно-золотистый), его варили в молочной сыворотке или мясном бульоне и пропитывали бараньим курдючным жиром. Чтобы защитить изготовленное деревянное изделие от грибков и бактерий, его коптили, чтобы деготь и смолы из дыма глубоко пропитали его поры. Изделия из дерева тщательно шлифовались и покрывались растопленным бараньим жиром или пчелиным воском [Жәнібеков, 1995; Муқанов, 1981; Шокпарұлы, Дәркембайұлы, 2007; Бекешов, 2001: 95-96; Как технологии влияли...//https://armas.kz/index.php?route=blog/article&article_id=137].

Таким образом, с целью сохранения физико-механических свойств, долговечности и культурно-исторической подлинности музейных артефактов, аутентичные методы и способы их изготовления, а также антисептической защиты традиционных предметов из дерева должны учитываться при проведении реставрационных работ.

Основные этапы и методы музейной реставрации деревянных изделий

Научные основы реставрации музейных предметов из дерева заключаются в комплексном изучении физического и химического состояния древесины, минимальном вмешательстве без повреждения оригинала, защите от биологического (*фотофиксация, химический анализ, рентгенография, определение породы и структуры древесины, а также возраста*) разрушения. При этом, самым важным является сохранение его исторической подлинности. Главная цель любой реставрации – остановка разрушения исторического артефакта [История под микроскопом//<https://academycrafts.ru/info/articles/>].

Основные научные принципы и этапы работы с деревянными предметами:

- **принцип обратимости**, заключающийся в том, чтобы все материалы, используемые для укрепления, восполнения утрат и склеивания, должны в случае необходимости легко удаляться из поверхности и структуры дерева, при этом, не повреждая оригинал [Виноградова, 1999: 89-93];
- **принцип минимального вмешательства** заключается в выполнении лишь необходимых для стабилизации предмета действий;
- **принцип отличимости** заключается в том, чтобы утраченные фрагменты предмета должны быть выполнены (восполнены) так, чтобы при близком рассмотрении было видно оригинальная и отреставрированные детали (части) музейного предмета;
- **принцип максимального сохранения патины**: при очистке, шифровке верхнего слоя музейного предмета необходимо учесть исторический слой «жировой пропитки и копчения» служащих маркером подлинности;
- **использование аутентичной древесной породы** при восполнении утраченных элементов и деталей (порода дерева [The Venice Charter, 1964; Аркадьева, Пыркова // <https://dspace.kpfu.ru/xmlui/bitstream/handle/net/158303/>];
- **консервация деревянных изделий, комбинированных с другими материалами** (кость, металл) использовать комплексный подход с использованием,

например, нейтральный составов при очистке поверхностей [Колосницына, Кокуца, 2023: 95-100; Виноградова, 1999: 89-93];

• **запрет использования полиуретановых лаков и синтетических морилок** при реставрации исторических предметов из дерева, но использование акварели и натурального пчелиного воска [Консервация и реставрация // <https://restavraciya.ru/konsres.html>].

Пример реставрации деревянных изделий

(на основе отчетов отдела реставрации и консервации НЦМ РК)

Пример 1. Маслобойка (кубышка) КП 22774 (казахский традиционный деревянный сосуд цилиндрической или конической формы для взбивания кумыса, айрана, сливочного масла)

Материал и конструктивные особенности: древесина, железо. Маслобойка (кубышка) представляет собой составную конструкцию из деревянного корпуса, укрепленного железным обручем.

Рис. 10 КП 22774 «Күбішелек» (бадья).
Дерево (до реставрации)
(из фондов НЦМ РК).
Фото Н. Оразалиева

Рис.11 КП 22774 «Күбішелек» (бадья).
Дерево (после реставрации)
(из фондов НЦМ РК).
Фото Н. Оразалиева

2. Состояние сохранности до реставрации: сохранность экспоната оценивалось как крайне неудовлетворительное (аварийное). Выявлены следующие дефекты и повреждения:

- утрата формы изделия вследствие полной деформации и разрушения конструкции (Рис.10);
- общее сильное загрязнение внутренней и внешней поверхности;
- биологическое органическое поражение древесины (плесневые образования);
- поражение поверхности древесины насекомыми (жуками точильщиками и древоточцами);
- имеются многочисленные утраты металла железного обруча, который покрыт продуктами коррозии;
- нарушение целостности предмета, имеются трещины и раскол фрагментов деревянных конструкций.

3. Комплекс восстановительных реставрационных и консервационных работ:

- биоцидная обработка поверхности деревянных пластин раствором тимола;
- механическая очистка наружных и внутренних деревянных поверхностей от загрязнений, а также следов биологического поражения;

- расчистка металлического обруча от продуктов коррозии;
- восполнение утрат деревянных элементов посредством реставрационной шпатлевки сколов и трещин подготовленной массой из мелкой древесной пыли с клеем и укрепление разрушенных участков древесины;
- выравнивание поверхностей деформированных деревянных деталей методом увлажнения и прогрева горячим утюгом через влажную ткань, а малые прогибы металлического обруча простукиванием резиновым молотком и восстановление, таким образом, геометрии конструкции;
- сборку всех конструктивных элементов, восстановление первоначальной формы предмета (Рис.11);
- с целью консервации выполнена обработка деревянных деталей натуральным воском методом втирания, что стабилизировало материал, снизив интенсивность влагообмена и повысив защитные свойства их поверхности.

4. Результаты реставрации:

- устранены загрязнения на поверхности изделия, удалены плесневые образования и следы коррозии;
- купированы процессы биологического разрушения деревянных элементов;
- восстановлена и укреплена конструктивная прочность экспоната;
- недостающие (утраченные) фрагменты деревянных элементов восполнены, обеспечена конструктивная целостность предмета;
- физическое состояние деревянных поверхностей стабилизировано путем защитной консервационной обработки;
- музейный предмет приведен в пригодное экспозиционное состояние, максимальное использование аутентичных материалов способствовало сохранению его исторической подлинности.

Реставрационно-консервационные работы были выполнены реставратором Отдела реставрации и консервации НЦМ РК Н. Оразалиевым.

Заключение.

Исследование показывает, что реставрация музейных предметов являет собой не механическо-техническое восстановление утраченных частей и внешнего облика предмета, а комплексный научно-практический процесс, который направлен, прежде всего, на сохранение его физической целостности и структуры, подлинной историко-культурной информативности. Ее результативность определяется последовательностью предварительного исследования, обоснованностью выбора методов и материалов, минимизацией вмешательства и обязательной документальной фиксацией всех этапов работы.

Анализ реставрационно-консервационной практики казахстанских музеев на примере деятельности Национального центрального музея РК свидетельствует о применении музейными специалистами междисциплинарного подхода, объединяющего знания в области истории и этнологии, искусствоведения, материаловедения и др.

Опыт музея показывает, что современные музеи, в том числе и такой крупнейший музей как Центральный музей Казахстана, который имеет почти двухвековую историю, все еще не оснащен современными технологиями и не имеет возможности пользоваться инструментальными методами диагностики. И, хотя, наличие сложного профессионального оборудования позволило бы существенно расширить возможности исследования музейного предмета, все же оно не является единственным критерием для проведения научности реставрации. Поэтому в условиях ограниченных технических ресурсов особую значимость приобретают профессиональное, в том числе и визуально-технологическое, обследование музейных артефактов, анализ структуры материалов и техники их изготовления, изучение истории и условий бытования, результатов проведенных ранее реставрационных работ,

фотофиксация, а также картирование видимых дефектов и повреждений, обязательное составление детальной реставрационной картограммы и отражение результатов работ в научном паспорте предмета, в том числе и для обеспечения преемственности профессионального опыта.

Таким образом, основными методологическими ориентирами научной реставрации музейных предметов должны оставаться принципы научной обоснованности и максимального сохранения аутентичности (подлинности), контролируемое минимальное вмешательство, физическая и химическая совместимость материалов, обязательная обратимость применяемых способов и воздействий, различимость реставрационных дополнений и полная документальная фиксация.

В случаях же биологического заражения, хрупкости или структурного разрушения артефактов, безусловным приоритетом в работе с такими музейными предметами, конечно же, является укрепление оригинальных материалов – *консервация*, потому как сохранение его подлинности как исторического документа и памятника культуры имеет высшую абсолютную ценность, чем любое восполнение его утраченных частей.

ЛИТЕРАТУРА

Абдуллин И.Ш., Хамматова В.В., Кумпан Е.В. Исследование влияния комплексного воздействия потока низкотемпературной плазмы на механические свойства натуральных полимерных материалов. Вестник Казанского технологического университета. Казань: КГТУ. 2011. №16. С. 144-148;

Алимбай Н. Традиционные казахские ковры и ковровые изделия: вилы, композиция, семантика. Қазақ кілемдері мен тоқыма бұйымдары. ҚР Мемлекеттік орталық музей коллекциясынан (ғылыми каталог). Алматы: ICOS, 2012. 387 с.;

Алимбай Н. Традиционный порядок установки юрты «үй тігу» у казахов: некоторые этнографические и когнитологические уточнения и дополнения. Qazatanu. 2018. №3. С. 3-15;

Аркадьева М.Ю., Пыркова М.В. Анализ проблематики в реставрации изделий из дерева. Методологические вопросы реставрации // https://dspace.kpfu.ru/xmlui/bitstream/handle/net/158303/RESCON_2019_20_23.pdf?sequence=-1;

Бекешов С.С. Қазақтың дәстүрлі ағаш бұйымдары және оның аймақтық ортақ сипаттары // Ақиқат. 2001. № 96 95-96 бб.;

Белик Н.И., Зелятдинов В.В., Юхманова Н.А., Орешникова С.М., Завгородняя Г.В. Сертификация и системы классификации шерсти по диаметру волокон. Сельскохозяйственный журнал. 2022. №3 (15). С. 50-57. DOI: 10.25930/2687-1254/007.3.15.2022;

В РК обновили правила выдачи лицензии на реставрационные работы на памятниках истории и культуры // <https://www.zakon.kz/pravo/6495185-1/>

Виноградова Л.И. Археология: реставрация мелких изделий из дерева // Реставрация музейных ценностей. Научные и практические работы. М., 1999. Вып. 107. С. 89-93;

Жәнібеков Ө. Жолайрықта. Алматы: Рауан, 1995;

Закон «Об охране и использовании объектов историко-культурного наследия» // <https://muz-kar-izo.kz/?p=1001&lang=ru>;

Инструкция по учету и хранению музейных ценностей, находящихся в государственных музеях СССР. Приказ Министерства культуры СССР от 17.07.1985 № 290;

История под микроскопом // <https://academycrafts.ru/info/articles/>;

Как технологии влияли на древесину и само дерево влияло на цивилизацию? От Великой Степи до каменистых берегов Шотландии // https://armas.kz/index.php?route=blog/article&article_id=137;

Картаева Т. Музей ісі және ескерткіштану терминдер сөздігі / Т. Картаева, Ғ. Бексеитов. Алматы: Қазақ Университеті, 2018. 351 б.

Колосницyna Е.Е., Кокуца Л.В. Опыт работы мастерской консервации и реставрации мокрого археологического дерева отдела реставрации музейных предметов Новгородского музея-заповедника. *Археология Евразийских степей*, 2023 (4). С., 95-100;

Консервация и реставрация // <https://restavraciy.ru/konsres.html>;

Краснова Т.Н. Национальные принципы реставрации в контексте проблем сохранения культурного наследия. *Журнал Института наследия*. 1(28). 2022. С. 1-10 DOI10.34685/NI.2022.3257.010;

Методики и технологии проведения реставрационных работ // <https://grad.center/articles/metodiki-provedeniya-restavracionnyx-rabot/>;

Муканов М. С. Казахская юрта [ред. А. Е. Орловская]. Алма-Ата: Кайнар, 1981. 222 с.;

Основные технологические процессы реставрации документов. Уч.пособие / РНБ. СПб., 2002. 65 с

Петрова А.М. Реставрация и приспособление под современное использование объектов культурного наследия народов РФ федерального назначения // *Актуальные исследования*. 2024. №46 (228). Ч.I. С. 75-80. URL: <https://apni.ru/article/10487>;

Приказ Министра культуры и спорта Республики Казахстан «Об утверждении Правил и условий проведения научно-реставрационных работ на памятниках истории и культуры» от 20 апреля 2020 года № 98// <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2000020439>;

Семенович Н.Н. Реставрация музейных тканей. Теория и технология. // Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа. 1961. 80 с.;

Сохранение культурного наследия. Исследования и реставрация // <http://repin-book.ru/preservation-of-cultural-heritage.html>;

Что делать, если засохла акриловая краска: варианты решения проблемы и особенности дальнейшего разбавления краски // https://www.home-projects.ru/polezno_znat/articles/

Шойбеков Р., Шәйкен Ж. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. – Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция», 2017. 856 б.;

Шоқпарұлы Д., Дәркембайұлы Д. Қазақтың қолданбалы өнері. Алматы: Алматыкітап, 2007. 272 б.;

Herodotus. The Histories. Translated by A. D. Godley. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1920. Book IV, §§73–75;

Jablonski E., Larner T., Hayes J., Golden M. Conservation Concerns for Acrylic Emulsion Paints: A Literature Review. <https://www.tate.org.uk/research/tate-papers/02/conservation-concerns-for-acrylic-emulsion-paints-literature-review>

Mussakhanova M. Role of Restoration in Preserving Cultural Heritage Objects of Museums in Kazakhstan. Мат-лы II Междунар. конф. в рамках V Международного культурного форума, СПб. 1-3 декабря 2016 г., 2018. С. 162-168;

Polo M. The Book of Ser Marco Polo: The Venetian Concerning the Kingdoms and Marvels of the East. Translated and edited by Henry Yule; revised by Henri Cordier. 3rd ed. London: John Murray, 1903. Vol. 1;

Scharff A. B. Treatment of air-dried archaeological wool textiles from waterlogged environment. ICOM-CC, 17th Triennial Conference, Melbourne, 2014.

Textiles and the Environment – Canadian Conservation Institute (CCI) Notes 13/1 // <https://www.canada.ca/en/conservation-institute/services/conservation-preservation-publications/canadian-conservation-institute-notes/textiles-environment.html>;

The Conservator-Restorer: a Definition of the Profession. 1984 // <https://www.icom-cc.org/en/definition-of-the-profession-1984>;

The Venice Charter. 1964 // https://admin.icomos.org/wp-content/uploads/2025/03/Venice_Charter_RU;

The Venice Charter. 1964 // <https://landscapes.icomos.org/the-venice-charter-1964/>.

REFERENCES

Abdullin I.Sh., Khammatova V.V., Kumpan E.V. Issledovanie vliyaniya kompleksnogo vozdeystviya potoka nizkoterperaturnoy plazmy na mekhanicheskie svoystva natural'nykh polimernykh materialov. Vestnik Kazanskogo tekhnologicheskogo universiteta. Kazan': KGTU. 2011. №16, pp. 144-148 (In Russian)

Alimbay N. Traditsionnye kazakhskie kovry i kovrovye izdeliya: vily, kompozitsiya, semantika. Khazakh kilemderi men tokima buiymdary. KR Memlekettik ortalyk muzeyi kollektisyasynan (gylymi katalog). Almaty: ICOS, 2012. 387 p. (In Russian)

Alimbay N. Traditsionnyi poryadok ustanovki yurty «uy tigu» u kazakhov: nekotorye etnograficheskie i kognitologicheskie utochneniya i dopolneniya. Qazaqtanu. 2018. №3, pp. 3-15 (In Russian)

Arkad'eva M.Yu., Pyrkova M.V. Analiz problematiki v restavratsii izdeliy iz dereva. Metodologicheskie voprosy restavratsii // https://dspace.kpfu.ru/xmlui/bitstream/handle/net/158303/RESCON_2019_20_23 (In Russian)

Bekeshov S.S. Khazakhtyn dasturli agash buiymdary zhane onyn aimaktyk ortak sipattary // Aqıqat. 2001. № 9, pp. 95-96 (In Qazaq)

Belik N.I., Zelyatdinov V.V., Yuxhmanova N.A., Oreshnikova S.M., Zavgorodnyaya G.V. Sertifikatsiya i sistemy klassifikatsii shersti po diametru volokon. Sel'skokhozyaystvennyy zhurnal. 2022. №3 (15), pp. 50-57. DOI: 10.25930/2687-1254/007.3.15.2022 (In Russian)

Chto delat', esli zasohla akrilovaya kraska: variant reshenia problemy i osobennosti dal'neishego razbavleniya kraski // https://www.home-projects.ru/polezno_znat/articles/ (In Russian);

Instrukcia po uchetu i hraneniju muzeinyh cennostei, nahodjachihsja v musejah SSSR. Prikaz Ministerstva kultury SSSR ot 17.07.1985 # 290.

Istoriya pod mikroskopom // <https://academycrafts.ru/info/articles/> (In Russian)

Konservatsiya i restavratsiya // <https://restavracy.ru/konsres.html> (In Russian)

Kak tekhnologii vliyali na drevesinu i samo derevo vliyalo na tsivilizatsiyu? Ot Velikoy Step'i do kamenistyykh beregov Shotlandii // https://armas.kz/index.php?route=blog/article&article_id=137 (In Russian)

Kartaeva T. Muzey isi zhane eskertkish-tanu terminder sozdigi / T. Kartaeva, G. Bekseitov. Almaty: Khazakh universiteti, 2018. 351 p. (In Qazaq)

Kolosnitsyna E.E., Kokutsa L.V. Opyt raboty masterskoy konservatsii i restavratsii mokrogo arkheologicheskogo dereva otdela restavratsii muzeynykh predmetov Novgorodskogo muzeya-zapovednika. Arkheologiya Evraziyskikh stepey. 2023. №4, pp. 95-100 (In Russian)

Konservatsiya i restavratsiya // <https://restavracy.ru/konsres.html> (In Russian)

Krasnova T. N. Natsional'nye printsipy restavratsii v kontekste problem sokhraneniya kul'turnogo naslediya. Zhurnal Instituta naslediya. 1(28). 2022, pp. 1-10. DOI: 10.34685/HI.2022.3257.010 (In Russian)

Herodotus. The Histories. Translated by A. D. Godley. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1920. Book IV, §§73–75

Jablonski E., Larner T., Hayes J., Golden M. Conservation Concerns for Acrylic Emulsion Paints: A Literature Review // <https://www.tate.org.uk/research/tate-papers/02/conservation-concerns-for-acrylic-emulsion-paints-literature-review>

Metodiki i tekhnologii provedeniya restavratsionnykh rabot // <https://grad.center/articles/metodiki-provedeniya-restavracionnyx-rabot/> (In Russian)

Mukanov M.S. Kazakhskaya yurta [red. A. E. Orlovskaya]. Alma-Ata: Kaynar, 1981. 222 p. (In Russian)

Mussakhanova M. Role of Restoration in Preserving Cultural Heritage Objects of Museums in Kazakhstan. Mat-ly II Mezhdunar. konf. v ramkakh V Mezhdunarodnogo kul'turnogo foruma, SPb. 1-3 dekabrya 2016 g., 2018, pp. 162-168 (In Russian)

Osnovnye tekhnologicheskie process restavracii dokumenrov. Uch. posobie / RNB. SPb., 2002. 65 s. (In Russian)

Petrova A.M. Restavratsiya i prispособlenie pod sovremennoe ispol'zovanie ob'ektov kul'turnogo naslediya narodov RF federal'nogo naznacheniya // Aktual'nye issledovaniya. 2024. №46 (228). Ch. I, pp. 75-80. URL: <https://apni.ru/article/10487> (In Russian)

Polo M. The Book of Ser Marco Polo: The Venetian Concerning the Kingdoms and Marvels of the East. Translated and edited by Henry Yule; revised by Henri Cordier. 3rd ed. London: John Murray, 1903. Vol. 1.

Prikaz Ministra kul'tury i sporta Respubliki Kazakhstan «Ob utverzhdenii Pravil i usloviy provedeniya nauchno-restavratsionnykh rabot na pamyatnikakh istorii i kul'tury» ot 20 aprelya 2020 goda № 98 // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2000020439> (In Russian)

Semenovich N.N. Restavratsiya muzeynykh tkaney. Teoriya i tekhnologiya // L.: Izd-vo Gos. Ermitazha. 1961. 80 p. (In Russian)

Sokhranenie kul'turnogo naslediya. Issledovaniya i restavratsiya // <http://repin-book.ru/preservation-of-cultural-heritage.html> (In Russian)

Shoybekov R., Shaiken Zh. Khazakhtyn etnografiyalyk kategoriylar, ugumdar men ataularynyn dasturli zhuiesi. Entsiklopediya. Almaty: TOO «Alem Damu Integratsiya», 2017. 856 p. (In Qazaq)

Shokparuly D., Darkembaiuly D. Khazakhtyn koldanbaly oneri. Almaty: Almatykitap, 2007. 272 p. (In Qazaq)

Scharff A. B. Treatment of air-dried archaeological wool textiles from waterlogged environment. ICOM-CC, 17th Triennial Conference, Melbourne, 2014.

Textiles and the Environment – Canadian Conservation Institute (CCI) Notes 13/1 // <https://www.canada.ca/en/conservation-institute/services/conservation-preservation-publications/canadian-conservation-institute-notes/textiles-environment.html>

The Conservator-Restorer: a Definition of the Profession. 1984 // <https://www.icom-cc.org/en/definition-of-the-profession-1984>

The Venice Charter. 1964 // https://admin.icomos.org/wp-content/uploads/2025/03/Venice_Charter_RU.pdf

The Venice Charter. 1964 // <https://landscapes.icomos.org/the-venice-charter-1964>

Vinogradova L.I. Arkheologiya: restavratsiya melkikh izdeliy iz dereva // Restavratsiya muzeynykh tsennostey. Nauchnye i prakticheskie raboty. M., 1999. Vyp. 107. S. 89-93 (In Russian);

V RK obnovili pravila vydachi litsenzii na restavratsionnye raboty na pamyatnikakh istorii i kul'tury // <https://www.zakon.kz/pravo/6495185-/> (In Russian)

Zhanibekov O. Zholairykta. Almaty: Rauan, 1995 (In Qazaq)

Zakon «Ob okhrane i ispol'zovanii ob'ektov istoriko-kul'turnogo naslediya» // <https://muzkar-izo.kz/?p=1001&lang=ru> (In Russian);

Автор туралы мәлімет: Ғалия Теміртон – философия докторы, Қазақстан Республикасы Ұлттық орталық музейі Антропология және этнология бөлімінің Бас ғылыми қызметкері (БҒҚ). E-mail: gt_csmrk@mail.ru

Сведения об авторе: Ғалия Темиртон – доктор философии, ГНС отдела Антропологии и этнологии Национального центрального музея Республики Казахстан. E-mail: gt_csmrk@mail.ru

Information about the author: Galiya Temirton – PhD, Chief Researcher of the Department of Anthropology and Ethnology, National Central Museum of the Republic of Kazakhstan. E-mail: gt_csmrk@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 21.08.2026.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 28.08.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 02.09.2026.

УДК 069.6

ЭКСПОЗИЦИЯ КАК СОБЫТИЕ: ФИЛОСОФИЯ МУЗЕЙНОЙ СРЕДЫ*Г.К. Шалабаева*

Алматинское хореографическое училище им. Александра Селезнева (Алматы, Казахстан)

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы создания и функционирования музейных экспозиций как одного из ключевых факторов их публичной самопрезентации, а также эффективности его культурно-образовательной и коммуникационной деятельности. Музейная экспозиция представлена как целостная художественно-научная система, в которой экспонат, как часть музейной коллекции становится не только объектом хранения, но и носителем исторических и культурных смыслов. Рассмотрены и проанализированы особенности построения экспозиций в зависимости от профиля музея – художественного, исторического, археологического, краеведческого, естественно-научного и мемориального. Особое внимание уделено следующим универсальным принципам современной экспозиционно-выставочной деятельности: научная обоснованность, логика тематико-хронологической структуры, экспозиционная выразительность, доступность, аутентичность и сохранность музейных предметов. Обращено внимание на пространственную организацию экспозиции как инструмента визуальной коммуникации, интерпретации и эмоционального взаимодействия со зрителем.

Материалы и методы исследования. Статья основана на изучении музейных экспозиционных материалов зарубежных стран, в частности на авторских фотоиллюстративных материалах: фото-коллаж экспозиций (на примере Национального музея Ангкора в Сиамреапе, Камбоджа), эмпирические материалы (личный опыт): путевые заметки, наблюдения и впечатления автора от личного посещения зарубежных музеев, а также компаративные (сравнительные) материалы, включающие аналитическое сопоставление различных объектов (на примере Музея Мунка в Осло и Музея Ван Гога в Амстердаме). Даны критические/рефлексивные отзывы: субъективная оценка и фиксация эмоционального восприятия сложных тем (на примере Музея войны в Хошимине и Национального музея в Дохе).

Использован сравнительно-сопоставительный метод в изучении музейных экспозиций, позволивший выявить, как общие закономерности, так и уникальные черты и тенденции развития музейных экспозиций через их прямое сравнение.

Ключевые слова: музей, экспозиция, иммерсив, инсталляция, интерактив, междисциплинарность.

Для цитирования: Шалабаева Г.К. Экспозиция как событие: философия музейной среды // MUSEUM.KZ. 2026. №3 (15), с. 54-63. DOI: 10.59103/muzkz.2026.15.05

ЭКСПОЗИЦИЯ ОҚИҒА РЕТІНДЕ: МУЗЕЙ ОРТАСЫНЫҢ ФИЛОСОФИЯСЫ*Г.К. Шалабаева*

Александр Селезнев атындағы Алматы хореографиялық училищесі (Қазақстан)

Аңдатпа. Мақалада музей көрмелерін құру және олардың жұмыс істеуі олардың көпшілік алдында өзін-өзі таныстыруының негізгі факторларының бірі ретінде, сондай-ақ олардың мәдени, білім беру және коммуникациялық қызметінің тиімділігі ретінде қарастырылады. Музей экспозициясы тұтас көркемдік-ғылыми жүйе ретінде ұсынылған, онда жәдігер музей коллекциясының бөлігі ретінде тек сақтау объектісі ғана емес, сонымен бірге тарихи және мәдени мағыналардың тасымалдаушысы ретінде де көрініс табады.

Сонымен қатар, мақалада музейлердің көркемдік, тарихи, археологиялық, өлкетану, жаратылыстану-ғылыми және мемориалдық профильдеріне байланысты экспозицияларды құрудың ерекшеліктері де қарастырылып, талданған. Қазіргі заманғы экспозициялық-көрме қызметінің келесі әмбебап қағидаттарына ерекше назар аударылған: ғылыми негізділік, тақырыптық-хронологиялық құрылымның логикасы, экспозициялық мәнерлілік, қолжетімділік, түпнұсқалық және музей заттарының сақталуы. Көрменің кеңістіктік ұйымдастырылуына көрерменмен көрнекі қарым-қатынас, түсіндіру және эмоционалды өзара әрекеттесу құралы ретінде назар аударылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Мақала шет елдердің музейлік экспозициялық материалдарын зерттеуге, атап айтқанда, автордың фотоиллюстрациялық материалдарына негізделген: экспозициялардың фото-коллажы (Камбоджа, Сиамреап қаласындағы Ангкор ұлттық музейі мысалында), эмпирикалық материалдар (жеке тәжірибе): автордың шетелдік музейлерге жеке баруынан алған жолжазбалары, бақылаулары мен әсерлері. Сондай-ақ, әртүрлі объектілерді аналитикалық тұрғыдан салыстыруды қамтитын компаративті (салыстырмалы) материалдар пайдаланылды (Ослодағы Мунк музейі мен Амстердамдағы Ван Гог музейі мысалында). Мақалада сыни/рефлексивті пікірлер берілген: күрделі тақырыптарды эмоционалды қабылдауды субъективті бағалау және бекіту (Хошимин қаласындағы Соғыс музейі мен Дохадағы Ұлттық музейі мысалында).

Музей экспозицияларын зерттеуде салыстырмалы-салғастырмалы әдіс қолданылды, бұл тікелей салыстыру арқылы музей экспозициялары дамуының жалпы заңдылықтарын да, бірегей ерекшеліктері мен тенденцияларын да анықтауға мүмкіндік берді.

Тірек сөздер: музей, экспозиция, иммерсив, инсталляция, интерактив, пәнаралық.

Сілтеме жасау үшін: Шалабаева Г.К. Экспозиция оқиға ретінде: музей ортасының философиясы // MUSEUM.KZ. 2026. №3 (15), 54-63 бб. DOI: 10.59103/muzkz.2026.15.05

THE EXPOSITION AS AN EVENT: PHILOSOPHY OF THE MUSEUM ENVIRONMENT

G.K. Shalabayeva

The Almaty Choreographic School named after Alexander Seleznev (Kazakhstan)

Abstract. The article examines the creation and functioning of museum exhibitions as one of the key factors in their public self-presentation, as well as in the effectiveness of their cultural, educational, and communication activities. A museum exhibition is presented as an integral artistic and scholarly system in which an exhibit, as part of a museum collection, becomes not merely an object of preservation but also a bearer of historical and cultural meanings. The article analyzes the specific features of exhibition design depending on the museum's profile, including art, historical, archaeological, local history, natural history, and memorial museums. Particular attention is paid to the following universal principles of contemporary exhibition and display practices: scholarly substantiation, the logic of thematic and chronological structure, exhibition expressiveness, accessibility, authenticity, and the preservation of museum objects. Attention is also given to the spatial organization of exhibitions as a tool of visual communication, interpretation, and emotional interaction with the visitor.

Materials and methods of research. The article is based on the study of museum exhibition materials from foreign countries, including the author's photographic and illustrative materials, such as a photo collage of exhibitions (using the Angkor National Museum in Siem Reap, Cambodia, as an example); empirical materials based on personal experience, including travel notes, observations, and the author's impressions from visits to foreign museums; as well as comparative materials involving an analytical comparison of different museums (using the Munch

Museum in Oslo and the Van Gogh Museum in Amsterdam as examples). Critical and reflexive observations are also presented, including subjective assessments and records of the emotional perception of complex themes (using the War Remnants Museum in Ho Chi Minh City and the National Museum of Qatar in Doha as examples).

A comparative method was employed in the study of museum exhibitions, making it possible to identify both common patterns and distinctive features and trends in the development of museum exhibitions through their direct comparison.

Keywords: museum, exhibition, immersive experience, installation, interactive technologies, interdisciplinarity.

For citation: Shalabayeva G.K. The exposition as an event: philosophy of the museum environment // MUSEUM.KZ. 2026. №3 (15), pp. 54-63. DOI: 10.59103/muzkz.2026.15.05

Введение. В музейном сообществе Казахстана последние 20-30 лет наболевшим вопросом, помимо отсутствия выделяемых средств на закуп и пополнение экспонатов, остается вопрос создания и функционирования экспозиций. Этот вопрос, точнее проблема весьма важна, поскольку от успешности ее решения зависит степень самопрезентации музея. Как известно, наилучшие впечатления от музея люди получают не только от содержания, контекста, тех раритетов, которые демонстрирует музей, но и во многом от архитектуры экспозиций, от формы подачи, умения выстроить экспозицию наилучшим образом.

Музейная экспозиция, как известно, это целостная, художественно-научная система показа музейных экспонатов. Выставленные предметы, имеющие историческую и художественную ценность, становятся не просто объектами хранения, они становятся носителями смысла, вступающими в диалог со зрителем [Hooper-Greenhill, 2000: 216]. С точки зрения музеологии экспозиция – это форма реализации научной концепции музея в пространстве здания и зала. Она строится на основе отбора предметов, их систематизации, интерпретации и художественного оформления. В этой работе принимают участие научные сотрудники музея, фондовики, экспозиционеры, дизайнеры. В ней соединяются научное знание, кураторская позиция, дизайнерское решение, дидактическая стратегия.

Обсуждение и результаты. Экспозиция не архив предметов, пусть даже раритетных и не декоративная витрина, а пространственно-организованный текст, визуально-пластическое высказывание музея об истории, культуре, природе. Именно через экспозицию музей выполняет свою главную публичную функцию (кроме нее есть также функции сохранения и консервации и пр.): показывает, интерпретирует, расставляет акценты, вызывает эмоции и сопереживание у зрителя.

Главные отличия экспозиций зависят от профиля музея, поскольку отличаются сами основания показа: что именно объявляется ценностью и каким способом раскрывается его смысл. Например, в художественном музее в основе лежит эстетический принцип. Здесь важны школа, стиль, автор, эпоха, художественный язык. Пространство стремится подчеркнуть автономию произведения искусства: освещение, цвет стен, дистанция между работами выстраиваются так, чтобы зритель мог сосредоточиться на образе. Экспозиция строится чаще всего хронологически или по направлениям: от барокко к классицизму, от модерна к авангарду. Предмет здесь самодостаточен и требует созерцания. Казалось бы, все просто, однако и здесь есть точки роста, ведь современный зритель достаточно искушен, и классическая развеска по периметру зала уже воспринимается как устаревшая, не интересная. А специалист отметит, что большое внутреннее пространство зала никак не задействовано и выставочное пространство не использовано по максимуму.

В историческом, археологическом музеях приоритет смещается в сторону нарратива. Экспозиция становится повествованием об истории государства, раскопках, обществе, войнах, быте. Здесь экспонат важен, как свидетельство эпохи. В таких музеях активно

используются реконструкции, документы, карты, мультимедиа. Экспонаты включаются в контекст, а его функция – иллюстрировать и подтверждать историческую концепцию.

В краеведческих музеях экспозиция строится синтетически: соединяются природа региона, археология, этнография, история. Здесь важно показать уникальность этого конкретного места, его культурную и природную идентичность. Часто применяется принцип комплексных залов, где соседствуют археологические находки, предметы быта и природные образцы.

В естественно-научных музеях, например, Natural History Museum экспозиция опирается на классификацию и научную систематику. Здесь важна наглядность, образовательная функция, демонстрация закономерностей природы. Используются диорамы, макеты, интерактивные панели, так как задача не столько эмоциональное включение, сколько понимание процессов.

В мемориальных музеях доминирует принцип аутентичности. Пространство сохраняет атмосферу жизни и работы конкретной личности. В домах-музеях выдающихся людей экспозиция стремится реконструировать подлинную среду обитания человека, где каждая вещь воспринимается как часть личной истории.

При всем при этом, независимо от профиля музея имеются ключевые принципы построения экспозиции. Во-первых, принцип научной концептуальности: любая экспозиция основывается на продуманной идее и исследовательской базе. Без концепции показ превращается в случайное нагромождение предметов. Во-вторых, принцип тематико-хронологической или проблемной структуры. Экспозиция должна иметь внутреннюю логику: последовательность залов, смысловые узлы, кульминационные точки. В-третьих, принцип экспозиционной выразительности. Пространство, свет, цвет, масштаб, ритм размещения предметов формируют эмоциональный строй и отклик. Таким образом, экспозиция – это пространственная режиссура. В-четвертых, принцип доступности. Тексты, этикетаж, мультимедиа должны быть удобно расположены и понятны разным аудиториям. Современная экспозиция предполагает полилог со зрителем, а не монолог специалиста. В-пятых, принцип аутентичности и сохранности: предмет должен демонстрироваться с учетом его безопасности и сохранения температурно-влажностного режима.

Необходимость создания продуманной архитектуры экспозиции обусловлено самой природой музейного показа как формы культурной коммуникации [Гнедовский, 2006: 380]. Как было отмечено выше, экспозиция не должна быть просто суммой произведений, она должна быть системой смыслов, развернутых в пространстве. Если в пустом зале повесить по периметру стен картины, мы получим демонстрацию коллекции, а не высказывание. Между «показом» и «экспозицией» существует принципиальная разница: первая сообщает о наличии экспонатов, вторая – формирует интерпретацию.

Музейное пространство не бывает нейтральным. Даже пустой зал со стандартной развеской – уже архитектурное решение, правда, не осмысленное. Архитектура экспозиции позволяет создать драматургию восприятия: где зритель замедляется, где сталкивается с кульминацией, где происходит пауза и рефлексия. Так, например, в Музее Ван Гога в Амстердаме в большом зале щитами выстроено небольшое пространство, в котором выставлена всего одна картина. Здесь же одна скамейка, люди входят и выходят из импровизированной комнаты в разные стороны, кто-то присаживается на скамейку и абсолютно все замедляют ход и хоть на мгновение замирают перед картиной. Без этой режиссуры произведения оказываются равнозначными и равномерно «растворенными» в «белом» объеме, а значит теряется иерархия смыслов. На самом деле этот прием достаточно распространен в современных мировых музеях.

Современная музейная практика давно ушла от представления о зале как о нейтральной коробке. Опыт посещения многих мировых музеев показывает, что архитектура

экспозиции способна выстраивать сложные визуальные маршруты и создавать неожиданные диалоги между эпохами и художественными направлениями. Например, в Louvre Abu Dabi сама пространственная структура формирует идею универсальной истории искусства, где переходы между залами воспринимаются как переходы между цивилизациями. Здесь архитектура – часть концепции, а не фон. Такое же впечатление оставил Национальный музей в городе Сиамреап в Камбодже – ясно прослеживается логика расположения залов и концепция экспозиций, как всего музея, так и каждого из залов. Конечно, сказывается богатство археологических находок и всей уникальной, древней исторической архитектуры и скульптуры, каменных росписей, барельефов с эпическими сценами империи кхмеров.

Архитектура музея имеет отсылку к традиционным восточным образцам с открытыми, продуваемыми галереями, внутренними патио с обилием зелени. Музей выстроен в 2007 г., но стилистически отсылает к эпохе Ангкора IX-XV вв. В период расцвета Ангкор был одним из крупнейших городов мира, до 700-800 тысяч жителей. Здание не копирует конкретный храм, но создает визуальную связь с кхмерской классической архитектурой: башнеобразные силуэты, симметрия, использование песчаниковых оттенков, массивные деревянные двери, резные фронтоны, орнаменты. И вместе с тем современный музейный дизайн – просторные залы, климат-контроль, мультимедийные пространства. 1 – вводный зал Briefing Hall – посетителям показывают фильм об истории Ангкора и дают базовый контекст для дальнейшего знакомства с экспозициями 2 – Галерея 1000 Будд, в которой выставлено множество фигур Будды различных эпох и стилей и иллюстрирует влияние буддизма на кхмерскую культуру на протяжении веков:

Галерея «Кхмерская цивилизация» рассказывает о происхождении и развитии древней империи, показывая предметы и артефакты, отражающие социальную, политическую и художественную жизнь государства;

Галерея «Религия и верования» поясняет как индуизм и буддизм переплетались в духовной жизни кхмеров. Здесь можно увидеть барельефы, скульптуры и изображения религиозных сюжетов, мифологических сцен;

Галерея «Великие кхмерские короли» посвящена правителям, которые стояли за строительством великих храмов. Экспонаты включают статуи, надписи и архитектурные фрагменты;

Галерея «Ангкор Ват» рассказывает, как и почему был построен этот комплекс храмов, его архитектурные особенности и легенды, связанные с ним;

Галерея «Ангкор Том» фиксируется на столице и крупнейшем сооружении Байон, с историей и экспонатами, отражающими строительные технологии и художественные достижения;

Галерея «Истории из камня (Story from stone);

Галерея «Древние костюмы и украшения» показывает стили одежды древних кхмеров от апсар (божественных танцовщиц) до королевской одежды и украшений, а также их эволюцию с течением времени.

Таким образом, экспозиция Национального музея Ангкора (Рис.1) не просто демонстрирует древние артефакты – они строят полный исторический и культурный нарратив о великих достижениях кхмерской цивилизации. Этому во многом помогают тексты, размещенные на стенах залов.

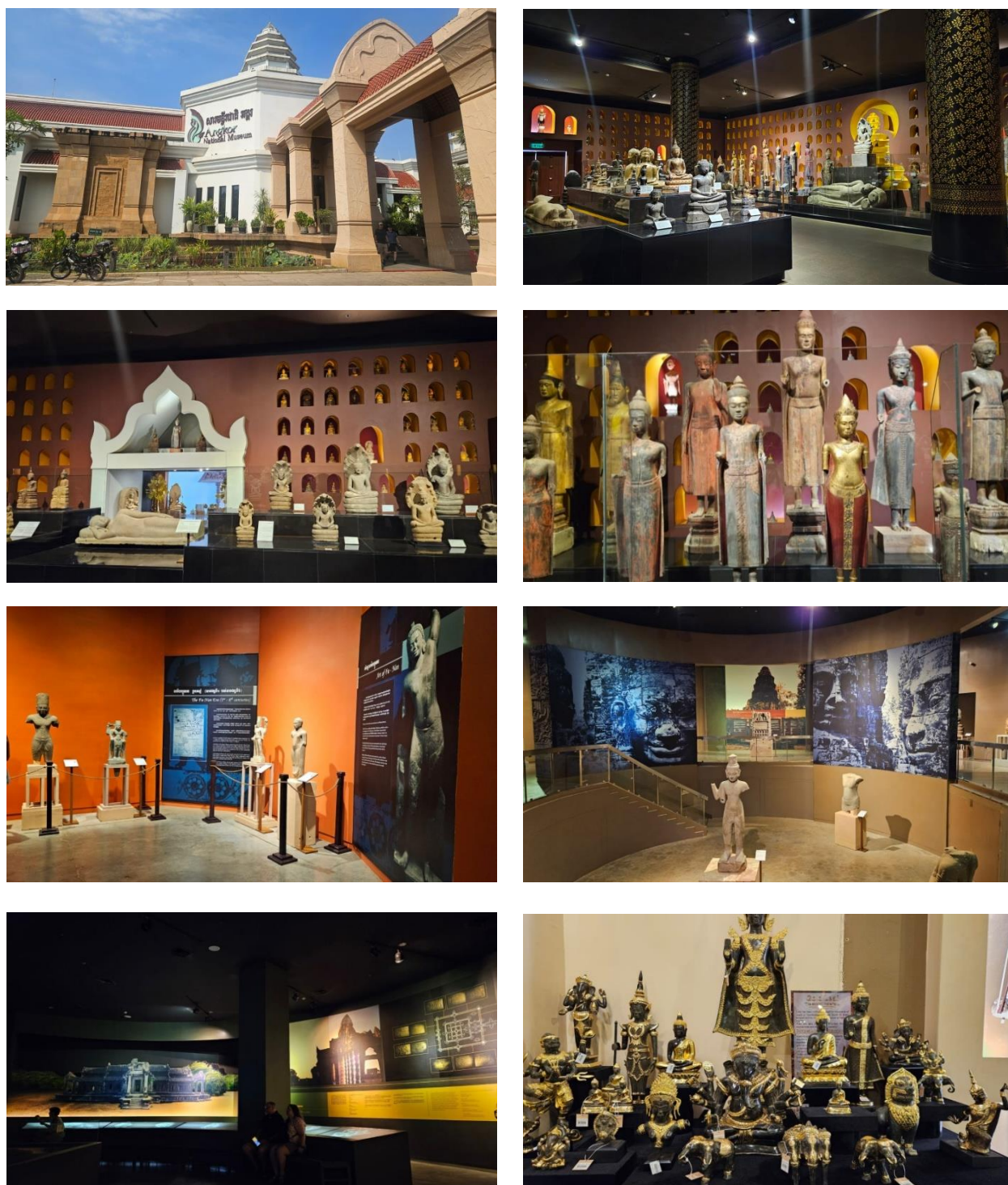

Рис. 1 Фото-коллаж экспозиций Национального музея Ангкора (Сиенреапе, Камбоджа).
Фото Г.К. Шалабаевой

Данный пространственный пример приведен с целью демонстрации того, что роль экспозиции в самопрезентации музея фундаментальна. Именно через экспозицию музей формирует свое лицо, репутацию и ценностную позицию. Она выражает научный уровень учреждения, его эстетический вкус, актуальность, способность к современному диалогу.

Архитектура здания может привлечь, фондохранилище – поразить объемами, но для зрителя музей существует прежде всего в пространстве экспозиции.

Таким образом, экспозиция – это публичное высказывание музея о том, что он считает значимым. Именно через нее музей заявляет о своей миссии: хранить, исследовать, просвещать, интерпретировать. Более того, в XXI веке она становится инструментом

культурной политики и социальной коммуникации: она может задавать дискуссии, работать с травматической памятью, формировать идентичность.

Современные модели и критерии эффективности музейной экспозиции.

Современное музейное пространство развивается куда более динамично, чем это могло показаться пару десятилетий назад. Если раньше музейная экспозиция представляла собой, в первую очередь, демонстрацию своей коллекции, то теперь экспозиция все чаще выступает платформой для диалога, пространством переживания и смыслового включения посетителя в культурный контекст.

В этом смысле весьма показательны примеры удачных экспозиций музеев, посвященных одному художнику. Компаративный анализ экспозиционных моделей Музея Мунка в Осло и Музея Ван Гога в Амстердаме позволяет выявить их различие.

Новое громадное здание музея Мунка открылось в 2021 году и стало одним из крупнейших в мире музеев, посвященных одному художнику – Эдварду Мунку. Экспозицию можно считать удачной по нескольким параметрам, прежде всего благодаря четкой и продуманной кураторской концепции. Она строится не только вокруг «икон» – его Крика, а вокруг тем жизни Мунка: тревога, любовь, болезнь, смерть, одиночество, природа. Это позволяет увидеть художника в развитии, не как автора одного шедевра. Далее, показ нескольких версий работ. Музей владеет несколькими вариантами «Крика» и других произведений. Их экспонирование помогает понять процесс и эволюцию замысла – редкий и ценный прием. Пространственная драматургия: залы с высокими потолками и направленным светом; полутемные пространства для эмоционально напряженных работ; панорамные окна с видом на фьорд на верхних этажах, как контраст между экспрессионистской тревогой и спокойствием пейзажа. Баланс классики и современности: музей активно интегрирует мультимедиа, временные выставки современных художников, образовательные зоны, что делает его живым культурным центром, а не мемориальным храмом.

Если сравнивать 2 музея, то Музей Мунка – это: высотное современное здание, практически небоскреб; драматическое освещение; эмоциональные темные залы; панорамы фьорда в контрасте с тревожной живописью (фьорды гордость норвежцев, впрочем, как и творчество Мунка!).

Музей Ван Гога – более камерные пространства; нейтральные зачастую светлые стены; четкая логика движения; акцент на цвете и материальности живописи. Поскольку в этом музее полностью запрещена фотосъемка, в холле висит копия Подсолнухов, которая работает как фотозона для посетителей. Образовательный подход: в Осло больше философского и атмосферного переживания. В Амстердаме – системная подача: письма художника, контекст эпохи, влияния. В Осло есть интерактивный зал с деревянным столом, на котором вырезаны персонажи картин автора и каждый желающий может, используя лежащие рядом бумагу и мелки, создать отпечатки и забрать в качестве сувенира.

Различие концепций по критериям:

Структура – у Мунка – тематическая; у Ван Гога – хронологическая

Эффект – Мунк – эмоциональное погружение; Ван Гог – понимание развития

Атмосфера – Мунк – драматичная; Ван Гог – просветительская

Фокус – Мунк – психология; Ван Гог – художественная эволюция.

Таким образом, мы наглядно видим, что Музей Мунка выделяется психологически сильной экспозицией. Музей Ван Гога – классически выстроенной, методически ясной экспозицией. Наряду с этим оба музея сильны композицией, драматургией, навигацией и работой со светом.

В целом, вопрос об «удачности» и «неудачности» музейной экспозиции, если позволительно так выразиться, всегда сопряжен с контекстом: историческим моментом, культурной средой, ожиданиями зрителей и задачами самого музея. На сегодняшний день хорошими, современными экспозициями можно считать мультимедийное повествование, где традиционные экспонаты сочетаются с иммерсивными инсталляциями, интерактивными столами и звуковыми средами [Юренева, 2003: 560]. Экспозиция не перегружена

предметами, при этом наполнена смыслами; сочетает научность и современный дизайн; экспонаты работают в тесном переплетении с архитектурой и текстами.

В области художественных музеев примером удачного экспозиционного решения является развеска коллекции Tate Modern. Это отказ от строго хронологического принципа в пользу тематических блоков, который позволил выстроить диалоги между художниками разных эпох и регионов. Кстати, по этому же пути пошла куратор Almaty Art Museum при создании экспозиции и каталога работ казахстанских авторов. Она отказалась от традиционного линейного, хронологического принципа и выстроила диалоги между классиками и современными художниками

Представляет интерес Национальный музей в Дохе. В свое время он вызвал некоторую критику в среде музейщиков и искусствоведов, которые усмотрели доминирование архитектурной формы над содержанием. Так, прекрасное, футуристическое здание, построенное по замыслу архитектора Жана Нувеля, западает в памяти, как символ розы пустыни. На самом деле его «лепестки» заслоняют музейные пространства от прямых лучей солнца, что весьма важно в таком жарком климате. Критики отмечали, что огромные пространства затмевают экспозиции, которые в нем теряются; заостряли внимание на обилии мультимедиа при недостатке подлинных экспонатов, что создает ощущение аттракциона, а не музея в классическом понимании. Вместе с тем сама по себе зрелищность не представляется недостатком современной музейной экспозиции, если она не подменяет содержание, а способствует его раскрытию.

На момент нашего посещения в музее была развернута временная выставка из Монголии, которая, в свою очередь, также вызвала восхищение своей экспозицией. Собственные экспозиции музея вызывают подлинный интерес зрителей, помимо архитектурного шедевра в виде самого здания. В целом, проблема всегда в балансе между эффективностью и глубиной, содержанием.

В 2010-х годах вызвала критику и дискуссии новая экспозиция Rijksmuseum в Амстердаме после масштабной реконструкции. Хотя в целом проект признан успешным, часть специалистов указывала на чрезмерную плотность развески в отдельных залах и трудности навигации в первые годы открытия музея. Это пример того, как даже выдающийся музей может столкнуться с проблемами балансировки между полнотой показа и комфортом восприятия.

Неудачным решением в некоторых музеях, может быть и эффект затемнения залов, когда он становится чрезмерным, мешает движению и не комфортен для посетителей с плохим зрением.

Неоднозначное восприятие вызывает Музей войны в Хошимине. Первое посещение музея в 2016 году оставило сильное впечатление, прежде всего, благодаря историческим и эмоционально насыщенным фотодокументам периода войны с США. Особое воздействие оказывали не столько образцы военной техники – танк, вертолет, истребитель и другие виды вооружения, фотографии как подлинные свидетельства эпохи. Несмотря на небольшой формат и зачастую невысокое техническое качество, они сохраняли особую документальную ценность именно благодаря своей подлинности. Повторное посещение музея спустя десять лет, в 2026 году, позволило увидеть существенные изменения в экспозиции: она была расширена, появились новые источники и дополнительные визуальные материалы. Однако, преследуя цель большей визуализации старые снимки многократно увеличены в размере, соответственно пострадало качество и без того непрофессиональных снимков. В итоге получились большие фотографии с размытыми пикселями. С одной стороны, удобно, т.к. создана видимость для большего количества людей, с другой – плохое, низкое качество самих фотографий.

Неудачной экспозиция может считаться тогда, когда она устаревает. Многие музеи и в Казахстане сохраняют экспозиции 1970-80 годов с перегруженными витринами, старым оборудованием, запылившимися чучелами птиц и животных, отсутствием или

избыточностью текстов, отсутствием диалога и контактов со зрителями. Такая экспозиция не эффективна в плане привлечения аудитории.

Основные тенденции развития современной музейной экспозиции.

Музейная экспозиция всегда находится на грани между двумя полюсами: научностью и сценографией. Там, где один полюс подавляет другой возникает диссонанс и именно это становится полем для критики.

Можно выделить несколько ключевых тенденций, которые сегодня определяют современную «моду» в музейной экспозиционной практике. Эти тенденции не взаимоисключают друг друга и они отражают изменения в культуре, технологиях и аудитории.

Иммерсивность и мультимедийный опыт.

В современных экспозициях все чаще используют световые инсталляции, видеопроекции, интерактивные поверхности, 3D -аудио. Музей перестает быть местом пассивного наблюдения, он становится активной средой переживания и сопричастности. Здесь важно, чтобы красивые эффекты были не самоцелью, а технологии усиливали или раскрывали смысл экспозиции. Лучшие проекты используют технологии так, чтобы они были оправданы экспонатом и темой, а не отвлекали от них.

Персонализация и адаптивность.

Вместо универсального, одинакового для всех формата появляются экспозиции, которые адаптируются под интересы и уровень подготовки зрителей. Это могут быть мультязычные гиды, айпады с навигацией, мобильные приложения, которые подбирают маршрут по интересам. Такая персонализация делает музей более доступным и интересным для разных возрастных групп от детей до специалистов.

Тематические и концептуальные блоки вместо хронологии

Классическая хронология все чаще уступает место тематическим блокам, концептуальным путям. Вместо линейного рассказа: «это было раньше. А это позже» посетителю предлагают проблемы и вопросы: переселение народов, память и травма, климатические изменения. Этот подход делает экспозицию не столько информативной, сколько приглашающей к осмысливанию, предлагая зрителю подумать, а не только посмотреть.

Междисциплинарность

Экспозиции все чаще пересекают границы жанров: искусство соседствует с наукой; исторический артефакт существует в современном дизайне; этнографический объект включается в экологический дискурс. Это отражает сложность мира, в котором нет жестких границ между областями знания. Кстати, и в науке мы наблюдаем междисциплинарность.

Прозрачность музейной позиции

Современные музеи все чаще заявляют не только что показывают, но и почему. в этом случае музеи демонстрируют свою позицию – этическую, историческую, социальную. Это особенно заметно в музеях, работающих с травматической памятью: музеи войны, Холокоста, ГУЛАГа и пр. Открытая позиция делает музей не просто нейтральным хранителем, но активным участником культурного диалога.

Коллаборации в кураторстве

В последнее время, в отличие от прежнего опыта, когда научный отдел или один куратор определял содержание выставки или экспозиции зала, сегодня музеи приглашают к сотворчеству определенные сообщества, проводят открытые воркшопы, включают голоса героев повествования. Это делает экспозицию более аутентичной и разнообразной.

Экологический подход

Сегодня музеи проектируют экспозиции с учетом экологичности процессов: минимизация материалов, использование экологических конструкций, сокращение текста в пользу цифровых решений, продуманное освещение ради экономии электроэнергии.

Эмоциональный и художественный акцент

Наряду с научностью музеев стремятся к созданию эстетического и эмоционального восприятия, как способа усиления смысла и впечатления. Свет, звук, пространство и экспонаты, все вместе создают среду и атмосферу, через которую зритель осмысливает тему.

Центр тяжести – от предмета к смыслу

Если ранее главным было наличие уникального предмета, то сегодня не редкость, когда объект вообще не материален. Он представлен через фото или видео, записи, интерактив, реконструкции. Важна не вещь, а история, которую она рассказывает [Hooper-Greenhill, 2000: 216].

Заключение. Таким образом, модные тенденции в экспозициях – это не просто визуальные тренды, а глубокие изменения в самом понимании музейной функции: от демонстрации коллекции к коммуникации с посетителем, как эмоциональным и интеллектуальным партнером. Музей перестает быть только хранилищем прошлого, он становится пространством смыслов, истории, диалога и опыта.

ЛИТЕРАТУРА

Гнедовский М.Б. Музейная коммуникация и музейный сценарий. М.: Литера, 2006. 380 с.

Юренева Т.Ю. Музееведение: учебник для высшей школы. М.: Академический Проект, 2003. 560 с.

Hooper-Greenhill, E. Museums and the Interpretation of Visual Culture. London: Routledge, 2000. 216 с.

REFERENCES

Gnedovskii M.B. Muzeinaja kommunikatsiya i muzeinyi stsenarii. M.: Litera, 2006. 380 p. (In Russian)

Iureneva T. Yu. Muzeevvedenie: uchebnik dlja vysshei shkoly. M.: Akademicheskii Proekt, 2003. 560 p. (In Russian)

Hooper-Greenhill, E. Museums and the Interpretation of Visual Culture. London: Routledge, 2000. 216 p. (In English)

Автор туралы мәлімет: Шалабаева Гульмира Кенжебулатовна – профессор, философия ғылымдарының докторы, А. Селезнев атындағы Алматы хореографиялық училищесінің Камқоршылық кеңесінің мүшесі (Қазақстан, Алматы қ.). E-mail: oyuart.kz@gmail.com

Сведения об авторе: Шалабаева Гульмира Кенжебулатовна – профессор, доктор философских наук, Член Попечительского совета Алматинского Хореографического училища им. Селезнева (Республика Казахстан, г. Алматы). E-mail: oyuart.kz@gmail.com

Information about the author: Gulmira K. Shalabayeva – Professor, Doctor of Philosophy, Member of the Almaty Choreographic School named after Alexander Seleznev (Almaty, Republic of Kazakhstan). E-mail: oyuart.kz@gmail.com

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 27.02.2026.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 27.05.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 03.08.2026.

UDC 94(574/575)"18/19":327.2

ENDURING INSTRUMENTS OF PROPAGANDA FOR THE CIVILIZING MISSION: RUSSIA IN TURKESTAN

Kh. Abdurasulov

Abu Rayhan Institute of Oriental Studies Uzbekistan Academy of Sciences (Tashkent, Uzbekistan)

Abstract. This article analyzes and summarizes the most common stereotypes regarding the indigenous peoples of Turkestan. Russia's colonial policy in the conquered lands of Central Asia during the second half of the 19th century frequently employed propaganda clichés and stereotypes about the subjugated peoples of Turkestan to justify military aggression and the transformation of the region into a colony. The study draws upon works by authors from the Russian Imperial era as well as contemporary scholarship in Russian and English.

The study aims to identify the characteristic features of the representation of the indigenous population in the Russian sources of the period under study, as well as the analysis of stereotypes and evaluative ideas about cultural identity and / or "backwardness", etc. A comparison of historical (the period of the Russian Empire) and modern scientific research in Russian and English has revealed different approaches to the interpretation of history and the cultures of the peoples of Central Asia.

Materials and methods of research. The source materials for this study include travel reports, field notes by Russian officials, travelers and researchers, as well as foreign scientists, works by modern historians devoted to the history and culture, the traditional way of life of the peoples of Central Asia during the Russian Imperial period in the second half of the 19th century – early 20 centuries.

Special attention is paid to ethnographic sources containing information about the language, traditional way of life, clothing, cuisine, as well as customs, in general, the culture of the local population.

The research uses historical, comparative, source-based and cultural methods.

Keywords: Stereotypes, orientalisation, exoticisation, bazaars, Turkestan.

For citation: Abdurasulov Kh. Enduring instruments of propaganda for the civilizing mission: Russia in Turkestan // MUSEUM.KZ. 2026. №3 (15), pp. 64-70. DOI: 10.59103/muzkz.2026.15.06

«ӨРКЕНИЕТТІЛІК МИССИЯСЫНЫҢ» ТҮРАҚТЫ ТАРИХИ ҮГІТ-НАСИХАТ ҚҰРАЛДАРЫ: РЕСЕЙ ТҮРКІСТАНДА

Х. Абдурасулов

Өзбекстан ҒА Әбу Райхан атындағы Шығыстану институты (Ташкент, Өзбекстан)

Аңдатпа. Мақалада Түркістанның байырғы халықтарына қатысты ең көп таралған стереотиптер талданып, жүйеленеді. Ресейдің XIX ғасырдың екінші жартысында Орталық Азияның бағындырылған жерлеріндегі отаршылдық саясаты әскери агрессияны және аймақты отарға айналдыруды ақтау үшін Түркістанның бағынышты халықтары туралы үгіт-насихаттық клишелер мен стереотиптерді жиі қолданды. Зерттеу барысында Ресей империясы дәуіріндегі автордардың еңбектері, сондай-ақ орыс және ағылшын тілдеріндегі заманауи ғылыми зерттеулер негізге алынды.

Зерттеудің мақсаты – қарастырылып отырған кезеңдегі орыс дереккөздерінде жергілікті халықты бейнелеудің өзіндік ерекшеліктерін анықтау, сонымен қатар мәдени бірегейлік және/немесе «артта қалушылық» туралы қалыптасқан стереотиптер мен бағалаушылық көзқарастарға талдау жасау. Орыс және ағылшын тілдеріндегі тарихи (Ресей

империясы кезеңі) және заманауи ғылыми зерттеулерді салыстыру Орталық Азия халықтарының тарихы мен мәдениетін түсіндірудегі әртүрлі тәсілдерді айқындады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеу материалы ретінде орыс шенеуніктерінің, саяхатшылары мен зерттеушілерінің, сондай-ақ шетелдік ғалымдардың жолжазба есептері мен күнделіктері, сонымен бірге заманауи тарихшылардың XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы патшалық империя заманындағы Орталық Азия халықтарының тарихы, мәдениеті мен дәстүрлі тұрмыс-салтына арналған еңбектері алынды. Жергілікті халықтың тілі, дәстүрлі тұрмысы, киімі, асханасы, сондай-ақ әдет-ғұрыптары мен жалпы мәдениеті туралы мәліметтерді қамтитын этнографиялық дереккөздерге ерекше назар аударылды. Зерттеуде тарихи, салыстырмалы, деректанулық және мәдениеттанулық әдістермен қатар дискурсивті талдау қолданылды.

Тірек сөздер: стереотиптер, шығыстану, экзотизация, базарлар, Түркістан.

Сілтеме жасау үшін: Абдурасулов Х. «Өркениеттілік миссиясының» тұрақты тарихи үгіт-насихат құралдары: Ресей Түркістанда // MUSEUM.KZ. 2026. №3 (15), 64-70 бб. DOI: 10.59103/muzkz.2026.15.06

УСТОЙЧИВЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ ПРОПАГАНДЫ «ЦИВИЛИЗАТОРСКОЙ МИССИИ»: РОССИЯ В ТУРКЕСТАНЕ

Х. Абдурасулов

Институт востоковедения им. Абу Райхана АН Узбекистана (Ташкент, Узбекистан)

Аннотация. В статье анализируются и обобщаются наиболее распространенные стереотипы в отношении коренного населения Туркестана. Колониальная политика России на завоеванных землях Центральной Азии во второй половине XIX века часто использовала пропагандистские клише и стереотипы о подчиненных народах Туркестана для оправдания военной агрессии и превращения региона в колонию. Исследование опирается как на труды авторов эпохи Российской империи, так и на современные научные работы на русском и английском языках.

Цель исследования заключается в выявлении характерных черт репрезентации коренного населения в российских источниках изучаемого периода, а также в анализе устойчивых стереотипов и оценочных представлений о культурной идентичности и/или «отсталости» региона. Сопоставление исторических (периода Российской империи) и современных научных исследований на русском и английском языках позволило выявить различные подходы к интерпретации истории и культуры народов Центральной Азии.

Материалы и методы исследования. Материалом для данного исследования послужили путевые отчеты и заметки российских чиновников, путешественников и исследователей, а также зарубежных ученых; труды современных историков, посвященные истории, культуре и традиционному укладу жизни народов Центральной Азии в имперский период (вторая половина XIX – начало XX вв.). Особое внимание уделено этнографическим источникам, содержащим сведения о языке, традиционном быте, одежде, кухне и обычаях – в целом о культуре местного населения. Методологическую основу работы составили исторический, сравнительный, источниковедческий и культурологический методы, а также дискурсивный анализ.

Ключевые слова: стереотипы, ориентализация, экзотизация, базары, Туркестан

Для цитирования: Абдурасулов Х. Устойчивые инструменты пропаганды «Цивилизаторской миссии»: Россия в Туркестане // MUSEUM.KZ. 2026. №3 (15), с. 64-70. DOI: 10.59103/muzkz.2026.15.06

Introduction.

The East has always attracted the keen attention of European artists, scholars, travellers, diplomats, merchants, and adventurers due to its exotic nature and its distinctiveness from the West; it has also served as a source of inspiration for poets and writers. The dichotomy of "self" versus "other" is one of the most fundamental concepts in the history of human thought. The perception of the "Other" depends largely on national myths and stereotypes; since the origins of these constructs lie in the past, scholars seeking to understand how the boundary between the worlds of the "self" and the "other" is formed are increasingly focusing on the initial contacts between Western Europeans and "other" cultures [Koroleva, 2009: 2].

This study focuses specifically on the centuries-long interactions between Russians and peoples from Central Asia. The term "East" is placed in quotation marks in this study for a specific reason. Edward Said's seminal academic work on the representation of the East helps contemporary scholars of Central Asia—unencumbered by the ideological clichés of the Soviet era—to understand and re-examine the complex issues and notions surrounding the "imagined East" as conceived by Western scholars and policymakers during the late 19th and early 20th centuries. Said's *Orientalism* marked the first serious attempt to explain the creation of the stereotype of the colonial East [Edward, 1978]

In this article, based primarily on the works of Russian authors from the colonial period, we aim to demonstrate that the frequent use of terms such as "savagery," "backwardness," and "greed" – along with references to the "introduction of Russian civic values" or "European civilisation" and other clichés regarding the Central Asian territories conquered by the Russian Empire in the second half of the 19th century – was based not on scientific evidence of the colonisers' superiority, but rather on political and ideological strategies intended to justify expansionist goals. Our focus is on specific instances involving the bazaars and commercial establishments of Central Asian peoples during the second half of the 19th and early 20th centuries – particularly within the Turkestan General-Governorship (1865–1917) – where the aforementioned stereotypes appear most frequently.

Discussion. In their travelogues and reports on visits to various parts of Turkestan, Russian travellers and officials, as well as foreign diplomats, frequently echoed clichés and stereotypes rooted in the "otherness" and distinctiveness of the local population's way of life, language, culture, and traditions – concepts famously analysed in Edward Said's *Orientalism*.

Many works by Russian authors from the colonial period [Kostenko, 1871; Arandarenko, 1889; Ivanov, 1872] – reflecting the typical views of historians and researchers of that era – cite numerous examples of the backwardness and cultural underdevelopment of Central Asian peoples and countries. They also highlight the rulers of the three Uzbek khanates' inability to resolve internal and foreign policy issues independently without the intervention of powerful states. These arguments were primarily grounded in the theory of white man's superiority over the inhabitants of other parts of the world (including Asia) and the concept of a special "civilising mission" undertaken by European powers – including the Russian Empire – in Central Asia.

Such rhetoric enabled the Russian Empire to justify its colonial policies and military operations, which began in the second half of the 19th century with the capture of various fortifications along the Syr Darya and major economic centres (such as Chimkent and Tashkent) of the Kokand Khanate. These actions continued with the incorporation of the Emirate of Bukhara and the Khanate of Khiva into the Empire's sphere of political and economic interests, lasting until the events of October 1917 in St. Petersburg.

A vast body of work containing significant ethnographic data rich in details on the daily life, clothing, cuisine, and traditions of the inhabitants of Turkestan is also of particular interest to the methodological study of this subject. Works by certain contemporary Russian historians about the peoples of Central Asia offer readers a comprehensive analysis and a re-evaluation of the research conducted by their compatriots a century ago. Common stereotypes about Eastern peoples and countries feature prominently in the works of Russian authors from the second half of the 19th and

early 20th centuries. Foreign authors have also written about the rhetoric surrounding the Russian Empire's civilising mission in the conquered territories of Central Asia [Morrison, 2021].

Results. A brilliant example of the use of Orientalist clichés and stereotypes – whereby exoticisation (i.e. highlighting of "bizarre, unusual features") served as a mechanism for constructing difference and imbuing it with intrinsic significance, and which, when combined with a racial perspective, led to the dehumanisation and demonisation of those habitually labelled "Yellow race" – is the well-known work by L.F. Kostenko entitled "Central Asia and the Establishment of Russian Civil Order Therein". The "Yellow Peril" syndrome was fundamentally anchored in the thesis of the total, innate incompatibility of the "Yellow" and "White" races. In this book, Kostenko – attempting, like most authors of that era, not merely to justify but to substantiate the Russian Empire's territorial claims to the vast region stretching from the Ural Mountains in the north to the Hindu Kush in the south – cites a multitude of facts regarding the peoples of Central Asia to support this thesis. For instance, in the aforementioned work, published in St. Petersburg six years after the Russian conquest of Tashkent, he writes that "...the Russians were to occupy vast expanses of barren land inhabited by a poor, wretched, semi-savage people" [Kostenko, 1871: 104].

The work is also of interest because the information presented is often paradoxical—and sometimes even directly contradicts the very thesis Kostenko sought to emphasise. For instance, when describing the carpet-making of Turkmen women, the author marvels at the refined taste and superb skill of local weavers in creating intricate carpets, emphasising that "...the purity of colours, the precision of the pattern, and the durability of the thread constitute the distinctive qualities of these carpets. They are crafted exclusively by women; remarkable, too, is the skill with which these semi-wild creatures manage to maintain the accuracy and intricacy of a design that would strike even the most sophisticated European with its exquisite taste" [Kostenko, 1871: 237]. Such examples of exoticization – to which the majority of colonial-era authors were prone—reveal the paradoxical nature of these judgments and would lead an uninitiated reader, to use modern parlance, into a state of cognitive dissonance. Another equally renowned researcher of the region and local colonial official, G.A. Arandarenko, also presents interesting ethnographic details that serve to exoticise the daily life and customs of the local population. In particular, describing a reception hosted by a wealthy Uzbek—during which he was accorded the respect and honour due a rare guest—he writes: "If you find yourself with a man of means... in such a *mehmankhana* (guest room), they will spread out before you not just one, but several towel-like tablecloths (also known as a *dastarkhan*), sewn from calico with *adras* margins; upon these cloths, they will set out such an abundance of assorted sweets and fruits that the entire sweet-toothed harem and household of any Asian potentate could feast upon them to their heart's content" [Arandarenko, 1889: 3]. In our view, such conclusions stem from theories regarding the backwardness and sensuality of Easterners and the superiority of the white man over subjugated peoples. To illustrate this, let us cite a few examples from the well-known work by Kostenko. In the late 1860s, Russians from the heartland provinces of the metropole began—following the military—to actively resettle in Turkestan; living side-by-side with the local population, they did not consider grain farming an important occupation. As the author writes, "Russian settlers in forts and fortified posts avoid engaging in grain farming; living among less civilised tribes, they find easier ways to earn money." Meanwhile, the local population, in the author's view, was in a state of constant admiration for the achievements of the white colonisers; "upon inspecting Russian dwellings and sharing bread and salt with them, they could not fail to see the superiority of the civilised environment over their own" [Arandarenko, 1889: 175]. The author also presents highly controversial arguments regarding the superiority of his own civilisation over the local one, emphasising that the consumption of alcoholic beverages—bidden under Muslim law—is a sign of high culture. Describing certain members of the local population who had adopted the so-called civilised lifestyle, the author writes: "It is highly strange, yet at the same time gratifying, to see a Sart riding in a light carriage or a phaeton, attending our balls and gatherings, drinking wine in Russian company, and having clothing made of pure silk. All this is gratifying in the sense that the intellectual aspect follows the material one" [Arandarenko,

1889: 332-333]. As we can see, the author draws ambiguous parallels between drunkenness and civilisation, suggesting that lifting the ban on alcohol consumption among the local population would influence their intellectual development.

Another equally renowned researcher of the region, I.L. Yavorsky – following the best traditions of promoting the patriotism of the Russian soldier in newly conquered territories and extolling their heroism and valour—advances the following arguments to justify the occupation of Central Asia: "Wherever the Russian man appears, he brings with him the fundamental traits of his happy nature: straightforwardness and a striving for truth, good-naturedness that readily transforms into magnanimity, and a desire to draw closer to his neighbours..." [Zapiski imperatorskogo..., 1893]. As we can see, the occupation of other lands was described by imperialists and propagandists of the autocracy as nothing less than a desire to draw closer to one's neighbours. Like Kostenko, Yavorsky equates the promotion of overt alcohol consumption among the Muslim population with the benefits of European civilisation. It is well known that in Muslim countries, the consumption of alcoholic beverages is—as previously mentioned—considered forbidden, with public punishment prescribed for violations. The situation changed radically from the second half of the 19th century within the Turkestan General-Governorship; particularly in marketplaces such as the Voskresensky Bazaar, the local male population began consuming alcohol publicly, following the example of the alien European population—specifically Russian soldiers. This trend was greatly facilitated by the opening of drinking establishments by Russian distillers in areas where large crowds gathered, such as bazaars and fairs. Yavorsky cites a comical yet highly illustrative example of local men joining Russian soldiers in drinking alcohol, highlighting the "civilisational" aspect of this culture. In particular, he writes: "I often witnessed a scene that was at once comical and touching: a soldier, tipsy from the festivities and unsteady on his feet, being carefully supported by his *tamyr* – that is, a native friend – as he was led back to the barracks. The soldier would act up, trying to land a punch on his friend's ear, yet the latter, while dodging the blows, would not abandon his inebriated companion, continuing to support him gently and guide him to his destination" [Zapiski imperatorskogo..., 1893: 34].

Just a few lines above, Yavorsky had been admiring with great zeal how the Russian army was instilling European values in Turkestan. Having cited such ambiguous examples of Russian "civilisation" – values supposedly essential to instil among the local population, who were largely teetotalers – the author triumphantly concludes: "After all that has been said, there is obviously no need to dwell at length on the reasons for our profound cultural influence on the indigenous peoples of Asia in general, and Central Asia in particular" [Zapiski imperatorskogo..., 1893: 33].

It is hardly surprising, then, that Chernyaev one of the notorious and ambitious generals who played a direct role in the conquest of Tashkent – believed that those who disregarded the tenets of Islam and prioritised profitable trade were "civilised Muslims."

As a prime example, the general cites the case of Mukhammed Saatbay, one of Tashkent's wealthiest residents at the time, who had traded with Russia for years and employed several permanent agents in Petropavlovsk and Troitsk. This prominent Tashkent merchant was highly proficient in the Russian language. Chernyaev wrote "that Saatbay, one of the most influential figures in Tashkent, belonged to the group of 'civilised Muslims'—men prepared to make concessions contrary to the Quran, provided such actions did not violate fundamental tenets and were advantageous for trade" [Yavorskiy, 1893: 117]. As this characterisation of a member of the local merchant elite suggests, another – and no less significant – mark of "civilization" could be the abandonment of the tenets of one's faith and loyal service to the invaders. By Chernyaev's own admission, "...Saatbay led the pro-Russian faction of Tashkent's population" [Yavorskiy, 1893: 117].

However, in the scholarly literature produced by colonial-era authors, one also encounters instances where certain members of the settler population failed to live up to the high standards of civilisation that their generals had so zealously sought to instill in the conquered territories of Central Asia during the second half of the 19th and early 20th centuries. D. Ivanov, who observed

local bazaars, product ranges, and the prices of consumer goods in both the so-called "Russian" and "Asiatic" sections of Tashkent, presents interesting data regarding the pricing practices of Russian settlers versus local merchants for the same commodities. For instance, he writes, "It is interesting to compare the prices charged for identical goods by Russian merchants trading in the citadel and by the natives (Table 1):

Table 1. Prices of goods

	Russian Merchants	Native Merchants
Tea:	2 – 2.50 rubles	1.80 – 2 rubles
Sugar:	16 – 18 rubles	10 – 11 rubles
Stearin candles:	16 – 20 rubles	12 – 14 rubles

Thus, Orthodox merchants sold to Orthodox buyers at prices 10% to 60% higher than Muslim merchants did. Ivanov stubbornly notes: "We would rather not sell the goods at all than lower the price" [Ivanov, 1872: 59]. Traits such as a desire for quick profit organically complemented the image of the conquerors. High-ranking officers also exploited their status. One incident occurred in early January 1908 at the Voskresensky Bazaar. A butcher was selling meat for 12 kopecks per pound instead of the official regulated price of 9 kopecks. A general appeared and, upon calling a policeman, sternly ordered the butcher to select half a pud of good meat for him at the official regulated price. Once he received it, he left without any official report being filed. As the chronicler later summarized, "...from this, one can see the modest desires our generals possess and how they safeguard public order" [Khalfin, 1960: 3]. As the account continued, the imposing figure of a general appeared at the counter. He asked the butcher why the meat was being sold above the regulated rate and sent his orderly to bring a policeman. What happened next is the most interesting part: upon the policeman's arrival, the general sternly ordered the butcher to select half a pud of good meat for him at the official price; once he received it, he parted ways with the butcher without any official report being filed. As the chronicler later summarised, "...from this, one can see the modest desires our generals possess and how they safeguard public order and the public interest" [Khalfin. 1960: 3].

Conclusion. In the second half of the 19th century, Central Asia was conquered by the Russian Empire; this process was preceded by extensive study of the region by various scholars and specialists—geographers, geologists, ethnographers, historians, Orientalists, and missionaries, as well as military topographers and officials involved in colonial projects. The experience of European powers—foremost among them France and Great Britain in pursuing their colonial ambitions in the East demonstrated that the widespread use of Orientalist stereotypes and clichés to justify aggression against subjugated peoples had become, by this period, the most effective tool in the hands of the "white man." The vast body of material gathered during numerous 19th-century expeditions involving prominent Russian Orientalists, historians, and ethnographers served these ends by presenting a biased view of the daily life and culture of Central Asian peoples—one that favoured the imperialist aspirations of the Russian Tsarist court. Though lacking a solid scientific foundation, the conclusions drawn by travellers, Orientalists, ethnographers, diplomats, and the vast corps of colonial administrative officials facilitated the conquest of Turkestan and the consolidation of Russian power there.

REFERENCES

- Alexander Morrison*. The Russian Conquest of Central Asia. A Study in Imperial Expansion, 1814-1914. 2021. DOI:10.1017/9781139343381 <https://www.academia.edu/1415703/>
- Arandarenko. G. A.* Dosugi v Turkestane, 1874-1889. SPb. 1889. (In Russian)
- Edward W. Said*. Orientalism. Western Conceptions of the Orient. New York: Random House, 1978. 377 p. // <https://ru.scribd.com/document/559533293/Edward-Said-Orientalism>
- Ivanov D.* Vsemirnyy puteshestvennik. Vnutrenneye obozreniye. Russkaya Zemlya. 1872. (In Russian)
- Khalfin N.A.* Politika Rossii v Sredney Azii (1847-1868). M.: Izdatelstvo vostochnoy literatury, 1960. 117 p. (In Russian)
- Koroleva O.V.* Vostochniy gorod v vospriyatii angliyskix puteshestvennikov v konse XVI – pervoy trety XVII vv. Avtoref. dis.k.i.n. Saratov, 2009. 280 p. (In Russian)
- Kostenko L.F.* Srednyaya Aziya i vodvoreniye v ney russkoy grajdanstvennosti. SPb.1871. (In Russian)
- Yavorskiy I.L.* Srednyaya Aziya. Kulturnye uspekhi i zadachi v ney Rossii. Publichnaya leksiya, chitannaya 19-go marta 1893 g. Odessa, 1893. 38 p. (In Russian)
- Zapiski imperatorskogo Novorossiyskogo universiteta. Vol. 60 / pod red. ordin. prof. A.A Kochubinskogo. Odessa: Ekonomicheskaya tipografia. 1893. (In Russian)

Автор туралы мәлімет: Хушнудбек Абдурасулов – Өзбекстан ҒА Абу Райхан атындағы Шығыстану институтының кіші ғылыми қызметкері. ORCID: 0000-0002-7780-0589. E-mail: burningdaylightofuz@gmail.com

Сведения об авторе: Хушнудбек Абдурасулов – младший научный сотрудник Института востоковедения имени Абу Райхана АН Узбекистана. ORCID: 0000-0002-7780-0589. E-mail: burningdaylightofuz@gmail.com

Information about the author: Khushnudbek Abdurasulov – Junior research fellow Abu Rayhan Institute of Oriental Studies Uzbekistan Academy of Sciences. ORCID: 0000-0002-7780-0589. E-mail: burningdaylightofuz@gmail.com

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 19.08.2026.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 27.08.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 04.09.2026.

УДК 94(574): 323.28

БЕЛГІСІЗ ТАҒДЫРЛАР: ШАМГУНОВТАР ОТБАСЫНЫҢ СТАЛИНДІК ҚУҒЫН-СҮРГІН ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ТАҒДЫРЫ

А.Қ. Серік

Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейі (Ақтөбе, Қазақстан)

Аңдатпа. Қазақ халқының XX ғасырдағы тарихындағы ең қасіретті кезеңдердің бірі – сталиндік саяси қуғын-сүргін жылдары. Мақалада жалпы кеңестің репрессия саясаты қазақ халқының зиялыларының да жазықсыз жазалаумен қатар, олардың отбасыларының тағдырына ауыр зардабын тигізгені жөнінде айтылады. Автор XX ғасырдың 1930 жылдары тарихындағы қасіретті сталиндік саяси қуғын-сүргінге байланысты Ақтөбе өңірінде дүниеге келген Шамгунов Нармағамбет Сутемірұлы мен оның отбасы тағдыры мен қасіретін қарастырады. Зерттеуде Нармағамбет Шамгунов пен Адия Шамгунованың НКВД тарапынан тұтқындалуы және кейін ату жазасына кесілгені, Адияның АЛЖИР мен КарЛагтағы тағдыры, олардың қызы Галияның ата-анасынан айырылып, туыстарының қамқорлығында өсуі және отбасының кейінгі ақталу тарихы талданады.

Шамгунов отбасы тарихы арқылы саяси қуғын-сүргіннің тек жеке адамға ғана емес, олардың отбасы мен ұрпағына да тигізген ұзақ мерзімді зардаптары көрсетіледі.

Бір әулеттің ата-анасынан айырылған балалардың кейін қайта табысуы, туыстарының қиын кезеңде туыстық жауапкершіліктері – сол заманның қаралы күндерінді де адамдық мейірім мен туыстық байланыстың сақталғанын көрсететін тағылымды оқиға ретінде бейнеленген.

Материалдар мен зерттеу әдістері: Зерттеу материалдарын архивтік құжаттар, музей қорларындағы фотосуреттер, жеке фотосуреттер және және ұрпақтарының естелік деректері құрайды. Зерттеуде архивтік, салыстырмалы талдау және ауызша тарих әдістері қолданылды. Сонымен қатар, тұлғалардың тұрғылықты үйлеріне арнайы бару нәтижесінде, ауызша тарихи естеліктері арнайы жазылып алынды және деректік материалдар ретінде құжаттандырылды.

Тірек сөздер: Сталиндік қуғын-сүргін, саяси репрессия, Шамгуновтар отбасы, АЛЖИР, КарЛаг, архивтік деректер, тарихи жад.

Сілтеме жасау үшін: Серік А.Қ. Белгісіз тағдырлар: Шамгуновтар отбасының сталиндік қуғын-сүргін жылдарындағы тағдыры // MUSEUM.KZ. 2026. №3 (15), 71-80 бб. DOI: 10.59103/muzkz.2026.15.07

НЕИЗВЕСТНЫЕ СУДЬБЫ: ИСТОРИЯ СЕМЬИ ШАМГУНОВЫХ В ГОДЫ СТАЛИНСКИХ РЕПРЕССИЙ

А. К. Серик

Актюбинский областной историко-краеведческий музей (Актюбинск, Казахстан)

Аннотация. Одним из наиболее трагических периодов в истории казахского народа в XX веке стали годы сталинских политических репрессий. В статье рассматриваются последствия репрессивной политики советского государства, направленной, в частности, против представителей казахской интеллигенции, а также ее влияние на судьбы членов их семей и последующих поколений. На примере семьи Нармагамбета Сутемировича Шамгунова, уроженца Актюбинского региона, автором исследуется трагическая история семьи в период сталинских политических репрессий 1930-х годов. Рассматриваются обстоятельства ареста Нармагамбета Шамгунова и Адии Шамгуновой органами НКВД, их последующая судьба, пребывание Адии в системе АЛЖИР и Карлага, а также судьба их дочери Галии, оставшейся без родителей и воспитывавшейся у родственников. Особое внимание уделяется истории последующей реабилитации членов семьи. На основе семейной

истории показано, что политические репрессии имели долгосрочные последствия не только для самих репрессированных, но и для их семей и последующих поколений. Вместе с тем история детей, лишившихся родителей, но сохранивших связь с родственниками и впоследствии воссоединившихся с матерью, свидетельствует о сохранении родственной солидарности, взаимопомощи и человеческих связей даже в условиях политического террора.

Материалы и методы исследования. Материалами исследования послужили архивные документы, фотографии из музейных фондов, личные фотографии, а также воспоминания и свидетельства потомков репрессированных. В работе применены архивный, сравнительно-аналитический методы и метод устной истории. В ходе специально организованных встреч с родственниками и потомками участников исследуемых событий были зафиксированы устные исторические воспоминания, которые документированы и использованы в качестве источникового материала.

Ключевые слова: сталинские репрессии, политические репрессии, семья Шамгуновых, АЛЖИР, КарЛАГ, архивные документы, историческая память.

Для цитирования: Серик А.К. Неизвестные судьбы: история семьи Шамгуновых в годы сталинских репрессий // MUSEUM.KZ. 2026. №3 (15), с. 71-80. DOI: 10.59103/muzkz.2026.15.07

UNKNOWN FATES: THE FATE OF THE SHAMGUNOV FAMILY DURING THE YEARS OF STALINIST REPRESSION

A.K. Serik

Aktobe Regional Museum of History and Local Lore (Aktobe, Kazakhstan)

Abstract. One of the most tragic periods in the history of the Kazakh people in the 20th century was the years of political repression. The article examines the consequences of the repressive policy of the Soviet state, directed, in particular, against representatives of the Kazakh intelligentsia, as well as its impact on the fate of their family members and subsequent generations. Using the example of the family of Narmagambet Sutemirovich Shamgunov, a native of the Aktobe region, the tragic history of the family during the Stalinist political repressions of the 1930s is explored. The article examines the circumstances of the arrest of Narmagambet Shamgunov and Adiya Shamgunova by the NKVD, their subsequent fate, Adiya's stay in the ALZHIR and Karlag system, as well as the fate of their daughter Galiya, who was left without parents and raised by relatives. Special attention is paid to the history of the subsequent rehabilitation of family members. Based on family history, it is shown that political repression had long-term consequences not only for the repressed themselves, but also for their families and subsequent generations. At the same time, the history of children who lost their parents, but retained contact with relatives and subsequently reunited with their mother, testifies to the preservation of family solidarity, mutual assistance and human ties even in the conditions of political terror.

Materials and methods of research. The research materials included archival documents, photographs from museum collections, personal photographs, as well as memoirs and testimonies of the descendants of the repressed. The work uses archival, comparative and analytical methods and the method of oral history. During specially organized meetings with relatives and descendants of the participants in the studied events, oral historical memories were recorded, which were documented and used as source material.

Keywords: Stalinist repression, political repression, Shamgunov family, ALZHIR, Karlag, archival documents, historical memory.

For citation: Serik A.K. Unknown fates: the fate of the Shamgunov family during the years of stalinist repression // MUSEUM.KZ. 2026. №3 (15), pp. 71-80. DOI: 10.59103/muzkz.2026.15.07

Кіріспе. XX ғасырдың 30-шы жылдардағы Сталиндік қуғын-сүргіннің тарихы әлі толық ашылмады. Кеңес үкіметінің тоталитарлық жүйесінің құрбандары қатарында сол жүйеге сенген адал комунисттер көптеп кездеседі. Өздері қамалып, атылып, отбасылары ойран болды. Олардың кейбіреулерінің сүйектерінің қайда қалғаны қазір де белгісіз. Сондай жазықсыз құрбандардың бірі осы мақалада айтылатын Ақтөбе өңірінде дүниеге келген, атылған жері белгісіз Шамгунов Нармағамбет пен оның отбасы.

Шамгунов Нармағамбет Сутемірұлы 1904 жылы Ақтөбе облысы, Мәртөк ауданының №6 ауылында дүниеге келген. Шыққан тегі – Кіші жүз, Жетіру, Тама. Нармағамбет орта білім алып, Рабфакта (жұмысшы факультеті) білімін жетілдірген. Кейін 1926 жылы Ташкент қаласындағы Орта Азия заң институтында білім алған. Осы кезеңде ол болашақ жары Шамгунова (Муртазина) Адия Фазыловнамен танысады. Міне олардың оқиғалары осы жерден басталады [Саяси қуғын-сүргін құрбандарын есте сақтау музейінің қоры, НВ Ф. 5192].

Шамгунова Адия Фазыловна 1906 жылы Қаскелеңде татар отбасында дүниеге келген. Алғашқы кезде білімін молдадан алып, кейін тоғыз жылдық татар мектебінде оқыған. Рабфакта білім алып, осы кезеңде комсомол қатарына қабылданған. Сол уақытта Ақтөбе өңірінде білікті заңгер мамандардың жетіспеушілігі байқалып, Адияны 1926 жылы Ақтөбенің губсоты Ташкенттегі Орта Азия заң институтына екі жылдық курсқа жібереді [Саяси қуғын-сүргін құрбандарын есте сақтау музейінің қоры, НВ Ф. 5192] (сурет 1, 2).

Талқылау. Нармағамбет пен Адия 1926 жылы Ташкентте танысып, отау көтереді. Екеуі де оқуын 1928 жылы аяқтап, Ақтөбеге оралады. Нармағамбет қызметтерің алғашқы уақытта 1929 жылғы қаңтардан сәуірге дейін Ақтөбе қаласындағы учаскелік халық сотының судьясы, 1929 жылғы сәуірден 1933 жылға дейін Ақтөбе округінің Қобда аудандық халық сотының судьясы қызметтерін және Ақтөбе облыстық қой шаруашылығы тресінің директор орынбасары қызметінде болған. Кейін Темір ауданындағы №3 қой шаруашылығы кеңшарының шаруашылығын күйретуге қатысы болды деген айыппен қызметінен босатылған. Одан кейін Іле (Илеиск) қой шаруашылығы кеңшарының директоры қызметін атқарып, 1936 жылғы ақпан айында Нармағамбет Алматыға көшті. Мұнда ол Алматы қой шаруашылығы тресінің директор орынбасары қызметіне тағайындалды. 1936 жылдың ақпанынан 1937 жылдың маусымына дейін Қазақ КСР Халық Комиссарлары Кеңесі жанындағы Кеңшарлар халық комиссариатының Жетекші кадрлар секторын басқарды. Ал 1937 жылдың маусым-қыркүйек айларында Қазақ КСР Кеңшарлар халық комиссариатының Қой шаруашылығы басқармасының бастығы қызметін атқарды. Ал Адия Фазыловна Ақтөбе ауданында халық судьясы болып қызмет атқарған. Алматыға келгеннен кейін алғашында БК(б)П облыстық комитетіндегі әйелдер бөлімінің меңгерушісі болып жұмыс істеді. 1937 жылғы ақпан айынан бастап, Нармағамбеттің сол жылдың қыркүйек айында тұтқындалуына дейін Қазақ КСР Жоғарғы Соты алқасының мүшесі болды. Кейін Адияны «халық жауының әйелі» деп жұмыстан қудалайды [АЛЖИР мемориалды музей-кешенінің негізгі қоры, НҚТ-5478].

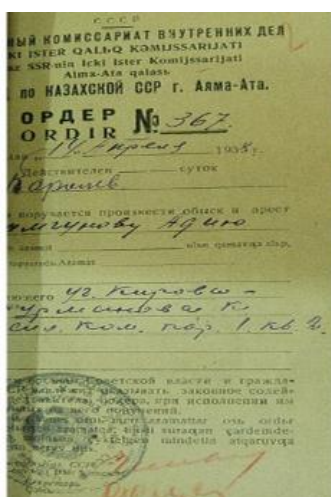

Сурет 1. Шамгунов Нармағамбет пен Шамгунова Адия. 1937 ж., Алматы. (Фото ұрпақтарынан алынды).

Сурет 2. Шамгунова Адия. Қырым. 1937 ж. (Фото ұрпақтарынан алынды).

Нармағамбет пен Адияның отбасы үшін 1937 жылғы 5 қыркүйек қайғылы кезең басталды. Бұл күнді олардың қызы Шамгунова Ғалия өз естеліктерінде егжей-тегжейлі баяндалады: «1937 жылы, 5 қыркүйек, 17 сағат. Біз ол уақытта Фурманова/Кирова көшесіндегі үйдің (қазіргі Назарбаев/Бөгенбай батыр көшесі) бірінші қабатта, 4 пәтерде тұратынбыз. Ол үй қазір де сол жерде тұр. Бұл жексенбі күні болатын. Әкем демалып отырған, ал мен ойнап жүрдім. Маған ол кезде 8 жас еді. Есікті біреу қақты. Туысқанымыз Ғайша есікті ашты. Ішке бірнеше азаматтық киімдегі ер адамдар кірді. Олар НКВД қызметкерлері екен. Қамауға алу туралы ордерді көрсеткеннен кейін, пәтерді түгел тінтуге кірісті. Әкем орта бойлы адам еді, бірақ сол сәтте ол маған әлдебір кішкентай, бүкірейіп қалған адамдай көрінді. Мен ештеңені түсінбей, оның жанында диванда отырдым. Менің бөлмеде Қазалыдан іс-сапармен келген алыс туысымыз демалып жатқан еді. Оны кім екені және қайдан келгені жөнінде сұраққа алды. Ол құжаттарын көрсетіп, шеткерірек барып отырды. Кейін бізге оның Қазалыға келген пойыз вагонының ішінде қамауға алынғаны туралы хабар жетті (Сурет 3-4).

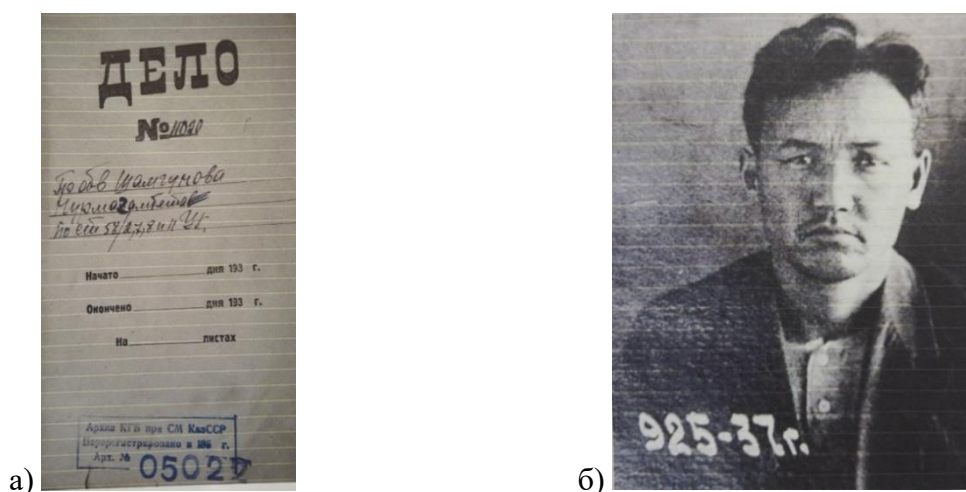
Сурет 3. 1938 ж. 14 сәуірдегі Қазақ КСР НКВД-сы берген А. Шамгуноваға қатысты тінту және қамауға алу туралы №367 ордер

Сурет 4. 1938 ж. 10 маусымындағы КСРО Ішкі істер Халық комиссары жанындағы Ерекше кеңес (ОСО) хаттамасынан үзінді:
А. Шамгунованы «Отанын сатқандар отбасы мүшесі» (ЧСИР) ретінде 8 жыл мерзімге еңбекпен түзеу лагеріне (ИТЛ) қамау туралы.

Әкемді қара түсті «воронкамен» (арнайы көлікпен – авт.) алып кетті. Содан кейін мен оны енді көрген жоқпын. Бұл кезде анам үйде болмады, Қырымдағы шипажайда демалып жүрген еді (сурет 2). Болған жағдайды естіген бойда қайтып келді. Ол қатты күйзеліске түсті. Өйткені ата-анам өздерін шынайы коммунистер әрі адал еңбек адамдары деп санаған еді. Анам Жоғарғы Сотқа келген бойда оған қарсы қуғындау басталды. Партиялық жиналыс өткізіліп, онда анам әртүрлі контрреволюциялық әрекеттер жасады деп айыпталды. Жиналыс шешімімен ол «Халық жауының әйелі» ретінде Коммунистік партия қатарынан шығарылып, жұмыстан босатылуға тиіс деп танылды. Алайда пәтерді әзірге тартып алған жоқ, тек бір бөлмені – залды – мөрлеп тастады. Анам жинақ кассасына жұмысқа орналасып, осылайша біз қыс айын өткердік. Анам күйеуінің тағдырына байланысты НКВД-ға бірнеше рет сұрау салуға әрекет жасады. Алайда оның бәрі нәтижесіз болды. Ешқандай жауап келмеді, ал жіберген сәлемдемелерін қабылдамады...» (сурет 5 а/б) [Османова естеліктерінен].

1938 жылы 9 сәуір күні НКВД ендігі кезекте Адияға келген еді. Ғалияның естелігіне бұл күні таңғы уақытта Адия қызын Калинин көшесінде (қазіргі Қабанбай батыр көшесі) орналасқан дүкенге нан алуға жібереді. Дүкеннен қайтып келе жатқан Ғалияны ересек ер адам тоқтатып, «Галя, ты за хлебом ходила?» деп сұрақтар қойып, кейін бірге үйіне барады. Ол кезде бала Ғалия небәрі 8-9 жасар еді. Баланың көзінше НКВД қызметкерлері оның анасын таңнан кешке дейін тергеп, үйді тінтіп, кейін Нармағамбетті алып кеткендей, НКВД-ның арнайы автокөлігімен алып кетеді.

Сурет 5 а/б. Шамгунов Нармағамбетке қатысты тергеу ісі.
Қылмыстық іс №11028. 1937 ж., Алматы. (Ұрпақтарынан алынды).

Бұл туралы Ғалия өз естелігінде былай дейді: «...Мен жалғыз қалдым. Тергеуші менің төсегімді дәлізге шығарып қойып, бөлмелердің есіктерін мөрлеп тастады. Пәтерді кілтпен жауып, ертең таңертең мені балалар үйіне алып кететінін айтты. Әкемді тұтқындау кезінде куәгерлер – көршілеріміз болды, пәтердің кілттері соларға тапсырылды. Кеш бойы жылағаным есімде. Қатты шаршағандықтан, қуыршағымды құшақтап жатып ұйықтап кеттім. Таңертең ерте есік ашылып, ішке бір қазақ азаматы кірді. Оның әкемнің інісі, Сәтен көкем екені анықталды. Нармағамбеттің тұтқындалғанын естіген ол бұл жағдайдың рас-өтірігін білу үшін Ақтөбе облысындағы ауылдан арнайы келген екен. Дәл сол таңертең оның келіп қалғаны қандай жақсы болды десеңізші. Көршілер оған пәтердің кілтін берді. Сәтен көкем көп ойланбастан вокзалға билет алуға кетті. Қайтып келген соң, менің заттарымды жинап, екеуіміз вокзалға жол тарттық...». Осы тұста Ғалияның тағдырының өзгеруіне, аман қалуына бір себебі туыстарына байланысты болды. Шамгуновтар Алматыға көшіп келгендерінде қалада Адияның туыстары тұрып жатқан еді. Нақты айтқанда Адияның әпкесі Сағадат (Соня), оның күйеуі Ғабидолла (Губай), балалары Рита, Мая, Ильдус және отбасылық достары Васильев Федор Петрович, оның әйелі Клавдия (Клава) мен әпкесі Мария Семеновналар болған еді.

Сәтен Ғалияны вокзалға барарда Клавдия Семеновнамен таңғы уақытта кездесіп, Ғалияны Ақтөбеге алып кететіндігі туралы айтып үлгеріпті. Кейін Клавдия бұл ақпаратты Сағадатқа телеграмма арқылы Қызылордаға жеткізеді. Бұған дейін, нақты айтқанда 1937 жылы Нармағамбетті тұтқындап алып кеткенен кейін Сағадат пен Ғұбайдолла Қызылордаға көшіп үлгеріп, қуғын-сүргінге ілінбеген еді. Соның арқасында олар Сәтен мен Ғалияны Қызылордада күтіп алады. Бұл туралы Ғалияның естеліктеріне тоқталсақ: «... Сол күні таңертең Клава тәте менің Сәтен көкемді кездестіріп, оның мені Ақтөбеге алып бара жатқанын білген соң, Қызылордадағы Соня тәтеме жедел түрде жеделхат жіберді. Соня тәте мен Ғұбай аға мені қарсы алу үшін Қызылорда вокзалына келді. Олар менің қай вагонда екенімді білмегендіктен, перрон бойымен жүгіріп, атымды дауыстап шақырды: «Ғаля, Ғаля...» Мен жоғарғы сөреде жатып, олардың даусын естідім. Бұл туралы Сәтен көкеме айттым. Ол мені перронға алып шықты. Соня тәтені көрген бойда мойнына асылып, жылап, айқайлап жібердім. Ол менен кіммен бірге болғым келетінін және Ақтөбеге барғым келе ме, жоқ па деп сұрап үлгерді. Мен онымен қалғым келетінін айттым, өйткені ол маған жақынырақ еді. Осылайша, мен Қызылордада Соня тәтемнің отбасында қалдым. Үстімде бір ғана көйлегім болды, ал заттарым вагонда қалып қойды. Ал пәтер мен жиһазды НКВД қызметкерлері алды. Ұзақ бес жыл бойы Соня тәтем маған анамның орнын басты. Оған деген перзенттік сезімім өмір бойы жүрегімде сақталып қалды...». Ғалия Сәтеннің арқасында аман қалды десек болады. Кейін Сағадат бала Ғалияға анасындай қарап, өсіріп, тәрбиелейді. Сайлаубек атаның айтуы бойынша, Нармағамбеттің ағасы Қалмағамбет те «Халық жауы» болып атылса, інісі Сәтен соғысқа кетіп жоғалған [Шамгуновтар естеліктерінен].

Нармағамбет Шамгунов КСРО Жоғарғы Соты Әскери алқасының (немесе НКВД «үштігінің») 1938 жылғы 2 наурыздағы үкімімен, 58-баптың 2, 7, 8, 11 тармақтары бойынша ату жазасына кесіліп, атылған(сурет 5 б). Бұл туралы қызы мен әйелі, ата-анасы кейін ғана білді. Ал Адияның тағдыры да өте ауыр болды. Кезінде өзі қызмет бабымен судья болып жұмыс істеген, өзі қадағалап отырған түрме камерасына енді оның өзін алып келді. Бұл камерада жүзге жуық сол кездегі Алматының интеллигенция өкілдерінің әйелдері жиналған еді. Кейін Адияның естеліктерінде зиялы қауымның әйелдерінің жинағанын түсінгеннен кейін, тұла бойынан жүйкесі сыр беріп бір сағаттай тоқтаусыз күлкімен отырғанын айтады. Содан кейін көз жасына ерік беріп, әйелдер оны ең жақсы деген орынға отырғызып, жұбатуға тырысады. Олар 3 ай бойы камерада не тергеусіз, не ақпаратсыз, не балаларының қайда екендігін білместен отырады. Бұл уақытта ешкімді тергеуге де шақырмаған. Тек кейін 1938 жылы 10 шілдедегі бұйрық бойынша Шамгунова Адияны 58 баптың 2, 5, 10, 11 тармақтары бойынша 8 жылға бас бостандығынан айырып, еңбек түзету лагері АЛЖИР-ге айдатылады. Олар Ақмолаға тек 1938 жылдың 27 маусымында ғана жетеді. Жолда оларды өте нашар тамақтандырып, тіпті оларды конвой қызметкерлері балағаттап, қорлап, қысым көрсетті. Пойыз аялдамаларға тоқтағанда, сотталғандар отырған вагон, құрамының ең соңында, перроннан алыс жерде тұратын. Адамдар терезелердің торының ар жағынан әйелдерді көретін. Конвой қызметкерлерінен кімдерді алып бара жатқанын сұрағанда, олар: «Алматыдан жезөкшелерді шығарып жатырмыз», – деп жауап беретін [АЛЖИР мемориалды музей-кешенінің негізгі қоры, НКТ-5470].

АЛЖИР-ге жеткен кезде Адия ауыр халде жатқан еді, жолай ол қанды дизентериямен ауырып, емдеуге келмегендіктен оны мәйітхананың алдындағы бөлмеге жатқызған. Тағдыр Адияны осы тұстада сынаған еді, себебі өлім аузында жатқан адамды қарауға өзімен бірге лагерьге әкелінген, сотталған дәрігер, жағдайын білу үшін келген. Мамандығы дәрігер болғандықтан, оны лагерьде жұмыс істеуге тартып, науқастарға қарауды тапсырған, ал Адия оның көйлегіндегі жыртқыты байқап, өзінің әбден әлсіз екеніне қарамастан, оны жамап беруді ұсынды. Дәрігер содан кейін Адияны жасырын түрде емдей бастады әрі оған тамақ әкеліп жүрді. Осылайша Адия біртіндеп оңалып, аяғына тұрды. Кейін Адияның тігін тігуді білетіндігі туралы білген соң оны Қарағандыдағы Долинка ауылына, КарЛагқа жібереді. Осы жерде Адия тігін шеберханасының меңгерушісі етіп тағайындалып, кейін оған жасырын түрде НКВД қызметкерлері өздерінің әйелдеріне, отбасыларына киім-көйлек тігіп беруін

сұрап келетін болған. Ол кезде лагерьде Одақтағы ең ірі ательелерде модельер-шебер болып жұмыс істеген ерлер мен әйелдер де отырғанын айта кету керек. Бұл тігіншілер майданға арналған арнайы киімдер тігетін. Осы уақыт ішінде Адия тұтқындардың арасынан да, оларды күзеткендердің арасынан да көптеген дос тапты. Және соның арқасында қызы Ғалияға хабар жеткізе алған еді [Османова естеліктерінен].

1940 жылы Ғалияны қамқорлығына алған Сағадат пен Ғұбайдолла Алматыға көшіп келеді (сурет 6). Ғалияның естеліктерінде бұл туралы былай делінеді: «...Менің жасым он бірлер шамасында еді. Сабақтан кейін үйге келгенім есімде. Бөлмеде үстел басында әскери киім киген бейтаныс ер адам отыр екен. Мені көргенде ол қуанып кетті, ал мен қорқып қалдым. Тұтқындаулар туралы естеліктер әлі де жадымда еді. Бірақ Соня тәте мен Ғұбай ағаның күлімсіреп отырғанын көріп, тынышталдым. Сөйтсем, бұл әскери киімдегі адам – НКВД қызметкері екен, Алматыға іс-сапармен келген болып шықты. Анам мені тауып, Соня тәтенің мекен-жайын тауып беруді өтінген екен. Ол өзі кезінде түрмеде он жыл отырып, кейін ақталған және осы жүйеде жұмысын жалғастырған. Кеңестік режимнің барлық «қызығын» өз басынан өткергендіктен, адамдарға жанашырлықпен қарайтын. Ол лагерьде жұмыс істеп жүрген кезінде анаммен танысып, кейін онымен достасып кеткен. Кейін анамның мерзімінен бұрын босатылуына көмектесті. Сондықтан анам сот үкімі бойынша белгіленген сегіз жылдың орнына бес жыл ғана отырды. Өлгі ер адам менің жағдайым, оқуым туралы сұрай бастады. Ол айтқандарының бәрін анама жеткізетінін түсіндіріп, оған шағын хат жазуымды өтінді. Осылайша біз анамның қайда екенін және қалай өмір сүріп жатқанын білдік...». Сөйтіп анасының досы арқылы 2 жылдық үзілген байланыс қайтадан басталып, анасы мен баласы қайта біріккендей болды. Әкесі мен анасынан хабарсыз қалған баланың жүрегі тек осы кезде ғана тыныш тапқан еді.

Сурет 6. Шамгунова Адия мен Ғалия Сағадаттың отбасымен бірге.
1945 ж., Алматы. (Фото ұрпақтарынан алынды).

Шамгунова Адияны 1943 жылы 9-шы тамызда қылмыстық істің болмауына байланысты босатып, еркіндікке жібереді. Бірақ оның қолында паспорты жоқ еді, қолында тек лагерьден босатылғаны туралы, астанада тұруға құқығы жоқ екені көрсетілген анықтамасы болған еді [АЛЖИР мемориалды музей-кешенінің негізгі қоры, НҚТ-5477]. Соған қарамастан, Адияға Алматыда уақытша тұруға рұқсат берілді. Бірақ әр үш ай сайын милицияның паспорт бөліміне барып, тіркеліп тұруы керек еді. Адияның келуі туралы Ғалияның есінде анасының өте жүдеу, сырқат әрі ауыр дәрежедегі белгілері бар күйінде келгендігі мәңгі сақталып қалыпты: «...Оны туған ағасы Шаяхмет құтқарып қалды. Ол анамды шикі сиыр бауырын жеуге мәжбүрледі. Осыдан кейін анам біртіндеп қайтадан күш жинап, аяғына тұрды...». Бірақ бұл қуаныштары да ұзаққа созылмай кезекті бір белгі қойдыруға барған кезінде оны танып қалған бастыққа тап болды. Ол Ақтөбедегі Адия судья

болып жұмыс істеген сотта «разводящий милиционер» болып қызмет атқарған екен. Ол Адияға Алматыдан кету үшін 24 сағат уақыт берді. Ғалияның естеліктерінде: «...Анам үйге көңілсіз келді. Қайда барарын білмеді. Бірақ «дүние мейірімді адамдардан кенде емес» дегендей, біздің көршілеріміз Қабуловтар Шымкентке баруға кеңес берді. Олардың танысы Қасымбековтің осы қалаға облыстық денсаулық сақтау бөлімінің меңгерушісі болып тағайындалғаны да дәл сол кезге сәйкес келді. Сол жылы мен медтехникумды бітірдім. Қасымбеков Шымкентке біз анам екеуміз келген күндері келді. Ол маған жұқпалы аурулар ауруханасына медбике болып жұмысқа орналасуға көмектесті. Біз татар отбасынан шағын дәліз тәрізді бөлме жалдадық. Көршіміз қол тігін машинасын қарызға берді. Анам да киім тігіп, көршілеріне, таныстарына қызмет көрсетіп, ақша таба бастады. Бір минут та қарап отырмайтын. Ол жиі: «Қозғалыс – өмір», – деп қайталайтын...».

Жаңа орта, жаңа қалаға келгелі Адия мен Ғалияның өмірі тынышталып, жаңа беттерімен ашыла бастады. Адия бұрынғы қиын күндерді ұмытып, отбасысының ортасында жылы күндермен өмір сүрді. Ал Ғалия күйеуі Османов Әкім (Әбдіхәкім) Әбдірахманұлымен танысып, кейін отау тігеді. Ғалия мен Әкімнің ортақ тағдыры олардың «Халық жауының баласы» атағы еді, бұл оларды жақындастырып, жағылған қара күйеден бірге арылуға көмектесті. Адия қызы мен күйеу баласының қасында болды. Адия 1955 жылдан бастап күйеуін және өзін ақтау үшін арыздар жазады. Кейін Шамгуновтар отбасының тағдырына қатысты ақтау үдерісі жүзеге асырылды. Шамгунова Адия Фазыловна 1956 жылғы 20 сәуірде, ал Шамгунов Нармағамбет Сутемірұлы 1957 жылғы 17 қыркүйекте ақталды. Бұл туралы Ғалия өз естелігінде: «Ұзақ жылдар бойы артымыздан «Халық жауларының балалары» деген таңба еріп жүрді. Кейін ақталғанымыз туралы хабарламаларды алған кезде, олар біздің жан жарамызды толық жаза алмады. Біз бәріміз ащы жаспен жыладық... Сол кезде біз түсіндік – бүкіл ел жылады», – деп еске алады [АЛЖИР мемориалды музей-кешенінің негізгі қоры. НҚТ – 5478-5482].

Сурет 7. Шамгунова Адия, қызы Ғалия, күйеу баласы Османов Әкім және немерелері. 1961 ж., Шымкент. (Фото ұрпақтарынан алынды).

Сурет 8. Шамгунова Адия, 1980-ші жылдары, Шымкент. (Фото ұрпақтарынан алынды).

Ағайынды Нармағамбет пен Сәтеннің балалары бір-бірлерін іздеуді 1965 жылы бастапты. Бұл кезде Сәтеннің әйелі мен балалары Ақтөбе облысында өмір сүріп жатса, Адия мен Ғалиялар Шымкент қаласында еді (Сурет 7, 8). Кейін анықталғандай Шамгунова Адия күйеуінің бауыры Мұңдық Шамгуновты қолына алып, білім алуға көмектесіпті. Ал Ғалияның аман қалуына өз көмегін тигізген Сәтен Шамгунов 1942 жылы соғысқа аттанып, кейін оралмаған. Ғалия Сәтеннің үйіне хат жіберіп, өздерінен хабар беріп, суреттерін жіберген еді. Өкініштісі ол кезде Сәтеннің ұлы Сайлаубек әскерде жүр еді. Араға 40 жылға жуық уақыт салып 2000 жылдары ғана Сайлаубек пен Роза Шамгуновтар бауырларын іздеуді қайтадан қолға алып, тек 2023 жылы бір-бірін тауып, көрісті. Тек өкініштісі Адия да, Ғалия да өмірден өтіп кеткен еді (сурет 9).

Сурет 9. Бауырлардың көрісуі, 2023 жылы маусым айы, Шымкент қаласы.
(Фото ұрпақтарынан алынды).

Шамгунова Адия Фазыловна 1987 жылы 81 жасында дүниеден өтті. Соңғы жылдарын ол бақытты, уайымсыз күйімен өткізді. Адия өмірді жақсы көрді, оның қадірін білді. Өткен қиын күндерді өте сирек, қысқа ғана еске алатын. Оның даналығын ел сүйетін, сол үшін оны қадірлейтін. Адиядан кейін оның қызы Османова (Шамгунова) Ғалия Нармағамбетовна 2011 жылы 82 жасында, ал Османов Әкім (Әбдіхәкім) Әбдірахманұлы 2016 жылы 93 жасында дүниеден озды. Қазіргі уақытта Ғалия мен Әкімнің ұлы Османов Ғалымжан Түркістан облысы, Шымкент қаласында өмір сүрсе, Ғалияны аман алып қалуға көмегі тиген Нармағамбеттің інісі Сәтеннің баласы Шамгунов Сайлаубек пен Роза Ақтөбе облысы, Ақтөбе қаласында өмір сүруде.

Қорытынды. Шамгуновтар отбасының тағдыры сталиндік саяси қуғын-сүргіннің жеке адаммен ғана шектелмей, оның отбасы мүшелерінің де өміріне ұзақ уақыт бойы әсер еткенін көрсетеді. Нармағамбет Сутемірұлының тұтқындалуы мен атылуы, Адия Фазыловнаның лагерьге жіберілуі, ал олардың кішкентай қызы Ғалияның ата-анасынан айырылып, туыстарының қамқорлығына өтуі – сол кезеңдегі саяси репрессияның отбасылық деңгейдегі зардаптарын көрсететін нақты мысал. Ғалия мен Сайлаубектің естеліктері осы оқиғалардың адам тағдырындағы зардапты түсінуге мүмкіндік беретін маңызды дерек болып табылады. Ғалияның балалық шағында болған оқиғаларды кейін еске алуы арқылы сол кезеңдегі тұтқындау, отбасының бөлінуі, жақын адамдарынан хабарсыз қалу, «Халық жауының баласы» деген таңбаның ұзақ жылдар бойы сақталуы сияқты мәселелер көрініс табады. Ал Сайлаубектің естеліктері қиындық көрсе де, жүректің түбіндегі бауырға деген сағыныштың дәлелі. Шамгуновтар отбасының тарихы – саяси қуғын-сүргін құрбандарының тағдырын зерттеудің маңызын көрсететін мысалдардың бірі. Бұл отбасының өмір жолын зерделеу арқылы кеңестік репрессиялық саясаттың жеке адамның қызметіне ғана емес, оның отбасы мен ұрпағының кейінгі өміріне де әсер еткенін аңғаруға болады. Сондықтан мұндай тағдырларды архивтік құжаттармен, естеліктермен және басқа да дереккөздермен салыстыра отырып зерттеу – тарихи әділеттілікті қалпына келтіру мен ұлттық тарихи жадты сақтаудың маңызды бағыттарының бірі. Осындай тағдырларды еске алу – өткенді қайта өзгерту емес, тарихта орын алған әділетсіздікті ұмытпау.

Жазықсыз жапа шеккен адамдардың өмір жолы кейінгі ұрпаққа тарихи сабақ болып қалуы тиіс. Шамгуновтар отбасының тағдыры да сталиндік қуғын-сүргін жылдарындағы

адам төзімділігі, туыстық қолдау және өмірге деген ұмтылыстың көрінісі ретінде тарихи жадымызда сақталуы қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

АЛЖИР мемориалды музей-кешенінің негізгі қоры. НҚТ 5469–5482. Архивтік құжаттар.

Алматы қаласы Ішкі істер департаментінің Ақпараттық-талдау орталығы. Д. №3559, қ. №20, 27 б.

Османова Ғалия Нармағамбетовнаның жазбаша естеліктері. Саяси қуғын-сүргін құрбандарын есте сақтау музейінің қоры. Қ. №5192.

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын есте сақтау музейінің қоры. Қ. №5808–5824. Фотосуреттер.

Шамгунов Сайлаубек пен Шамгунова Розаның естеліктері [аудиожазба/қолжазба]. Автордың жеке коллекциясы.

REFERENCES

ALZHIR Memorial Museum Complex. Main Collection. NKT Nos. 5469–5482. Archival documents (In Russian)

Collection of the Museum for the Memory of Victims of Political Repression. Funds Nos. 5808–5824. Photographs (In Russian)

Information and Analytical Center of the Department of Internal Affairs of Almaty. File No. 3559, Funds Nos. 20, 27 p. (In Russian)

Osmanova, Galiya Narmagambetovna. Written memoirs. Collection of the Museum for the Memory of Victims of Political Repression. Fund No. 5192. (In Russian)

Memoirs of Sailaubek Shamgunov and Roza Shamgunova [Audio recording / Hand-written notes]. Private collection of the author. (In Qazaq)

Автор туралы мәлімет: Серік Алтынай Қонысбекқызы – Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің Қорларды ғылыми қамтамасыз ету бөлімінің қор сақтаушысы (Ақтөбе қаласы, Ораз Тәтеұлы көшесі 3, Қазақстан). E-mail: altynai.serik.05@mail.ru

Сведения об авторе: Серік Алтынай Қонысбекқызы – хранитель фондов Отдела научного обеспечения фондов Актюбинского областного историко-краеведческого музея (г. Актобе, ул. Ораз Татеулы, 3, Казахстан). E-mail: altynai.serik.05@mail.ru

Information about the author: Altynai K. Serik – Collection Keeper of the Department for Scientific Support of Collections at the Aktobe Regional Museum of History and Local Lore (3 Oraz Tateuly, Aktobe, Kazakhstan). E-mail: altynai.serik.05@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 17.09.2026.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 21.09.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 24.09.2026.

УДК 737(470.41) «12»

КОМПЛЕКС МЕДНЫХ ДИНАРОВ XIII В. ИЗ ЛАИШЕВСКОГО РАЙОНА ТАТАРСТАНА

А.И. Бугарчев

Институт археологии им. А.Х. Халикова АН РТ (Казань, Россия)

Аннотация. Статья посвящена результатам изучения медных монет болгарской чеканки, поднятых в окрестностях местечка Саламыково Лаишевского района Татарстана. Всего было обнаружено 195 экземпляров с именами халифа ан-Насира и каана Мунке. Все они относятся, по мнению автора, к периоду конца 1230-х – 1250-м гг. При анализе метрологии установлено, что разброс значений веса лежит в диапазоне от 0,6 до 5,2 г., максимум гистограммы приходится на значение $2,2 \pm 0,2$ г. Отдельно разбирается экземпляр с легендой «Динар чекан Булгара». Проводятся аналогии с комплексами с Болгарского городища и с соседнего селища Чакма.

Материалы и методы исследования. В качестве материала использованы медные динары. Для изучения нумизматического материала использовались сравнительный и метрологический методы. С помощью гистограммы проанализированы особенности веса медных болгарских монет, выпущенных в 1230-е – 1250-е годы.

Ключевые слова: Монета; динар; находка; метрология; ан-Насир; Мунке; Волжская Булгария; XIII век; Саламыково; Татарстан

Для цитирования: Бугарчев А.И. Комплекс медных динаров XIII в. из Лаишевского района Татарстана // MUSEUM.KZ. 2026. №3 (15), с. 81-87. DOI: 10.59103/muzkz.2026.15.08

ТАТАРСТАННЫҢ ЛАИШЕВ АУДАНЫНАН ТАБЫЛҒАН XIII Ғ. МЫС ДИНАРЛАР КЕШЕНІ

А.И. Бугарчев

ТР ҒА А.Х. Халиков атындағы Археология институты (Қазан, Ресей)

Аңдатпа. Мақала Татарстанның Лаишев ауданындағы Саламыково елді-мекені маңынан табылған Бұлғарда соғылған мыс монеталардың зерттеу нәтижелеріне арналған. Ән-Насир халиф пен Мөңке қағанның есімдері белгіленген барлығы 195 дана монета табылды. Автордың пікірінше, олар 1230-1250 жж. соңына жатады. Метрологиялық талдау барысында салмақ көрсеткіштерінің ауытқуы 0,6-дан 5,2 г. дейінгі аралықты қамтитыны және гистограмманың ең жоғары мәні $2,2 \pm 0,2$ г. көрсеткішіне сәйкес келетіні анықталды. «Бұлғарда соғылған динар» деген легендасы бар бір дана монета жеке талданады. Бұлғар қалашығы мен Чакма қонысы кешендерінің ұқсастықтары қарастырылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеу нысаны ретінде мыстан соғылған динарлар пайдаланылды. Нумизматикалық материалды зерттеу үшін салыстырмалы және метрологиялық әдістер қолданылды. Гистограмманың көмегімен 1230-1250 жылдары соғылған Бұлғар мыс монеталарының салмағының ерекшеліктері талданды.

Тірек сөздер: монета; динар; олжа; метрология; ән-Насир; Мөңке; Еділ Бұлғариясы; XIII ғ.; Саламыково; Татарстан.

Сілтеме жасау үшін: Бугарчев А.И. Татарстанның Лаишев ауданынан табылған XIII ғ. мыс динарлар кешені // MUSEUM.KZ. 2026. №3 (15), 81-87 бб. DOI: 10.59103/muzkz.2026.15.08

COMPLEX OF COPPER DINARS OF THE XIII CENTURY FROM THE LAISHEV DISTRICT OF TATARSTAN

A.I. Bugarchev

Institute of Archeology named after A.Kh. Khalikov of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan (Kazan, Russia)

Abstract. The article is devoted to the publication of copper coins of Bulgarian coinage, raised in the vicinity of the town of Salamykovo, Laishev district of Tatarstan. A total of 195 specimens were discovered with the names of Caliph al-Nasir and Kaan Munke. All of them belong, according to the author, to the period of the late 1230s - 1250s. When analyzing metrology, it was found that the spread of weight values lies in the range from 0.6 to 5.2 g, the maximum histogram falls on the value of 2.2 ± 0.2 g. Separately, a copy is disassembled with the legend "Dinar minted Bulgar." Analogies are drawn with complexes from the Bulgarian settlement and from Chakma.

Research materials and methods. Copper dinars were used as the material. Comparative and metrological methods were employed to study the numismatic material. A histogram was used to analyze the weight characteristics of copper Bulgar coins issued between the 1230s and 1250s.

Keywords: Coin, dinar, find, metrology, al-Nasir, Munke, Volga Bulgaria, XIII century, Salamykovo, Tatarstan.

For citation: Bugarchev A.I. Complex of copper dinars of the XIII century from the Laishevsky district of Tatarstan // MUSEUM.KZ. 2026. №3 (15), pp. 81-87. DOI: 10.59103/muzkz.2026.15.08

Введение. В начале XIII века в Среднем Поволжье после 250-летнего перерыва возобновилась монетная чеканка. На монетном дворе Булгар (возможно, было несколько производств с таким топонимом) стали выпускаться серебряные и медные динары с именем покойного багдадского халифа ан-Насир ли-дин Аллаха (575-622/1180-1225) гг. По нашим представлениям, чеканка началась во второй половине 1230-х гг., возможно, ещё до монгольского завоевания.

После прихода к власти в Монгольской империи каана Мунке (1251-1259) медные динары ан-Насира были перечеканены штемпелями с именем Мунке и его тамгой. В 1240-е – 1250-е гг. данные монеты стали самыми распространёнными в местном денежном обращении.

Впервые динары с именем ан-Насира были опубликованы академиком Х.М. Френом в 1832 г. [Френ, 1832: Tab. A, I, Tab. I, II]. В XIX в. началась дискуссия о времени их выпуска, которая продолжается до сегодняшнего дня. существуют две основные точки зрения:

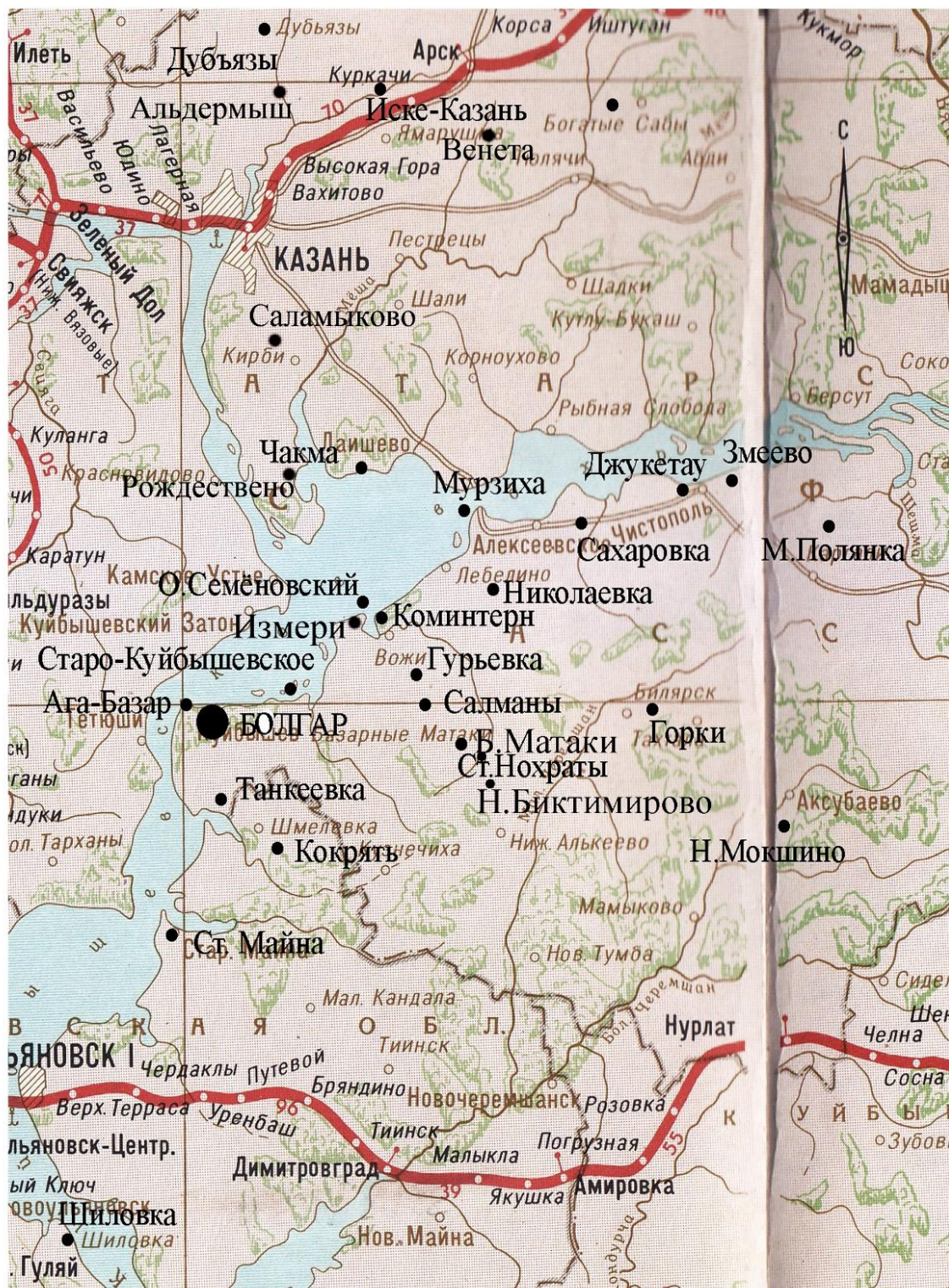
1. чеканка серебряных и медных болгарских монет началась при жизни багдадского халифа ан-Насира, то есть до его смерти в 1225 г. (так как на монетах помещено его имя);
2. первые болгарские монеты были выпущены после его смерти, т.е. уже во второй половине 1240-х гг.

Но существует и третье мнение. Оно было высказано профессором П.Н. Петровым в статье 2010 г.: «после завоевания Булгарских земель чеканка этих монет могла быть возобновлена уже монгольской администрацией» [Петров, 2010]. То есть, выпуск болгарских монет с именем ан-Насира мог начаться до 1236 г. и тогда могут считаться первыми чеканенными деньгами на территории Европейской России после безмонетного периода XI-XII вв. (возможно, только в Крымском регионе XII-XIII вв. чеканка не прекращалась).

Местные монеты XIII в. обнаруживаются почти в каждом раскопе Болгарского городища. Например, в раскопе CLXII было поднято 17 медных монеты с именами ан-Насира и Мунке (руководитель раскопа В.С. Баранов)¹. Кроме Болгара нам известно 32

¹ Нумизматический комплекс раскопа готовится к публикации.

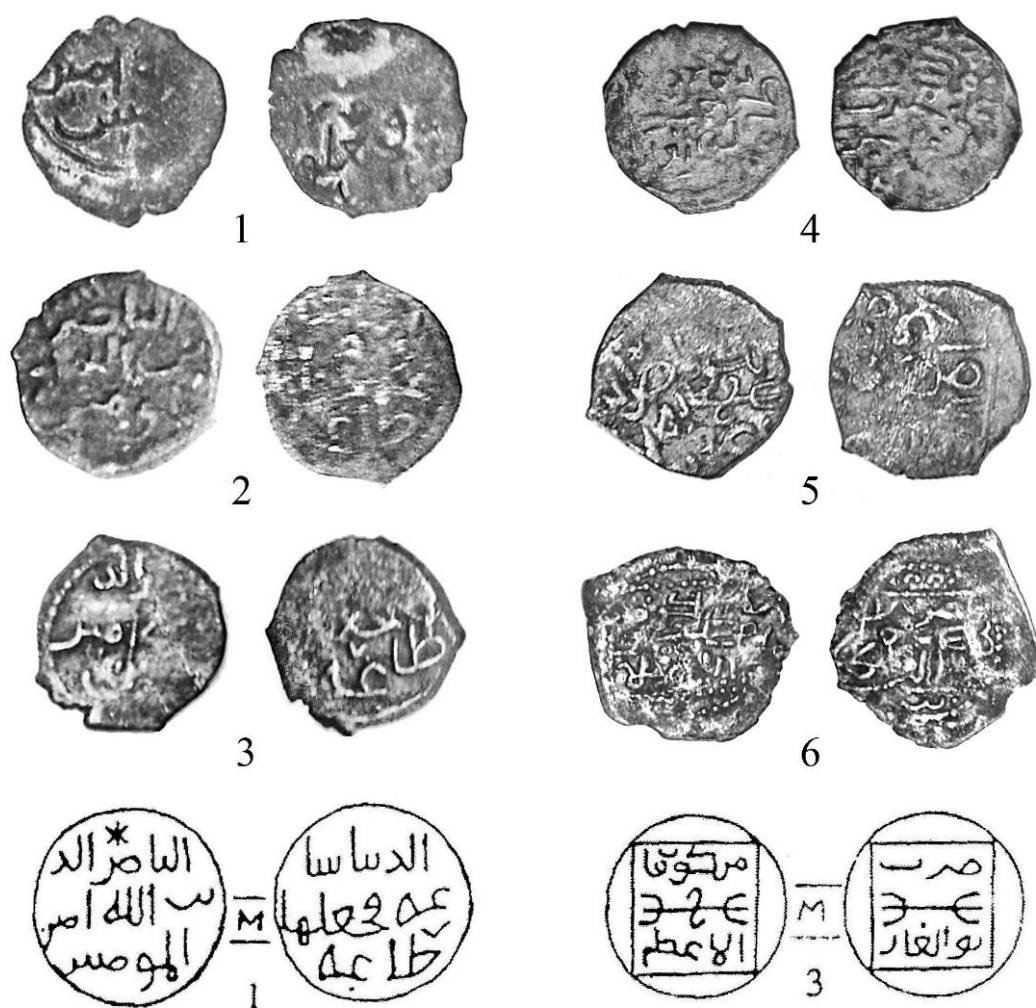
памятника, где была найдена «медь» ан-Насира и Мунке от 1 до 100 с лишним экземпляров – от села Дубьязы Высокогорского района Татарстана на севере до комплекса Муранка Самарской области на юге [Пачкалов, 2013: 50]. Это свидетельствует о большой востребованности медной чеканенной монеты на рынках Среднего Поволжья (рис. 1, карта находок).

Карта находок медных монет с именами
ан-Насира и Мунке

В нашей статье мы разберём нумизматические находки из местечка Саламыково, расположенного в окрестностях озера с тем же названием в Лаишевском районе Татарстана.

Обсуждение. О находках серебряных монет из Саламыково было сообщено на Всероссийской научной конференции «Археология Урало-Поволжья в свете новых исследований» в нашем докладе «Джучидские монеты XIII – начала XIV из Саламыково (Лаишевский район Татарстана)»¹. В докладе было сказано о 52 серебряных монетах периода 1240-х – 1320-х гг. Они чеканились на монетных дворах Булгар, Биляр, Крым и без указания монетного двора. В это число входили один серебряный динар 1240-х гг. с именем ан-Насира и пять монет с именем каана Мунке 1250-х гг.² Теперь рассмотрим ранее не изданный «медный» комплекс Саламыково, который состоит из 195 динаров с именами ан-Насира и Мунке.

Фототаблица 1

Динары с именем ан-Насира (1-3).

Динары с именем Мунке (4-6).

Прорисовки по Пырсову Ю.Е.

¹ Казань, 4 марта 2026 г.

² А.И. Бугарчев. Джучидские монеты XIII – начала XIV в. из местечка Саламыково (Лаишевский район Татарстана)

Приведём краткое описание монет:

1. С именем халифа ан-Насира. Без указания времени и места чеканки. Медь. (рис. 2, 1-3).

Лицевая сторона (л.с.) – легенда по-арабски «Ан-Насир ли-дин Аллах повелитель правоверных».

Оборотная сторона (о.с.) – легенда по-арабски «Жизнь есть час. Употребляй её на дела благочестия».

2. С именем каана Мунке. Булгар. Без указания времени чеканки. Медь. (рис. 2, 4-6).

Л.с. Вилообразная тамга Мунке и легенда по-арабски «Мунке кан Возвеличенный».

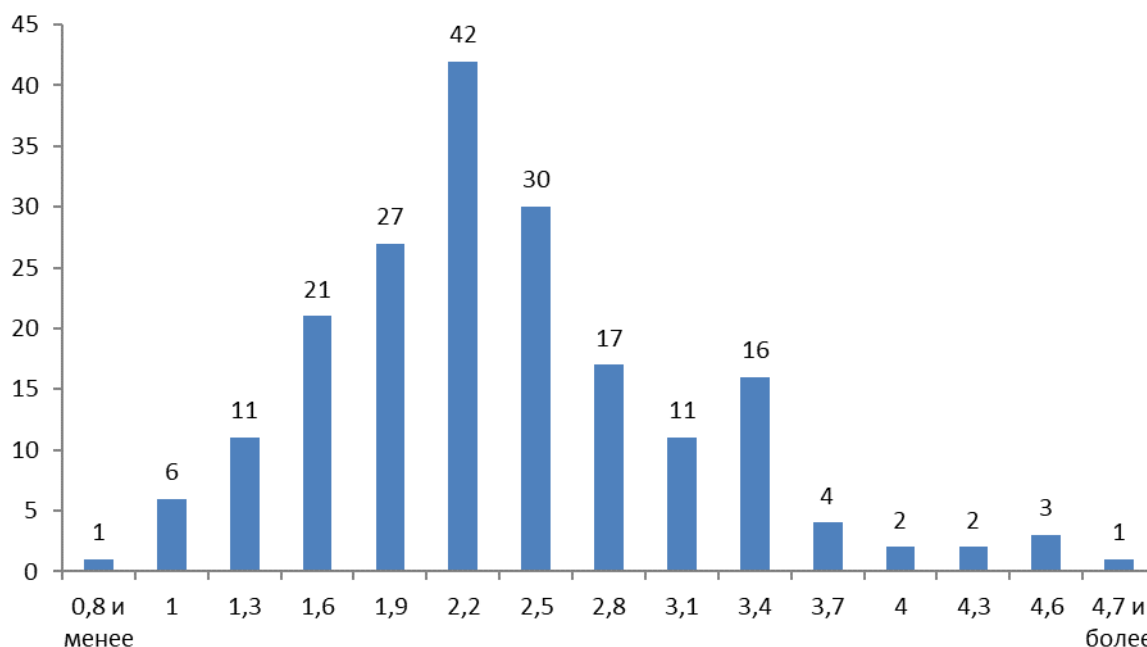
О.с. Вилообразная тамга Мунке и легенда по-арабски «Чекан Булгара».

На рис. 2 приводятся фотографии из комплекса Саламыково и прорисовки монет из каталога Ю.Е. Пырсова [2002: 45].

Все встреченные нами экземпляры Мунке – это перечеканенные динары с именем ан-Насира.

Несколько слов о метрологии медных монет середины XIII в. Этому вопросу была посвящена отдельная статья [Бугарчев, 2021]. Кратко повторим результаты: всего учтено 765 экземпляров из фондов Болгарского государственного музея-заповедника, пики гистограммы фиксируются на значениях $3,1 \pm 0,2$ г, $2,7 \pm 0,2$ г, $2,1 \pm 0,2$ г и $1,5 \pm 0,2$ г. Максимум приходится на значение $2,1 \pm 0,2$ г. Несколько пиков гистограммы свидетельствуют о постепенной смене весовых параметров в региональной чеканке медных монет на протяжении 1240-х годов (динары со штемпелем Мунке были использованы после 1251 г. для чеканки динаров с именем ан-Насира). Цифры Болгарского нумизматического комплекса являются эталонными для других археологических памятников Среднего Поволжья.

Гистограмма 1. Зависимость количества медных монет из Саламыково от значения их веса. Учтено 195 экз.
Ось X - вес в граммах, ось Y - кол-во в экз. Шаг 0,3 г.

Максимум на значении $2,2 \pm 0,2$ г – 42 экз. (21,5%). Второстепенный пик – $3,4 \pm 0,2$ г – 16 экз. (8,2%).

Разброс значений веса монет из Саламыково укладывается в диапазон от 0,6 г до 5,2 г. На гистограмме выявлен максимум на значении $2,2 \pm 0,2$ г, 42 экз. (21,5% от всех учтённых в гистограмме монет). Второстепенный пик – $3,4 \pm 0,2$ г (16 экз.) (см. гистограмма 1). Мы видим, что максимумы обоих комплексов совпадают – $2,1 \pm 0,2$ в Булгарском сборе и $2,2 \pm 0,2$ г в Саламыковском. Также укажем на идентичность одного из второстепенных пиков с учётом допуска – $3,1 \pm 0,2$ г в Булгаре и $3,4 \pm 0,2$ г в Саламыково.

Среди перечеканов Мунке отметим один экземпляр с написанием легенды оборотной стороны «Динар чекан Булгара», вес 1,78 г, размеры 17x19 мм. Среди всей массы просмотренных ранее таких монет из Болгара, Джукетау и других памятников нами было выявлено всего 19 экземпляров с такой легендой. Их средний вес 1,74 г, то есть соответствует последнему пику в 1,5 г гистограммы динаров с Болгарского городища. Этот момент свидетельствует о том, что «медяки» с легендой «Динар чекан Булгара» выпускались последними в череде болгарских динаров, возможно, в конце 1240-х гг.

Публикуемый нумизматический комплекс из двух сотен медных джучидских монет был собран на компактной территории. В доступной археологической литературе нам не удалось найти никакой информации об этом месте. Географически известно только Саламыковское озеро, которое находится в 4 км к югу от села Столбищи Лаишевского района [Татарский...: 498].

Кроме Саламыково, находки болгарских монет XIII в. в Лаишевском районе были зафиксированы в урочище Чакма. Здесь выявлено 62 динара с метрологическим максимумом $2,4 \pm 0,2$ г [Бугарчев и др.: 2023]. Это значение вполне сопоставимо с саламыковским максимумом в $2,2 \pm 0,2$ г.

Вывод. Публикация ранее не изданного медного сбора из Саламыково представляется важным для изучения этапности и региональных особенностей болгарского денежного обращения середины – второй половины XIII в.

Приложение.

Весовые характеристики Булгарских медных монет XIII в. из Саламыково (вес в г): 0,62 (обл.); 0,93; 0,97; 1,05; 1,09; 1,13-2; 1,18; 1,20-2; 1,24; 1,29; 1,32; 1,34; 1,35; 1,36; 1,39; 1,41; 1,45-2; 1,46; 1,48; 1,49; 1,50; 1,58-2; 1,61-2; 1,62-2; 1,63-2; 1,64; 1,65; 1,67; 1,68; 1,69; 1,74-2; 1,77-2; 1,78; 1,80; 1,82; 1,83-2; 1,84-2; 1,86; 1,90; 1,92-4; 1,93-3; 1,95-2; 1,97-3; 1,98-2; 1,99; 2,05-2; 2,06; 2,07-4; 2,08; 2,09; 2,10-2; 2,11; 2,12-3; 2,13-2; 2,14-2; 2,15-3; 2,17; 2,18-2; 2,20-2; 2,21; 2,22; 2,23-2; 2,24-2; 2,25-2; 2,27; 2,29; 2,32-4; 2,34; 2,35-2; 2,36-2; 2,38-2; 2,39-3; 2,40; 2,43; 2,44; 2,45; 2,47-2; 2,49; 2,51; 2,52; 2,53-2; 2,54; 2,56; 2,57-2; 2,58; 2,59; 2,61; 2,62-2; 2,66; 2,68; 2,69-2; 2,70; 2,71; 2,73; 2,74; 2,77; 2,82-2; 2,83; 2,84; 2,86; 2,90; 2,94-2; 2,95; 2,99-2; 3,02-2; 3,03; 3,10; 3,12; 3,22; 3,23; 3,25; 3,27; 3,28-2; 3,32; 3,34-2; 3,35; 3,36; 3,38; 3,42; 3,45-2; 3,46; 3,49; 3,54; 3,57; 3,63; 3,69; 3,75; 3,85; 3,99; 4,22; 4,37; 4,63; 4,70; 5,21.

ЛИТЕРАТУРА

Бугарчев А.И. О метрологии медных болгарских монет середины XIII в. // Российская археология. №2. М., 2021. С. 123-130. DOI:10.31857/S086960630009507-6

Бугарчев А.И., Шайхутдинова Е.Ф., Степанов О.В. Джучидские монеты XIII-XV вв. из находок на Лаишевском селище (новые материалы) // Сборник материалов VII Всероссийской Нижневолжской археологической конференции: [Текст] (Астрахань, 02-04 октября 2023 г.) / Сост. и отв. ред. Д.В. Васильев. Астрахань: Издатель: Сорокин Роман Васильевич, 2023. С. 166-173.

Пачкалов А.В. Монетное обращение Муранского селища // XVII Всероссийская нумизматическая конференция. Тез. док. и сообщ. / Отв. ред. И.В. Ширяков. М.: Изд-во «Триумф принт», 2013. С. 50-51.

Петров П.Н. Клад из Дев-кескен-кала и вопросы начала чеканки серебряных монет в Джучидском улусе // Золотоордынская цивилизация. Сб. статей. Выпуск 3. Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2010. С. 121-149.

Пырсов Ю.Е. Каталог джучидских монет Саратовского областного музея краеведения / Отв. ред. Л.Ф. Недашковский. Казань: Изд-во Казан. Ун-та, 2002. 64 с.

Татарский энциклопедический словарь/ гл. ред. М.Х. Хасанов. Казань, Институт Татарской энциклопедии АН РТ, 1998. 703 с.

Френ Х.М. Монеты ханов Улуса Джучиева или Золотой Орды. СПб., 1832. 80 с., XVIII табл.

REFERENCES

Bugarchev A.I. In Rossiyskaya arheologiya [Russian archeology]. 2. Moscow. 2021. 123-130. DOI:10.31857/S086960630009507-6 (In Russian)

Bugarchev A.I., Shaykhutdinova E.F., Stepanov O.V. In Sbornik materialov VII Vserossiyskoy Nizhnevolzhskoy arheologicheskoy konferentsii [Collection of materials of the VII All-Russian Lower Volga Archaeological Conference]. Astrakhan. 2023. 166-173. (In Russian)

Pachkalov A.V. In XVII Vserossiyskaya numizmaticheskaya konferentsiya [XVII All-Russian Numismatic Conference]. Moscow. 2013. 50-51. (In Russian)

Petrov P.N. In Zolotoordynskaya tsivilizatsiya (Golden Horde civilization). 3. Kazan, 2010, pp. 121-165 (In Russian)

Pyrsov Yu.E. Katalog juchidskih monet Saratovskogo oblastnogo muzeya kraevedeniya [Catalog of Dzhuchid coins of the Saratov Regional Museum of Local Lore]. Kazan, 2003. 64 p. (In Russian)

Tatarskiy Entsiklopedicheskiy slovar [Tatar Encyclopedic Dictionary]. Kazan, 1998. 703 p. (In Russian)

Fren K.M. Moheti khanov Ulysa Juchieva ili Zolotoy Ordi [Coins of the khans of Ulus Dzhuchiev or the Golden Horde]. SPb. 1832. 80 p. (In Russian)

Автор туралы мәлімет: Бугарчев Алексей Игоревич – Татарстан Республикасы Ғылым академиясының А.Х. Халиков атындағы Археология институтының лаборант-зерттеушісі (420012, РФ, Татарстан Республикасы, Қазан қаласы, Бутлеров көшесі, 30). E-mail: Abugar.61@rambler.ru

Сведения об авторе: Бугарчев Алексей Игоревич – лаборант-исследователь Института археологии им. А.Х. Халикова Академии наук Республики Татарстан (420012, РФ, Республика Татарстан, г. Казань, ул. Бутлерова, 30). E-mail: Abugar.61@rambler.ru

Information about the author: Alexey I. Bugarchev – laboratory researcher at the Institute of Archeology named after A.Kh. Khalikov of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan (420012, Butlerov St., 30, the Republic of Tatarstan, Russian Federation). E-mail: Abugar.61@rambler.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 01.09.2026.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 04.09.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 11.09.2026.

УДК 930.2(574.5+575.171) «12»

КЛАД ЗОЛОТООРДЫНСКИХ ДИРХАМОВ XIII ВЕКА С БЛИЖАЙШЕЙ ОКРУГИ ГОРОДИЩА ДЖЕНКАЛА

П.Н. Петров

Национальный центральный музей РК (Алматы, Казахстан)

Аннотация. Целью настоящей работы является выяснение метрологических характеристик дирхамов Дженда первого пятилетия правления хана Менгу-Тимура. Впервые изучению было подвергнуто 122 монеты из клада, часть которого была осмотрена в 2023 году в ходе нумизматической экспедиции ЦГМ РК по гранту. Установлено, клад был сокрыт не ранее 668/1270 г. Изучаемые монеты имеют диаметр $\sim 19 \pm 2$ мм. Дирхамы чеканились по техническому заданию, не устанавливающему весовую норму чеканки (т.е. по системе *эль марко*). Установленный размер отклонений веса от зафиксированной моды $0,6 \pm 0,075$ г превышает $\pm 0,25$ г. Кроме того, можно ожидать, что существует еще по крайней мере одна группа монет с модой в районе $1,14 \pm 0,06$ г. То есть, изученные монеты являются своеобразной «фракцией» в $\frac{1}{2}$ от полновесных дирхамов в пределах чеканки *эль марко*. Обнаружено, что в 667/1269 г. произошла смена типа дирхамов в результате название монетного двора Дженд не монетах перестало помещаться.

Материалы и методы исследования. Материалом для изучения являются монеты клада джучидских дирхамов Дженда 665-668/1266-1279 гг. Использован метод статистического анализа зависимости количества монет от их веса. С помощью гистограмм установлены особенности весового стандарта чеканки серебряных дирхамов на монетном дворе Дженда.

Ключевые слова: Казахстан; Южное Приаралье; Дженкала; Дженд; XIII в.; Джучиды; Золотая Орда; клад; монета; метрология

Для цитирования: Петров П.Н. Клад золотоордынских дирхамов XIII века с ближайшей округи городища Дженкала // MUSEUM.KZ. 2026. №3 (15), с. 88-96. DOI: 10.59103/muzkz.2026.15.09

«ЖАНҚАЛА» ҚАЛАШЫҒЫНЫҢ ЖАҚЫН МАҢЫНАН ТАБЫЛҒАН XIII ҒАСЫРДАҒЫ АЛТЫН ОРДА ДИРҒЕМДЕРІНІҢ КӨМБЕСІ

П.Н. Петров

ҚР Ұлттық орталық музейі (Алматы, Қазақстан)

Аңдатпа. Бұл жұмыстың мақсаты – Мөңке-Темір хан билігінің алғашқы бес жылындағы Жент дирһемдерінің метрологиялық сипаттамаларын анықтау. Көмбедегі 122 монета алғаш рет зерттеу нысанына алынды. Олардың біраз бөлігі 2023 жылы ҚР ҰОМ-нің грант аясында орындалған нумизматикалық экспедициясы барысында қарастырылған болатын. Көмбе 668-һижри жылдан (1270 ж.) ерте жасырылмағандығы анықталды. Зерттеліп отырған монеталардың диаметрі $\sim 19 \pm 2$ мм.-ді құрайды. Дирһемдер монета соғу ісінің салмақ мөлшеріне сәйкес келмейтін техникалық тапсырма, яғни *эль марко* жүйесі бойынша соғылған. Тіркелген модадан ($0,6 \pm 0,075$ г) салмақ ауытқуларының белгіленген мөлшері $\pm 0,25$ г.-нан асады. Бұдан бөлек, модасы $1,14 \pm 0,06$ г. төңірегінде болатын монеталардың кемінде тағы бір тобы бар деп күтуге болады. Яғни, зерттелген монеталар *эль марко* соғу шегіндегі толық салмақты дирһемдердің $\frac{1}{2}$ мөлшеріндегі өзіндік «фракциясы» болып табылады. Һижра бойынша 667 ж./б.з. 1269 жылы Жент ақша сарайы атауының монеталарға сыймай қалуы салдарынан дирһем типінің ауысуы орын алғаны анықталды.

Зерттеу материалдары мен әдістері. 665-668 Һ.ж./1266-1270 б.з.ж. Жентте соғылған Жошы дирһемдері көмбесінің монеталары зерттеу материалы болып табылады. Монеталар санының салмақтарына қарай статистикалық талдау әдісі қолданылды. Гистограммалардың

көмегімен Жент ақша сарайында күміс дирһемдерді соғудың салмақтық стандартының ерекшеліктері белгіленді.

Түйін сөздер: Қазақстан; Оңтүстік Арал маңы; Жанқала; Жент; XIII ғ.; Жошы әулеті; Алтын Орда; көмбе; монета; метрология

Дәйексөз келтіру үшін: Петров П.Н. «Жанқала» қалашығының жақын маңынан табылған XIII ғасырдағы Алтын Орда дирһемдерінің көмбесі // MUSEUM.KZ. 2026. №3 (15), 88-96 бб. DOI: 10.59103/muzkz. 2026.15.09

HOARD OF GOLDEN HORDE DIRHAMS OF THE 13TH CENTURY FROM THE VICINITY OF THE JANKALA HILLFORT

P.N. Petrov

National Central Museum of the Republic of Kazakhstan (Almaty, Kazakhstan)

Abstract. The aim of the work is to clarify the metrological characteristics of the dirhams of Jand of 665–668 AH. For the first time, 122 coins from a hoard were studied, part of which was examined in 2023 during a numismatic expedition of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan. The author has established that the hoard was concealed no earlier than 668/1270. The coins have a diameter of $\sim 19 \pm 2$ mm. The dirhams were minted according to technical specifications that did not establish a weight standard for minting. The deviation of weight from the recorded mode of 0.6 ± 0.075 g does not exceed ± 0.25 g. We may expect the existence of another group of coins with a mode of 1.14 ± 0.06 g. The studied coins are thus a kind of "fraction" of $\frac{1}{2}$ of full-weight dirhams. It was found that in 667/1269 there was a change in the type of dirhams. At the same time, the name of the Jand mint disappeared from the coins.

Materials and methods of research. The material consists of coins from a hoard of Juchid dirhams minted at the Jand mint (AH 665–668). The author used the method of statistical analysis of the relationship between the number of coins and their weight. The study established the specific features of the weight standard for minting silver dirhams at the Jand mint.

Keywords: Kazakhstan; Southern Aral Sea region; Jankala; Jand; 13th century; Juchids; Golden Horde; hoard; coin; metrology

For citation: Petrov P.N. Hoard of Golden Horde Dirhams of the 13th Century from the Vicinity of the Jankala Hillfort // MUSEUM.KZ. 2026. №3 (15), pp. 88-96. DOI: 10.59103/muzkz.2026.15.09

Введение. Целью настоящей статьи является установление метрологических характеристик дирхамов, битых в области Дженд в период с 665 по 668 г.х. (с 1267 по 1270 г.г.). До настоящего времени дирхамы этого монетного двора подробно не изучались из-за редкости их обнаружения и отсутствия кладовых комплексов в поле зрения ученых. Между тем, эти монеты знаменуют реформирование монетного дела Дженда в 665 г.х. в связи с приходом к власти хана Менгу-Тимура. Нами были привлечены для изучения дирхамы из клада 2023 г., часть которого удалось обследовать.

В 2023 г. в ходе нумизматической экспедиции музея ЦГМ РК (г. Алматы) П.Н. Петрову местными жителями был показан клад серебряных монет, часть которого к тому моменту уже разошлась по рукам.

Всего в кладе изначально было якобы около 270 серебряных монет. Маленькие, хрупкие, округлой и подпрямоугольной формы кружки были частично окислены, почти не загрязнены, что указывает на его сокрытие в глиняном сосуде, но его осколки нам показаны не были. Точное место, время и обстоятельства находки остались не выясненными, однако, достоверно удалось установить, что происходит он с ближайшей округи Дженкалы. Все дирхамы – серебряные джучидские анонимные, с тамгой Менгу-Тимура, битые в первое пятилетие правления хана Менгу-Тимура на монетном дворе Дженд и без указания такового.

Не на всех монетах видно название монетного двора (где оно должно присутствовать) из-за особенностей чеканки.

Изначально владельцы клада отказывались передать монеты в музей, но позже оставшуюся у них часть в количестве 50 экз. (худшую по состоянию) удалось все-таки через покупку частным лицом заполучить в фонды Центрального государственного музея (ныне Национальный центральный музей РК в г. Алматы) в качестве подарка (НК28493/1-50).

Обсуждение. Итак, для изучения мы имеем информацию о двух группах монет, происходящих из одного клада. Рассмотрим каждую группу отдельно.

Группа 1. Состав осмотренной части клада в количестве 72 экз. (без учета экземпляров, поступивших позже в музей) представлен в таблице 1.

Экземпляры приличного состояния были сфотографированы. По свидетельствам владелицы у него остались только мелкие экземпляры монет, но были и «крупные». И действительно, нам удалось обнаружить 2 экземпляра из разошедшихся по рукам монет 665 г.х. в=1,4 г, и 666 г.х. в=1,5 г (фототабл. 1/ №1 и 5). Приняты следующие условные обозначения: монетный двор – (МД) бывает виден, не виден и не указан (н/у); Год или МД – не указан (н/у); не виден (н/в). В фототаблице 1 приведены изображения некоторых монет группы 1, помеченные годами с 665 по 668 гг.х. Монеты вне зависимости от года выпуска разбиты на 2 типа. В данном случае за критерий типа принята компоновка лицевой стороны монеты (где помещена тамга).

Тип 1. Дирхамы, 665-667 гг.х. Анонимные. Дженд.

Описания монет 666 и 667 гг.х. были приведены ранее [Петров, Атыгаев, Белтенев, 2023: 67-68, №22-23 и 24-25], но экз. 665 г.х. нами еще не публиковался (фототабл. 1/1).

Л.с. Картуш – в двойной линейный ободок вписан точечный квадрат.

В центре поля – тамга .

По сторонам тамги квадратом основанием к ней:

Справа – *Царство [принадлежит]*;верху – *Аллаху*; слева – *Единому*;
внизу – *Всемогущему*.

В сегментах (на разных монетах в разных) – *Дженд*;

В других 3 сегментах – по виньетке.

О.с. Картуш – в двойной линейный ободок вписан точечный квадрат.

В поле:

Нет Бога кроме / Аллаха Мухаммад / посланник Аллаха

В сегментах: слева,верху и справа – по виньетке,

внизу – цифры года.

Наибольшее разнообразие вариантов написаний года встречено на монетах 667 и 666 г.х.

Тип 2. Дирхамы, 667-668 гг.х. Анонимные. МД не указан.

[Петров, Атыгаев, Белтенев, 2023: 137, №9].

Л.с. Картуш – в тройной ободок (внешний и внутренний – линейные, средний – точечный) вписан квадрат из точек. В центре тамга .

В сегментах часто сильно редуцированная надпись:

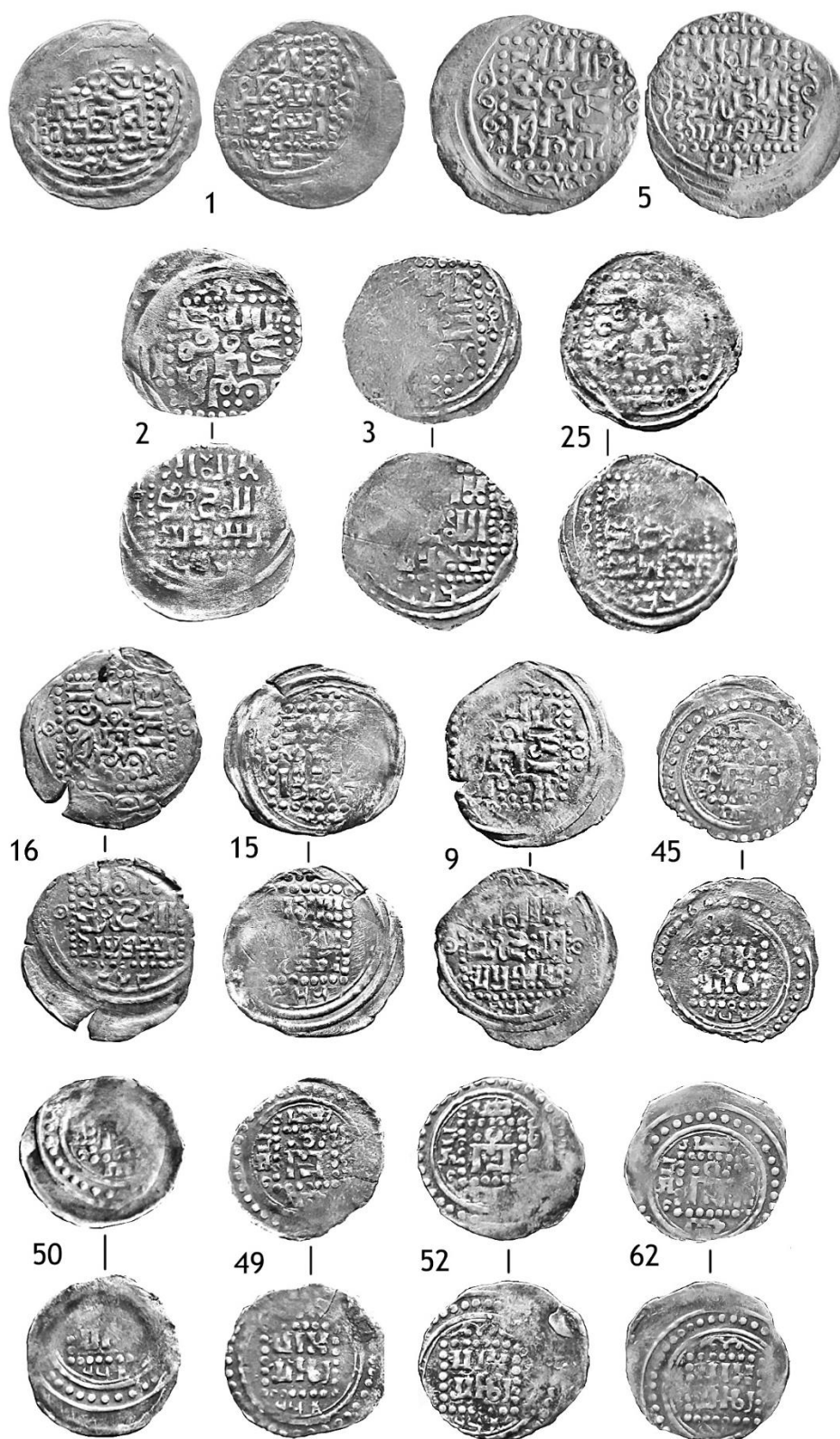
Царство [принадлежит]/ Аллаху / Единому, / Всемогущему

О.с. Картуш – в четверной ободок (внешний и двойной внутренний – линейные, между ними – точечный) вписан точечный квадрат.

В поле картуша в две строки:

Нет Бога / кроме Аллаха

В нижнем сегменте год цифрами.

Фототаблица 1.

Кладовые дирхамы Дженда (группа 1): 1 - 665 г.х.; 5 - 222 (=666) г.х.;
2, 3, 25 - 666 г.х.; 16 - 272 (=667) г.х.; 15 - 766 (=667) г.х.; 9 - 667 г.х.;

Без названия монетного двора: 45 - 667? г.х.; 49, 50, 52 - 668 г.х.;

62 - год невиден.

Таблица 1. Состав осмотренной первой части Джендского клада 2023 г.

№	Вес, г	Диаметр, мм	Год, х.	МД	Примечание
1	1,5	23	665	Дженд	Фототабл. 1.
2	0,75	19,0-20,1	666	[Дженд]	Фототабл. 1.
3	0,46	19,5-19,8	666	[Дженд]	Фототабл. 1.
4	0,51	-	666	[Дженд]	
5	1,4	21	222 (=666)	[Дженд]	Фототабл. 1.
6	0,69	20,3-18,9	222 (=666)	Дженд	
7	0,88	21,6	22х (=66х)	Дженд	Двойной удар.
8	0,88	21,9-19,6	667	Дженд	
9	0,93	-	667	Дж[енд]	Фототабл. 1.
10	0,77	19,1-20,3	667	Дженд	МД – видны нижние части букв.
11	0,56	18,7	667(?)	[Дженд]	
12	0,43	-	667	[Дженд]	Фрагментирован.
13	0,56	19,2-17,9	667	[Дженд]	
14	0,42	18,6-17,3	667(?)	[Дженд]	Фрагментирован. Цифра (?) написана необычно
15	0,80	20,6-21,1	766 (=667)	Дженд	Фототабл. 1.
16	1,09	-	272 (=667)	Дженд	Фототабл. 1.
17	0,78	-	х66 (=667?)	[Дженд]	
18	0,57	20,3-18,4	6хх	[Дженд]	
19	0,58	20,2-19,0	6хх	[Дженд]	
20	0,83	20,3	66х	Дженд	
21	0,67	20,1	хх6	[Дженд]	
22	0,46	-	хх6	[Дженд]	
23	0,89	-	66х	Дженд	
24	0,82	19,5-19,4	66х	Дженд(?)	
25	0,56	19,5	х66	[Дженд]	Фототабл. 1.
26	0,74	-	н/в	[Дженд]	
27	0,28	18,4	н/в	[Дженд]	
28	0,64	21,4-19	н/в	[Дженд]	
29	0,65	-	н/в	Дженд	
30	0,75	-	н/в	Дженд	
31	0,91	-	н/в	Дженд	
32	0,56	19,6	н/в	Дженд	
33	0,89	21,2	н/в	Дженд	
34	0,49	21,4-20,1	н/в	Дженд	
35	1,02	-	н/в	Дженд	
36	1,09	18,6-19,8	н/в	[Дженд]	
37	0,59	18,1-20,1	н/в	[Дженд]	
38	0,56	21-19,1	н/в	[Дженд]	
39	0,45	18,7	н/в	[Дженд]	
40	0,55	-	н/в	[Дженд]	Фрагментирован.
41	0,49	-	н/в	[Дженд]	Фрагментирован.
42	0,34	-	н/в	[Дженд]	Фрагментирован.
43	0,50	-	н/в	[Дженд]	Фрагментирован.
44	0,78	19,1-20,1	(7)22(=667)	[Дженд]	
45	0,56	19,4-18,6	661 (=667-	н/у	Тип 2. Фототабл. 1. Единицы в

			9?)		виде точки с усиками сверху.
46	0,64	-	668	н/у	Тип 2
47	0,71	17,6	668	н/у	Тип 2
48	0,54	19,5	[6]68	н/у	Тип 2
49	0,44	16,5-18,8	668	н/у	Тип 2. Фототабл. 1.
50	0,80	18,0-18,5	668	н/у	Тип 2. Фототабл. 1.
51	0,63	18,3-16,8	668	н/у	Тип 2
52	0,57	18,3-17	668	н/у	Тип 2. Фототабл. 1.
53	0,45	17,7-16,9	[66]8	н/у	Тип 2
54	0,50	18,5-16,6	[66]8	н/у	Тип 2
55	0,69	19,4-17,4	[66]8	н/у	Тип 2
56	0,57	20-20,2	[66]8	н/у	Тип 2
57	0,64	-	668	н/у	Тип 2. Фрагментирован.
58	0,65	16,6-16,9	[6]68	н/у	Тип 2
59	0,44	19,2-18,7	668	н/у	Тип 2
60	0,56	17	66(8?)	н/у	Тип 2. Двойной удар или перечекан.
61	0,47	18,5	66х	н/у	Тип 2
62	0,64	19,4-18,4	н/в	н/у	Тип 2. Фототабл. 1.
63	0,50	19,1-18	н/в	н/у	Тип 2
64	0,59	17,1-19	н/в	н/у	Тип 2
65	0,57	-	н/в	н/у	Тип 2
66	0,59	17,2-18,6	н/в	н/у	Тип 2
67	0,54	18-17,9	66х?	н/у	Тип 2
68	0,61	16,8	н/в	н/у	Тип 2
69	0,76	18,5-19,8	н/в	н/у	Тип 2
70	0,41	-	66х	н/у	Тип 2. Фрагментирован.
71	0,46	-	н/в	н/у	Тип 2. Фрагментирован.
72	0,54	-	н/в	н/у	Тип 2. Фрагментирован.

Из 72 монет 28 экземпляров (~39%) относятся к типу 2, т.е. битых в основном в 668 г.х. Этот выпуск 668 г.х. типологически похож на дирхамы 665-667 гг.х., но отличается и оформлением, и отсутствием названия монетного двора. Такое типологическое изменение представляется не случайным, но не связанным с реформированием монетного обращения, т.к. метрология монет не изменилась. Не исключено, что эта продукция изготовлена не на монетном дворе Дженд. Возможно, разгром города, упомянутый Джамалом ал-Карши произошел именно в конце 667 г.х.? Дженд «Прежде был большим городом, но недавно подвергся нападению. Это торговый [город], где получают большую прибыль. Купцы спешат туда, чтобы заключить выгодные сделки. На его рынке больше всего торгуют товарами на *микйāлы*.» [Джамал ал-Карши: 2005, 156]. Сейчас можно предполагать, что *микйалами* называли хорезмийское чеканное серебро, которое в 660-е – 670-е гг.х. наводнило местные рынки.

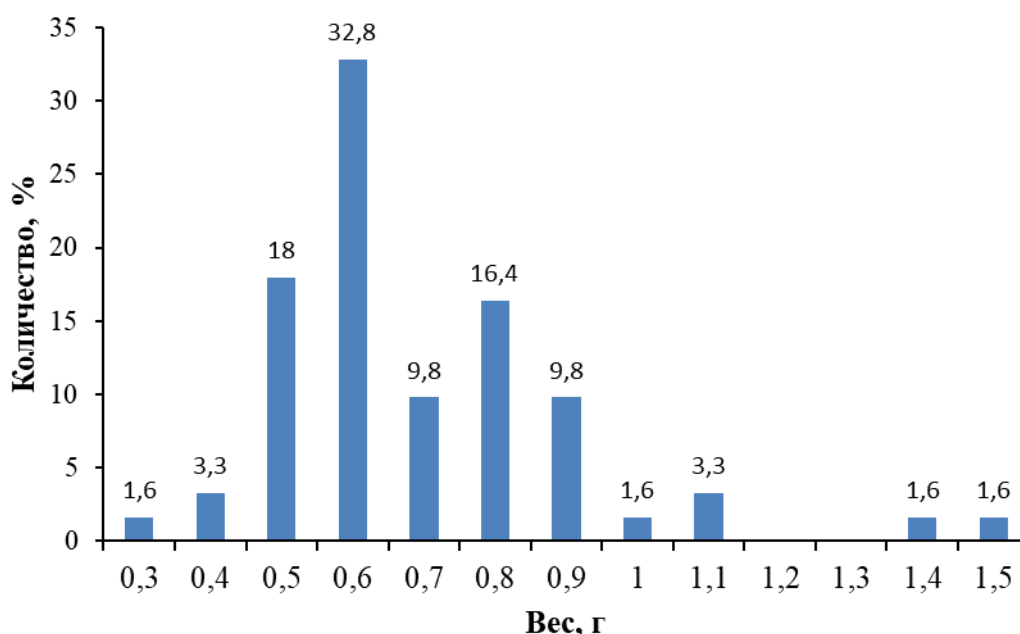
В осмотренной части клада присутствуют исключительно анонимные дирхамы с тамгой Менгу-Тимура , битые на МД Дженд, а также без указания МД. При этом отсутствуют предшествующие многочисленным выпускам монетного двора Дженд. Хронологически данный комплекс монет охватывает очень короткий промежуток времени – судя по зафиксированным датам это 665-668 гг.х. (4 года). Это позволяет установить проведение денежного реформирования в 665/1266-1267 г. в монетном деле и местном монетном обращении Дженда с удалением прежних выпусков, что важно для датировок в ходе археологических раскопок. Очень большое количество монет не сохранило года

выпуска, что не позволяет без дополнительного поштемпельного анализа монет установить точное время их чеканки, а значит нельзя построить годовую гистограмму хронологического состава осмотренной части клада. Время сокрытия клада определяется годом младшей монеты, т.е. trq 668/1269-1270 г.

Средний диаметр $\sim 19 \pm 2$ мм. Рассмотрим весовые характеристики монет первой группы. Вес одиннадцати фрагментированных экземпляров не учитывался при построении гистограммы.

Гистограмма 1. Зависимость количества монет изученной первой части клада от их веса.

Учтен 61 экз. Шаг 0,1 г.

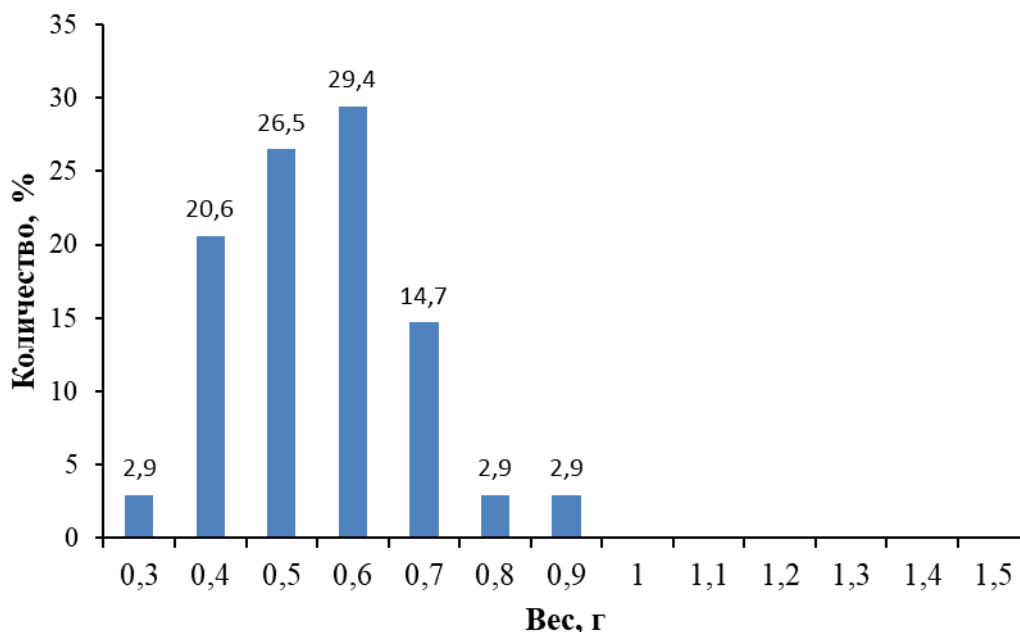

Средний вес экземпляра 0,66 г (без учета монет весом 1,4 и 1,5 г). Если предположить возможность существования еще одной моды на весе близком к 1 г (на что указывает небольшой пик на значении 0,8 г), то можно говорить об обнаружении монет мелкого «номинала» (мода $\sim 0,6 \pm 0,075$ г). При удалении из расчетов весовых данных монет с величинами более 0,8 г (учитывая, что это может быть хвост весовой гистограммы для дирхамов большего «номинала») получим среднее значение веса изучаемых монет близкое к моде на гистограмме 1 – 0,59 г. Такой анализ гистограммы показывает, что нами действительно мог быть зафиксирован половинный «номинал» ($v \sim 0,6$ г) полновесного дирхама ($v \sim 1,2$ г). Но чеканка монеты велась, судя по большому разбросу значений веса – *эль марко* и «номиналы» зрительно (по размеру и оформлению) практически неразличимы между собой. Если это так, то в ходе чеканки серебряных дирхамов учитывалась потребность рынка в монетах разного веса. Но это можно будет проверить при изучении монет других кладов.

Группа 2. Весовые характеристики монет, оказавшихся в музее (вес, г) - **0.58; 0.58; 0.55; 0.53; 0.70; 0.70; 0.80; 0.64; 0.55; 0.61; 0.64; 0.32; 0.47; 0.62; 0.70; 0.51; 0.40; 0.50; 0.62; 0.47; 0.90; 0.44; 0.68; 0.65; 0.42; 0.44; 0.62; 0.56; 0.58; 0.42; 0.65; 0.71; 0.40; 0.33; 0.49; 0.52; 0.60; 0.56; 0.37; 0.46; 0.51; 0.29; 0.53; 0.37; 0.50; 0.34; 0.35; 0.60; 0.25; 0.46.** Однако в массе дирхамов из 50 экз. целыми оказались только 34 монеты, вес которых и был нами учтен (выделен жирным шрифтом). Гистограмма 2, описывающая распределение количества монет по их весу для второй группы дирхамов, фактически повторяет характер гистограммы 1, но несколько зрительно отличается благодаря большому количеству монет низкого веса (менее 0,6 г).

Гистограмма 2. Зависимость количества монет второй части клада, переданного в музей, от их веса.

Учтено 34 экз. Шаг 0,1 г.

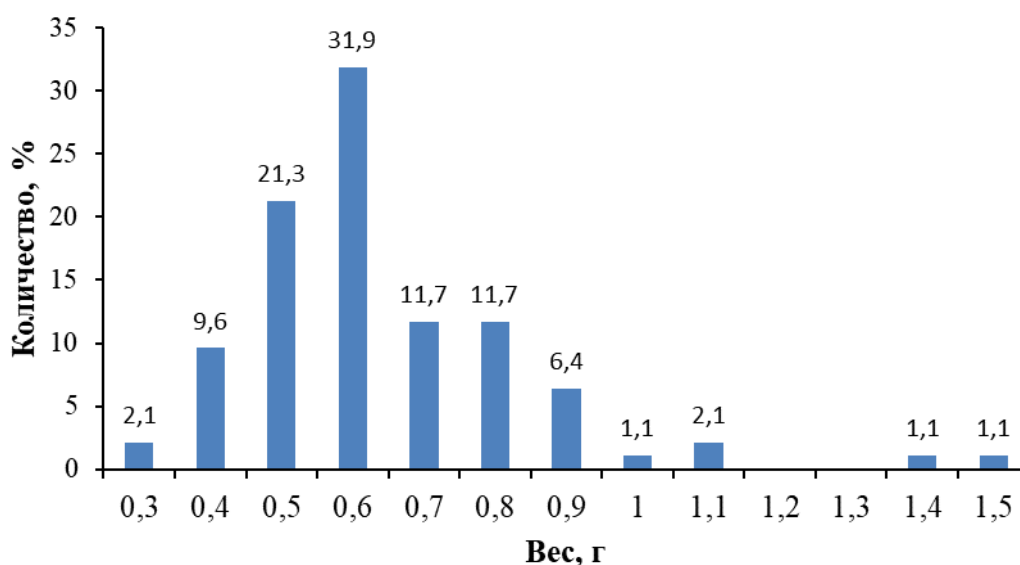

При этом, средний вес 33 монет (при удалении дирхама весом 0,9 г) составляет 0,54 г при сохранении моды на значении $0,6 \pm 0,75$ г. В этом случае вес полновесного дирхама должен составлять примерно 1,08 г. Т.е. ожидание значения веса полновесной монеты оказывается в интервале значений между $1,08 \div 1,2$ г.

Приведем гистограмму 3 суммарную для обеих групп.

Гистограмма 3. Зависимость количества дирхамов изученной части клада (суммарно 1 и 2 групп) от их веса.

Учтено 94 экз. Шаг 0,1 г.

Средний вес $0,61 \pm 0,75$ г.

Данная гистограмма более наглядно показывает наличие доминирующего количества мелких дирхамов с весом $0,6 \pm 0,075$ г. практическое совпадение значений среднего веса и моды свидетельствует о крайне незначительной потере веса монетами в ходе обращения. И в самом деле, время обращения дирхамов составляет всего от 4 лет до 1 года (с 665 по 668 гг.х.).

Уточнению весовых характеристик мелких монет поможет дальнейшее изучение других кладовых пореформенных 665 г.х. монет Дженда.

Выводы. По изученной части клада установлено, что он сокрыт не ранее 668/1270 г. В его состав входят анонимные серебряные дирхамы Джучидов с тамгой хана Менгу-Тимура, датированные 665-668/1267-1270 гг. диаметр монет около 19 мм, вес стремится к значению $0,6 \pm 0,075$ г с отклонениями порядка $\pm 0,25$. Ожидается существование монет с весом, стремящимся к значению $1,14 \pm 0,06$ г.

ЛИТЕРАТУРА

Джамāl ал-Қаршй. ал-Мулхакат би-с-сурāх / Отв. ред. А.К. Муминов. Введение, перевод с арабско-персидского, комментарии, текст, факсимиле Ш.Х. Вахидова, Б.Б. Аминова. История Казахстана в персидских источниках. Т. I. Алматы: «Дайк-Пресс», 2005. 416 с.

Петров П.Н., Атыгаев Н.А., Белтенев Ж.М. Деньги на «Шелковом пути» (территория Казахстана, XIII – XIV вв.). Алматы: Хикари, 2023. 400 с.

REFERENCES

Dzhamāl al-Қarshī. al-Mulkhakat bi-s-surākh / Otv. red. A.K. Muminov. Vvedenie, perevod s arabsko-persidskogo, kommentarii, tekst, faksimile Sh.Kh. Vakhidova, B.B. Aminova. Istoriya Kazakhstana v persidskikh istochnikakh. V. I. Almaty: «Dajk-Press», 2005. 416 p.

Petrov, P.N., Atygaev, N.A., Beltenov, Zh.M. 2023. Den'gi na "Shelkovom puti" (territoriya Kazakhstana, XIII—XIV vv.) (Money on the "Silk Road" (territory of Kazakhstan, 13th — 14th centuries)). Almaty: CGM RK (in Russian).

Автор туралы мәлімет: Петров Павел Николаевич – тарих ғылымдарының кандидаты, Қазақстан Республикасы Ұлттық орталық музейінің жетекші ғылыми қызметкері (050051, Алматы қ., Самал-1, үй 44, Қазақстан). ORCID: 0000-0001-8125-769X. E-mail: ppn2022@yandex.ru

Сведения об авторе: Павел Николаевич Петров – кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник в Национальном государственном музее РК (050051, Алматы, Самал-1, микрорайон 44. Казахстан). ORCID: 0000-0001-8125-769X. E-mail: ppn2022@yandex.ru

Information about the author: Pavel N. Petrov – Cand. Sci. (History), leading researcher of National Central Museum of the Republic of Kazakhstan (050051, Almaty, Samal-1, microdistrict 44. Kazakhstan). ORCID: 0000-0001-8125-769X. E-mail: ppn2022@yandex.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 02.09.2026.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 07.09.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 18.09.2026.

УДК 746.1/3

КОВРОВЫЕ И ВОЙЛОЧНЫЕ ИЗДЕЛИЯ В ТРАДИЦИОННОЙ ОБРЯДНОСТИ КАЗАХОВ

Б.Т. Багдаулетова

Национальный центральный музей Республики Казахстан (Казахстан)

Аннотация. В статье исследуется значение ковров в семейной обрядности казахов. На основе этнографических материалов, научной литературы и музейной коллекции анализируются особенности изготовления ковров, их бытового и обрядового использования, а также значения в свадебной, семейной, погребально-поминальной практике казахов. Особое внимание уделяется ковру как предмету дара, приданого, награды, показателя социального статуса, а также его роли в сохранении семейной памяти. На основе изучения музейных коврово-войлочных предметов как источников изучения традиционной культуры казахов, рассматриваются региональные особенности и значение ковроткачества. Большое внимание уделено сохранению и передаче ремесленных навыков женщинами-ковровщицами. Отмечается особая их роль в сохранении ковроткачества и передаче знаний и опыта последующим поколениям. Сохранение техники изготовления ковров, орнаментального языка и связанных с ковром семейных практик позволяет рассматривать ковроткачество не только как художественное ремесло, но и как форму межпоколенческой передачи культурного опыта.

Сказанным подтверждается необходимость поддержки интереса к историко-культурному наследию и возрождению народных традиций, а также комплексного изучения традиционного искусства ковроткачества, как возможности раскрытия его духовных и культурных особенностей.

Материалы и методы исследования. Источниковую базу статьи составили научные публикации о казахских коврах, традиционной юрте, орнаменте, женских ремесленных практиках, региональной специфике, музейные учетные описания и современные публикации о коврах в Казахстане. Применены историко-сравнительный, проблемно-хронологический и предметно-типологический методы.

Объектом исследования являются ковровые и войлочные изделия в традиционной культуре казахов. Предмет исследования составляют функции ковров в свадебных, семейных, погребально-поминальных обрядах и иных, а также роль их роль в семейной памяти.

Научная новизна работы заключается в комплексном рассмотрении ковра не только как предмета быта и ремесла, но и как участника семейной обрядности и носителя персональной памяти. Особого внимания заслуживает и тот факт, что традиционное ковроткачество включено в число направлений, требующих мер по сохранению и дальнейшему развитию.

Ключевые слова: ковры, обряды, ковроткачество, традиции, казахи, орнамент, семейная память.

Для цитирования: Багдаулетова Б.Т. Ковровые и войлочные изделия в традиционной обрядности казахов // MUSEUM.KZ. 2026. №3 (15), с. 97-107. DOI: 10.59103/muzkz.2026.15.10

ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ӘДЕТ-ҒҰРПЫНДАҒЫ КІЛЕМ ЖӘНЕ КИІЗ БҰЙЫМДАРЫ

Б.Т. Багдаулетова

Қазақстан Республикасының Ұлттық орталық музейі (Қазақстан)

Аңдатпа. Мақалада қазақ халқының отбасылық ғұрыптарындағы кілемнің орны мен маңызы қарастырылады. Этнографиялық материалдар, ғылыми әдебиеттер және музей

қорындағы музейлік заттар негізінде кілемдердің дайындалу ерекшеліктері, тұрмыстық және ғұрыптық қолданысы, сондай-ақ олардың қазақ халқының үйлену, отбасылық, жерлеу т.б. дәстүрлеріндегі қызметі талданады. Кілемнің сыйлық, қалыңдықтың жасауы құрамының маңызды бөлігі, марапат және әлеуметтік мәртебе көрсеткіші ретіндегі мәніне, сондай-ақ оның отбасылық жадыны сақтаудағы рөліне ерекше назар аударылады. Дәстүрлі қазақ мәдениетін зерттеудің маңызды дереккөзі ретінде музей қорындағы кілем және киіз бұйымдары негізінде кілем тоқу өнерінің өңірлік ерекшеліктері мен маңызы қарастырылады. Сонымен қатар, кілем тоқушы әйелдердің қолөнер дәстүрін сақтау мен ұрпақтан-ұрпаққа жеткізудегі ерекше рөлі көрсетіледі. Кілем жасау технологиясының, ою-өрнек тілінің және кілеммен байланысты отбасылық тәжірибелердің сақталуы кілем тоқу өнерін тек көркем қолөнер ретінде ғана емес, мәдени тәжірибені ұрпақаралық жеткізудің маңызды тетігі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері тарихи-мәдени мұраға деген қызығушылықты қолдау мен халықтық дәстүрлерді жаңғыртудың, сондай-ақ кілем тоқу өнерінің рухани және мәдени ерекшеліктерін жан-жақты ашуға мүмкіндік беретін кешенді зерттеудің қажеттілігін дәлелдейді.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Мақаланың деректік негізін қазақ кілемдері, дәстүрлі киіз үй, ою-өрнек өнері, әйелдердің қолөнер тәжірибелері, өңірлік ерекшеліктер туралы ғылыми жарияланымдар, музейлік есептік сипаттамалар және Қазақстандағы кілемдерге қатысты заманауи зерттеулер құрайды. Зерттеу барысында тарихи-салыстырмалы, проблемалық-хронологиялық және заттық-типологиялық әдістер қолданылды.

Зерттеу нысаны – қазақтардың дәстүрлі мәдениетіндегі кілем және киіз бұйымдары. Зерттеу пәні – кілемдердің үйлену, отбасылық, жерлеу т.б. ғұрыптарындағы қызметтері, сондай-ақ олардың отбасылық жадыны сақтаудағы рөлі.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы кілемді тек тұрмыстық бұйым және қолөнер туындысы ретінде ғана емес, отбасылық ғұрыптардың маңызды құрамдас бөлігі әрі тұлғалық және отбасылық жадының тасымалдаушысы ретінде кешенді түрде қарастыруында болып табылады. Сонымен қатар, дәстүрлі кілем тоқу өнерінің сақтауды және одан әрі дамытуды қажет ететін мәдени мұра бағыттарының қатарына жатқызылуы ерекше маңызға ие.

Тірек сөздер: кілемдер, ғұрыптар, кілем тоқу өнері, дәстүрлер, қазақтар, ою-өрнек, отбасылық жады.

Сілтеме жасау үшін: Бағдаулетова Б.Т. Дәстүрлі қазақ әдет-ғұрпындағы кілем және киіз бұйымдары // MUSEUM.KZ. 2026. №3 (15), 97-107 бб. DOI: 10.59103/muzkz.2026.15.10

CARPET AND FELT PRODUCTS IN TRADITIONAL KAZAKH RITUALITY

B.T. Bagdauletova

National Central Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Abstract. This article examines the significance of carpets in the family rituals and ceremonial practices of the Kazakh people. Drawing upon ethnographic materials, scholarly literature, and museum collections, the study analyzes the production techniques of carpets, their domestic and ritual functions, and their role in wedding, family, funerary, and memorial traditions. Particular attention is paid to carpets as gifts, components of dowries, rewards, indicators of social status, and means of preserving family memory. Based on the study of carpet and felt artifacts preserved in museum collections as valuable sources for understanding traditional Kazakh culture, the article explores the regional characteristics and cultural significance of carpet weaving. Special emphasis is placed on the role of women weavers in preserving and transmitting traditional craft skills, knowledge, and experience across generations. The preservation of weaving techniques, ornamental language, and family practices associated with carpets allows carpet weaving to be

viewed not only as an artistic craft but also as an important mechanism for the intergenerational transmission of cultural experience.

The findings underscore the necessity of supporting public interest in historical and cultural heritage, revitalizing traditional customs, and promoting comprehensive research on carpet weaving as a means of revealing its spiritual and cultural dimensions.

Research materials and methods. The source base of the study includes scholarly publications on Kazakh carpets, the traditional yurt, ornamentation, women's craft practices, regional characteristics of carpet weaving, museum inventory descriptions, and contemporary studies on carpets in Kazakhstan. The research employs historical-comparative, problem-chronological, and object-typological methods.

Object of the study: carpet and felt products in the traditional culture of the Kazakhs. Subject of the study: the functions of carpets in wedding, family, funerary, memorial, and other ritual practices, as well as their role in preserving family memory.

The novelty of the study lies in its comprehensive examination of the carpet not only as a household item and craft product, but also as an active element of family ritual practices and a carrier of personal and collective memory. Particular significance is attached to the fact that traditional carpet weaving has been recognized as a field requiring measures for its preservation and further development.

Keywords: carpets, rituals, carpet weaving, traditions, Kazakhs, ornament, family memory.

For citation: Bagdauletova B.T. Carpet and felt products in traditional kazakh rituality // MUSEUM.KZ. 2026. №3 (15), pp. 97-107. DOI: 10.59103/muzkz.2026.15.10

Введение. На протяжении многих веков коврово-войлочные изделия занимали важное место в традиционном жилище казахов, выполняя практические и эстетические функции: они способствовали сохранению тепла, создавали комфорт и участвовали в художественном оформлении внутреннего пространства жилища. В условиях кочевого образа жизни именно войлок являлся широко распространенным и функционально универсальным материалом, доступным для изготовления различных предметов быта и обрядового назначения, приобретая в определенных обрядах особое символическое значение.

Важное значение ковров проявлялось не только в семейных, но и в общественно-политических обрядах казахов. В исторической литературе, в частности в исследованиях Е. Бекмаханова, Т. Султанова, И. Ерофеевой и других авторов, отмечается древняя тюркская и казахская традиции, связанные с церемонией возведения правителя на ханский престол. Согласно описаниям обряда, после завершения церемонии «поднятия хана на белой кошме» участники разрывали кошму, на которой был поднят хан, на небольшие лоскуты и забирали с собой. В церемонии использование кошмы белого цвета не случайно, так как белый цвет в традиционной культуре казахов был связан с чистотой, добрыми намерениями, благополучием и сакральностью. То есть белая кошма в данном случае выступала не только как материальная основа церемонии, но и как предмет, непосредственно связанный с важным историческим событием. Разделение и сохранение ее фрагментов участниками обряда можно рассматривать как форму символического присвоения памяти о данном событии. Таким образом, предмет, использовавшийся в обряде возведения хана, приобретал по завершении церемонии дополнительный символ и функцию, становясь, таким образом материальным носителем коллективной памяти о ритуале и его общественной значимости.

Результаты и обсуждение. Место ковров в традиционной культуре казахов.

В традиционном казахском быту ковер сочетал утилитарную, декоративную и социальную функции. Его значение было непосредственно связано с устройством жилища кочевника и одновременно с высокой трудоемкостью изготовления. Это всегда подчеркивалось исследователями. В прошлом ковровые изделия занимали значительное место в хозяйственной и повседневной жизни казахов, приводя высказывание А.А. Боголюбова, М.С. Муканов отмечал: «У кочевников ковер не прихоть, а необходимость, без которой ни богатый, ни бедный обойтись не может. Ковер и кошма (войлочная полость)

прежде всего нужны для устройства передвижного жилища кочевника – кибитки» [Муканов, 1979: 52].

Исследователями отмечается, что ковры изготавливались как для семейных нужд, так и на заказ профессиональными мастерицами «кілемші». Сам процесс изготовления ковра начинался с подготовки шерсти: казахские мастерицы преимущественно использовали баранью шерсть. Подготовленную шерсть окрашивали, используя природные красители, в том числе и красители растительного происхождения.

Процесс изготовления ковра в понимании людей являлся таинственным и всегда сопровождался определенными обрядами. Так как изготовление ковра представляло собой сложный процесс и требовало значительных затрат времени и труда, мастерица проводила обряд «кілем бастау», приглашая к себе на помощь родственников. «В этот день хозяйка варит мясо, печет семь лепешек и читает молитву с просьбой о ниспослании Аллахом, а также Фатимой – покровительницей ткацкого ремесла – удачи в работе. Затем накрывают стол – дастарқан, рассыпают сладости – тулақ шашу» [Тохтабаева, 2008: 49]. Такие практики показывают, что изготовление ковра включалось в систему коллективного женского труда и семейно-родственных взаимодействий. Совместное участие женщин в процессе изготовления войлочных и ковровых изделий всегда способствовало укреплению родственных связей и передаче опыта между поколениями.

Анализ научной литературы и опубликованных источников по истории ковроткачества показывает, что традиционное производство ворсовых ковров было широко распространено особенно на территории Южного Казахстана. Известный ученый-этнограф У. Джанибеков отмечает, что «ворсовые же ковры, требующие много времени, труда, притом не одной женщины, ткали и ткот в основном на юге Казахстана, в Семиречье. Возможно, это обусловлено оседлым и полuosедлым образом жизни в прошлом значительной части населения этих мест» [Джанибеков, 1991: 128]. Данное наблюдение позволяет предположить, что региональные особенности ковроткачества были тесно связаны с хозяйственно-культурным укладом жизни. Изготовление ворсовых ковров требовало значительных временных затрат, доступа к сырью и организации труда, что способствовало сохранению и развитию этого ремесла в районах с оседлым и полuosедлым образом жизни. В результате именно южные и западные регионы Казахстана стали центрами бытования ворсового ковроткачества.

Как отмечалось ранее, традиционно казахские мастерицы изготавливали ковры преимущественно для собственных нужд и нужд своей семьи, а не с целью продажи, чему в большей степени было причиной «отсутствие развитого товарного коврового производства с низким уровнем товарно-денежных отношений в казахских степях, где ковры выносились на продажу исключительно при нужде и крайней необходимости. Это обстоятельство не позволяет нам выделить какого-либо исторического центра этого ремесла» [Джанибеков, 1991: 132]. Таким образом, ковер в традиционной культуре выступал, прежде всего, как предмет семейного пользования, а не как товар. Изготовление ковра было связано с потребностями семьи, обустройством жилища, подготовкой приданого и другими важными событиями в жизни. Именно поэтому ценность отдельного изделия определялась не столько его рыночной стоимостью, сколько затраченным на его изготовление трудом и мастерством исполнения женщины, а также его значением для семьи.

Традиционные казахские ковры: обрядово-ритуальное значение

В научной литературе ковровые и войлочные изделия рассматриваются как самостоятельные виды традиционного декоративно-прикладного искусства и классифицируются с учетом их технологических особенностей, композиционного построения и семантики орнамента.

Исследователями отмечается, что в русском языке понятие «ковер» имеет широкое значение. Оно может обозначать как тканые так и нетканые изделия, предназначенные для навешивания на стены и для постилки на полы. В таком широком понимании к ковровым изделиям могут быть отнесены не только ворсовые («калы кілем», «түкті кілем») и

безворсовые («алаша», «арабы кілем») ковры, но и отдельные виды традиционных войлочных изделий, включая «текемет», «откііз», «сырмақ» [Алимбай, 2012: 22]. Однако различия в способах изготовления, художественном оформлении и особенностях бытования обуславливают необходимость их разграничения как самостоятельных категорий традиционного текстиля. Такой подход позволяет более полно раскрыть специфику их функций и место в культурной и обрядовой практике казахов.

Основные виды казахских ковровых и войлочных изделий отличаются не только формой изделий, но и богатством орнаментики, в которой нашли отражение культурная память, мировоззрение и художественные традиции казахского народа, поэтому орнаментальное искусство казахов рассматривается как «летопись народной культуры, написанная посредством языка орнаментов». По мнению исследователя, композиция и орнаментальные мотивы аккумулируют исторический опыт народа, его эстетические представления и культурную память. В этом контексте орнамент казахских ковров может рассматриваться не только как декоративный элемент, но и как средство передачи этнокультурной информации [Омирбекова, 2003: 60]. Как известно, в ковроткачестве казахов использовались геометрические, зооморфные, космогонические и растительные мотивы. А композиции орнаментов и особые символические знаки коврово-войлочных изделий передавали, сложившиеся за многие тысячелетия древние представления и мировоззренческое видение народа. Таким образом, сложившийся богатый художественный язык, «сотканный» в изделиях усиливал их культурную ценность, определял специфику их бытования в традиционной культуре и выражался в ходе выполнения и различных обрядах казахов.

Ковер в традиционной свадебной обрядности

Содержательные этнографические материалы о свадебной обрядности и составе приданого казахской невесты – «жасау» приводятся в трудах многих исследователей, таких как Ч. Валиханов, А. Маргулан, Х. Аргынбаев и других авторов. Исследователи отмечали, что именно ковер занимал особое место в приданом невесты и рассматривался как один из престижных и ценных предметов. Ш.Ж. Тохтабаева отмечает, что: «..почти для каждой казахской семьи тканые ворсовые полотна были желанной вещью вплоть до 1990-х гг., т.е. до насыщения рынка недорогими фабричными коврами. В былые времена не каждая невеста имела ворсовый ковер в составе своего приданого» [Тохтабаева, 2008: 56].

Включение ковра в состав приданого («жасау») всегда имело у казахов широкое социальное значение, потому как, приданое представляло собой материальную основу будущего хозяйства молодой семьи и поэтому каждый его компонент отражал представления о достаточном обеспечении новобрачных.

Стоит отметить, что традиция включения ковров в состав приданого («жасау») невесты сохраняется у казахов и в наши дни. Как отмечает Ш. Ж. Тохтабаева: «ворсовый ковер входил в обрядовую систему, в ряде важных жизненных событий они фигурируют в качестве торжественного декоративного акцента. Изделие входит обязательной составной частью в приданое и демонстрируется в доме жениха. Их преподносили как ценный дар молодоженам» [Тохтабаева, 2008: 63]. Устойчивость этой практики свидетельствует о том, что значение ковра не ограничивается его хозяйственным назначением. Ковер продолжает выступать предметом, посредством которого выражаются семейная преемственность, статус и отношение родственников к созданию новой семьи. Таким образом, сохранение ковра в составе «жасау» можно рассматривать как один из примеров адаптации традиционного культурного наследия к изменяющимся условиям быта.

Ковер как подарок, награда и знак социального статуса.

В традиционной культуре казахов высокая материальная и символическая ценность ковра предполагала его использование за пределами домашнего интерьера. Его высокая трудоемкость и материальная ценность обуславливали включение в различные формы дарообмена и общественного поощрения. «Ковром могли награждать человека за радостное извещение (например, рождение сына), за победу в конных скачках. При праздновании

обряда обрезания, называемого «сүндет той», мальчика усаживали на коня, укрытого обязательно красочным ковром. Таким же полотном накрывали верблюдов при перекочевках, чтобы создать эффектный вид навьюченной поклаже» [Тохтабаева, 2008: 64].

Особое значение ковер приобретал также в ситуациях, связанных с возмещением ущерба. У. Джанибеков отмечал: «он был главным предметом в дарообмене среди населения, служил знаком высшей почести, оказываемой лицам, заслуживавшим всеобщее уважение, использовался в качестве приза на наиболее значительных конных скачках – «бәйге». Преподнесением «қалы кілем» нередко искупали вину за причиненное зло, обиду» [Джанибеков, 1991: 128]. Материалы научного каталога казахских ковров также свидетельствуют об использовании «қалы кілем» в качестве почетного приза на «бәйге» и средства возмещения «айып» [Казахские ковры и ковровые изделия, 2012: 38]. В данном контексте передача ковра имела значение не просто материальной компенсации, а выступала способом выражения уважения к человеку. Таким образом, ковер участвовал не только в материальном, но и в социальном обмене, укрепляя отношения между родственниками и другими членами общины.

Следовательно, в традиционном казахском обществе ковер можно рассматривать как предмет, обладавший одновременно хозяйственной, символической и статусной функциями. К примеру, статусный высококачественный и богато орнаментированный больших размеров плотный ковер казахов для казахской «знати времен средневековья» назывался «орда кілем» [Маргулан, 2012: 276]. Поэтому можно утверждать, что ковры «выполняли» функции не только предмета дарения и награды, но и становились показателями престижности и высокого социального статуса его обладателя [Казахские ковры и ковровые изделия, 2012: 38].

К примеру, в фондах НЦМ РК имеется крупногабаритный ворсовый ковер (Рис. 1), изготовленный на Алматинской коврово-ткацкой фабрике во второй половине XX века, орнаментальный комплекс которого представляет собой художественную реплику (реконструкцию) исторического «қоңырат кілем» (кон. XVIII – нач. XIX вв.), находившегося в мавзолее Ходжа Ахмеда Яссави. Некоторые исследователи считают «қоңырат кілем» образцом «орда кілем» времен Казахского ханства. Музей приобрел данный ковер в 1977 г. у А. Рысбекова, директора музея Хожа Ахмеда Яссави, города Туркестан.

Рис. 1 КП 15392 Ковер ворсовый, 2-я пол. XX в. Алматы. Шерсть, х/б нити, ворсовое ткачество. 300x1000 см. Коврово-ткацкая фабрика Алматы кілем (из фондов НЦМ РК)

Можно предположить, что использование ковра в погребально-поминальной практике в древности было связано с переходом человека в другой мир и связанными с ним обрядами, имеющими глубокие исторические корни. Этнографические сведения фиксируют использование ковровых и войлочных изделий «в похоронной церемонии, в том числе для заворачивания тела покойного» [Тохтабаева, 2008: 64]. Практическое использование изделий из войлока при проведении погребальных обрядов, было связано с доступностью,

прочностью, гибкостью этого материала. Вместе с тем применение войлочных и ковровых изделий в данном контексте не ограничивалось его утилитарными свойствами, поскольку он включался в систему традиционных представлений и ритуальных действий, сопровождавших переход человека в другой мир.

Свидетельства данной практики прослеживаются и в погребальных комплексах древних кочевых культур Евразии. А.Х. Маргулан отмечал, что войлочные ковры с аппликацией встречаются в древних курганах Ноин-Улы и Пазырык. Получивший свое название по месту находки на Алтае – Пазырыкский ковер, был изготовлен кочевниками более двух тысяч лет назад. «... ковер был погребен под мерзлотой, в катакомбном захоронении знатного вождя. Ковер, по всей видимости, входил в состав ритуальных предметов погребения наряду с погребальной колесницей и другими предметами, принадлежавшими усопшему» [Зариф, 2006: 11].

Стоит отметить, что подобные археологические материалы не дают оснований говорить о прямой преемственности между пазырыкской и казахской обрядовой традициями. Они лишь позволяют отметить устойчивость практики включения текстильных изделий в погребальный контекст у различных кочевых обществ.

В современных этнографических наблюдениях также отмечается сохранение практик, связанных с ковром и в настоящее время. В ряде исследований, посвященных данной теме, отмечается, что после захоронения умершего, ковер мог передаваться в мечеть или же оставлялся в семье. И, поскольку порядок использования ковра в похоронной церемонии и его последующая судьба могут различаться в зависимости от местной традиции, то это обстоятельство требует дальнейшего изучения. Тем не менее, сохранение данной практики свидетельствует о том, что ковер и в настоящее время занимает определенное место в погребальной культуре казахов, выполняя ритуально-мемориальную функцию как элемент обрядового действия сохранения памяти об умершем.

Ковровые изделия в семейной обрядности казахов.

В традиционной культуре казахов ковер как выше было сказано, мог выступать значимым даром. В прошлом мастерицы нередко ткали ковры в качестве ценных даров для детей, внуков и новорожденных. Такие изделия становились не только предметами повседневного быта, но и символами заботы, преемственности семейных традиций. Подаренный ковер сопровождал человека в течение многих лет и служил материальным воплощением добрых пожеланий со стороны старших поколений.

В собрании Национального центрального музея Республики Казахстан хранится около 300 ковров, представляющих значительную историко-культурную и художественную ценность.

История многих музейных ковровых изделий показывает не только их известное функциональное и эстетическое назначение, но и заложенное мастером в них обрядово-ритуальное назначение еще до обретения ими статуса музейного предмета. Такое некое «назначение» нередко указывается в «легенде» о предмете, а также указанной цели их назначения, места изготовления и других сведениях, данных сдатчиком. Так, можно заметить, что во многих казахских коврах встречаются вытканые отдельные слова, чаще имена, год изготовления и надписи.

Одним из таких ковров – ворсовый ковер (КПД 114), приобретенный музеем у знаменитой казахской мастерицы Б. Романовой в 1957 году, жительницы с. Темир, Шаульдерского района, Южно-Казахстанская области (Рис. 2).

Рис. 2 КПД 114 Ковер ворсовый. 1955 г. Южно-Казахстанская (Чимкентская) обл. Шерстяная пряжа, ворсовое ткачество. 194x359 см.
(из фондов НЦМ РК)

Богато орнаментированное тремя медальонами «самауырынгүл» со вписанными узорами «кармак», «ботакөз», «қошқармүйіз» и окаймленными тремя ломаными орнаментальными полосами с узорами «сыңармүйіз» и «балдақ» ворсовый ковер («қалы кілем») имеет прямоугольную форму центральное поле с красным фоном/, на верхней правой стороне которого имеется надпись «Бибайша 1955 ж.». Бордюр ковра орнаментирован узором «ашамай», окантован полоской с узорами «иттабан», «құмсағат». С двух сторон по длине – коричневая безворсовая кайма, а по ширине – полосатая, разноцветная безворсовая кайма, бахрома из основных скрученных шерстяных нитей серого цвета.

Известно, что ковер экспонировался на республиканской выставке 1957 г. и был отмечен ценным призом [Казахские ковры и ковровые изделия, 2012: 39].

Ворсовый ковер КП 23188, был приобретен музеем в 1990 году у Тасбулатова Дархана, жителя г. Кызыл-Орда. Ковер изготовила казахская мастерица Мусабекова Галия из поселка (района) Шиили Кызыл-Ординской области (Рис. 3).

Рис. 3 КП 23188. Ковер ворсовый. 2-я пол. XX в. Кызылординская обл. Шерстяная пряжа, ворсовое ткачество. 203x340 см
(из фондов НЦМ РК)

Орнаментированный четырьмя крупными ромбами с вписанными розетками «шатыргүл», узорами «тышқан ізі», «шаршы» ворсовый ковер (қалы кілем), окаймлен двумя орнаментальными полосами из узоров «сынықмүйіз» и имеет центральное поле прямоугольной формы красного цвета. Узкие внутренние и внешние бордюры ковра орнаментированы узорами «гүл» и ромбовидными фигурами белого, красного, зеленого, оранжевого, синего цветов на черном фоне, на внутреннем бордюре имеется надпись:

«Қалима 1970». Наличие вытканного имени «Қалима» указывает на необходимость дополнительной верификации личности мастерицы либо адресата дара. На широком среднем бордюре орнаментация узорами «көгеріс». С двух сторон по длине – коричневая безворсовая кайма, по ширине – бахрама из скрученных шерстяных нитей бежевого и темно-коричневого цветов.

Ковер ворсовый (КП 15836), приобретенный в 1979 году у Абсадыкова Абибуллы, жителя г. Алма-Ата, был изготовлен казахской мастерицей Улханым Абдысадыковой из Яны-Курганского района, Кызылординской области (Рис. 4).

Рис. 4. КП 15836. Ковер ворсовый. 2-я пол. XX в. Кызылординская обл. Шерстяная пряжа, ворсовое ткачество. 150х250 см (из фондов НЦМ РК)

Данный ворсовый ковер (қалы кілем) имеет центральное поле прямоугольной формы, ярко-красного цвета, орнаментированного тремя крупными узорами «шатыргүл», состоящие из узоров «шаршы», «гүл» и «тышқанізі» и окаймленными орнаментальными полосами из узоров «сынықмүйіз». Также есть орнаментация растительными узорами, в верхней центральной части поля имеется надпись «Бауыржан». Внутренний и внешний узкие бордюры с белым узором «тіс», а средний бордюр орнаментирован узорами «гүл», «ашамай» зеленого, черного, желтого, голубого, розового цветов. С двух сторон по длине – коричневая безворсовая кайма, по ширине – бахрама из основных скрученных шерстяных нитей коричневого цвета.

Эти примеры показывают, что музейные ковры могут использоваться не только для изучения технологии и орнамента, но и как источники по истории дарения, персональных связей и семейной памяти.

Особую источниковедческую ценность представляют ковры, на которых сохранились имена, даты и другие персональные надписи. Именная надпись дополняет источниковый статус музейного предмета: наряду с техникой, орнаментом и регионом происхождения появляется персональная информация, связывающая вещь с конкретным человеком или событием. При этом интерпретация таких надписей требует внимательного подхода при описании, поскольку может относиться к мастерице, владелице, адресату дара или человеку, которому посвящено изделие.

Именной ковер представляет собой не только образец традиционного ремесла, но и своеобразный материальный носитель семейной памяти. Его изучение позволяет проследить индивидуальную историю предмета и одновременно раскрыть более широкие процессы передачи культурных традиций между поколениями.

Рассмотренные музейные образцы показывают, что текстовая надпись существенно расширяет источниковые возможности ковра. В случае «Бибайша 1955 ж.» и «Қалима 1970» имя и дата позволяют связать предмет с конкретной мастерицей и временем создания; имя «Бауыржан» персонализирует вещь (ковер как дар), хотя характер этой связи требует дополнительного изучения. Таким образом, именные ковры могут рассматриваться как

материальные свидетельства персональной и семейной памяти, но их интерпретация должна опираться на музейную документацию и дополнительные сведения о происхождении каждого предмета.

Таблица 1.

Ковры с именными или памятными надписями
(из фондов Национального центрального музея РК)

Инв. №	Датировка и регион	Материал, техника, размер	Надпись	Источник и значение
КПД 114.	1955. Южно-Казахстанская обл.	Шерстяная пряжа, ворсовое ткачество. 194x359 см.	На верхней правой стороне центрального поля надпись «Бибайша 1955 ж.».	Мастер: Бибайша Романова. Имя и дата фиксируют авторство и время изготовления.
КП 23188.	2-я пол. XX в. Кзылординская обл.	Шерстяная пряжа, ворсовое ткачество. 203x340 см.	На внутреннем бордюре ковра надпись. «Қалима 1970».	Мастер: Галия Мусабекова. Надпись требует проверки: так как имя может относиться адресату, владелице или посвящению.
КП 15836.	2-я пол. XXв. Кзылординская обл.	Шерстяная пряжа, ворсовое ткачество. 150x250 см.	В центральной части этого ковра надпись «Бауыржан».	Мастер: Улханым Абдысадыкова. Именная формула превращает ковер в персонализированную памятную вещь.

Обрядовые представления сопровождали не только готовый ковер, но и сам процесс его изготовления. В этнографических материалах отмечается, что при болезни ребенка работу над ковром временно приостанавливали и закрывали полотно со станком тканью; а в случае смерти человека ткань ковра прекращали на сорок дней [Тохтабаева, 2008: 50]. Подобные запреты отражают представление о связи продолжительности и хода таинственного процесса с благополучием членов семьи.

Наряду с этим существовали и практики благожелательного характера. По сведениям ткачихи Мамутовой Карлыгаш из Южно-Казахстанской области, во время тканья хозяйка мастерит из ниток бубенчик с кистями – «шашақ» и повязывает его на руку оказавшемуся в ее доме чужому ребенку либо прикалывает ему перламутровую бляху. Смысл этого действия заключается в пожелании здоровья и благополучия ребенку, чтобы ему, повзрослевшему, тоже посвящали ковры» [Тохтабаева, 2008: 49]. Таким образом, процесс изготовления ковра включался в систему семейных и возрастных обрядов. Через подобные действия ткачество приобретало символическое значение, связанное с представлениями о здоровье, благополучии и будущем ребенка.

Заключение. В семейной обрядности казахов ковер всегда имел полезное и символическое значение. В свадебном приданом комплексе – жасау – они помогали обустроить жилище новобрачных, демонстрируя при этом достаток и мастерство семьи невесты. В материалах исследования имеются сведения о символическом использовании ковра в обрядах, связанных с рождением и благополучием ребенка, а также в практиках дарения и награждения ковер выступал престижным предметом и знаком общественного признания. В погребальной сфере ковры связывались с проводами умершего и с

последующим сохранением памяти. Поэтому история этого важного предмета является историей ремесла, семейной обрядности и межпоколенческой передачи культурной памяти народа, которая требует дальнейшей фиксации, изучения и популяризации.

ЛИТЕРАТУРА

Алимбай Н. Традиционные казахские ковры и ковровые изделия: виды, композиция, семантика. Казахские ковры и ковровые изделия. Из коллекции Центрального государственного музея РК (научный каталог). Алматы: ICOS, 2012, 387 с.

Джанибеков У. Эхо. Алма-Ата: Онер, 1991. 304 с.

Казахские ковры и ковровые изделия. Из коллекции Центрального государственного музея РК (научный каталог). Алматы: ICOS, 2012. 387 с.

Ковры: справочник/*Мехди Зариф*; М., АСТ: Астрель, 2006. 319 с.

Маргулан А.Х. Сочинения. Алматы: Алатау, 2012. 576 с.

Муканов М.С. Казахские домашние художественные ремесла / Алма-Ата: «Казахстан», 1979. 120 с.

Омирбекова М.Ш. Энциклопедия. Қазақтың ою-өрнектері. Алматы: Алматыкітап, 2003. 284 с.

Тохтабаева Ш.Ж. Шедевры Великой степи. Алматы: Дайк-Пресс, 2008. 240 с.

REFERENCES

Alimbay, N. Traditional Kazakh Carpets and Carpet Products: Types, Composition, and Semantics. In: *Kazakh Carpets and Carpet Products from the Collection of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Scientific Catalogue)*. Almaty: ICOS, 2012. 387 p. (In Russian)

Dzhanibekov, U. Echo. Alma-Ata: Oner, 1991. 304 p. (In Russian)

Kazakh Carpets and Carpet Products from the Collection of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Scientific Catalogue). Almaty: ICOS, 2012. 387 p. (In Russian)

Zarif, Mehdi. Carpets: A Reference Guide. Moscow: AST; Astrel, 2006. 319 p. (In Russian)

Margulan, A.Kh. Collected Works. Almaty: Alatau, 2012. 576 p. (In Russian)

Mukanov, M. S. Kazakh Domestic Artistic Crafts. Alma-Ata: Kazakhstan, 1979. 120 p. (In Russian)

Omirebekova, M.Sh. Kazakh Ornaments: Encyclopedia. Almaty: Almatykitap, 2003. 284 p. (In Qazaq)

Tokhtabayeva, Sh.Zh. Masterpieces of the Great Steppe. Almaty: Daik-Press, 2008. 240 p. (In Russian)

Автор туралы мәлімет: Бағдаулетова Бибипатима Тәуекелқызы – Қазақстан Республикасы Ұлттық орталық музейі Антропология және этнология бөлімінің жетекшісі (050051, Алматы қ-сы, Самал-1/44, Қазақстан). E-mail: fati_72@mail.ru

Сведения об авторе: Бағдаулетова Бибипатима Тауекеловна – руководитель Отдела антропологии и этнологии Национального центрального музея Республики Казахстан (050051, г. Алматы, Самал-1/44, Казахстан). E-mail: fati_72@mail.ru

Information about the author: Bibipatima T. Bagdauletova – Head of the Department of Anthropology and ethnology of the National Central Museum of the Republic of Kazakhstan (050051, Samal-1/44, Almaty, Kazakhstan). E-mail: fati_72@mail.ru

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 14.08.2026.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 24.08.2026.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 02.09.2026.

ӘОЖ 397(512.122)

ҚАЗАҚ ЭТНОГРАФИЯСЫНДАҒЫ ДӘСТҮРЛІ ТҰРАҚТЫ БАСПАНАЛАР**Б.Қ. Байболов**

«Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы (Түркістан, Қазақстан)

Аңдатпа. Баспана – адамдардың материалдық мәдениетінің құрамдас бөлігіне айналған, көне дәуірлерден бері қоршаған ортамен өзара тығыз байланыста қарастырылып келе жатқан негізгі ұғымдардың бірі. Ол тұтас халықтың табиғат жағдайы мен географиялық бітімге ыңғайланып қалыптасқан тұрмыс-салтын анықтайды. Адамзат баласы табиғи және өзінің тіршілік ортасына бейімделу барысында жердің қырат-ойысына, рельефіне сәйкес баспана мен тұрғын жайларды сала бастады. Қазақ халқының өмір сүру деңгейінде де баспананың өзіндік маңызды рөлі болды.

Мақалада қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде өзіндік орны бар тұрақты баспаналарға ғылыми зерттеу тұрғысында сипаттама беріледі. Зерттеу мақсаты – қазақ этнографиясының бір бөлігі саналатын тұрақты баспаналарға сипаттама беріп, оларды халық жадында сақтау, өскелең ұрпақ бойына бай мұраларымызға деген құрметті қайта жаңғырту.

Қазақстан территориясын мекендеген халықтардың ең алғашқы отырықшылыққа көшу мерзімі соңғы қола дәуіріне жатқызылады. Рулық-тайпалық құрылыс кезеңінде мекендеген халық аңғарлар мен өзен, көлдің құйылыстарында мал шаруашылығымен қатар егіншілікті ұштастыра білген. Қола дәуірінің соңғы кезінен-ақ жергілікті тұрғындар тастан үй салып отырықшылыққа үйренгендігін археологиялық зерттеу жұмыстары байқатады. Мұндай қола дәуірінің ең соңғы кезеңіне жататын ертедегі халықтың тұрақты ірі орталығының бірі Қостанай облысы, Тобол өзені бойындағы Алексеевка қорғанының маңайынан табылған.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеудің дәйектілігі Қазақстан аумағындағы тұрақты баспаналардың тарихи-мәдени эволюциясын кешенді түрде қарастыру қажеттілігімен айқындалады. Бұл мәселе материалдық мәдениет, этнология, археология және сәулет өнері салаларындағы өзекті бағыттардың бірі болып табылады. Зерттеу барысында деректік негіз ретінде этнографиялық, археологиялық және жазба мәліметтер кешені пайдаланылды. Қола дәуіріндегі отырықшылық белгілерін сипаттайтын зерттеулер мен қазақтың дәстүрлі баспаналарын бір жүйеге келтіріген ғалымдардың еңбектері негізге алынды.

Сонымен қатар, жазба дереккөз ретінде Фазлаллах ибн Рузбихани Исфাহани авторлығымен жазылған «Михман-наме-йи Бұхара» шығармасындағы мәліметтер мен Сергей Руденко еңбектеріндегі этнографиялық сипаттамаларды салыстырмалы талдау әдісі арқылы қарастырылды. Археологиялық материалдар ішінде Отырар және Түркістан жазираларындағы қазба жұмыстарының есептері пайдаланылды.

Зерттеу әдістері ретінде тарихи-салыстырмалы талдау, деректанулық сараптау, типологиялық жіктеу және құрылымдық-функционалдық талдау қолданылды. Тұрақты баспаналардың (тошала, кепе, жертөле, қоржын үй, тоқалтам, тіркеспе және т.б.) құрылыс ерекшеліктері мен аймақтық таралуы жүйеленіп, олардың әлеуметтік-экономикалық және табиғи-географиялық факторлармен байланысы анықталды. Археологиялық қабаттардың мерзімделуі нумизматикалық және стратиграфиялық әдістер арқылы нақтыланды.

Тірек сөздер: баспана, кепе, жеркөпе, жертөле, тошала, шошала, қақыра, қоржын үй.

Сілтеме жасау үшін: Байболов Б.Қ. Қазақ этнографиясындағы дәстүрлі тұрақты баспаналар // MUSEUM.KZ. 2026. №3 (15), 108-118 бб. DOI: 10.59103/muzkz.2026.15.11

ТРАДИЦИОННЫЕ ПОСТОЯННЫЕ ЖИЛИЩА В КАЗАХСКОЙ ЭТНОГРАФИИ

Б.К. Байболов

Национальный историко-культурный музей-заповедник «Азрет Султан»
(Туркестан, Казахстан)

Аннотация. Жилище – одно из фундаментальных понятий, ставшее неотъемлемой частью материальной культуры человечества и с древнейших времен рассматриваемое в тесной взаимосвязи с окружающей средой. Оно определяет уклад жизни целого народа, сформировавшийся в адаптации к природно-климатическим условиям и географическому ландшафту. В процессе приспособления к естественной среде обитания человечество начало возводить жилища в соответствии с рельефом местности и особенностями земной поверхности. В структуре жизнеобеспечения и уровне благосостояния казахского народа жилище также играло определяющую роль.

В данной статье с научно-исследовательской точки зрения характеризуются стационарные (постоянные) жилища, занимающие особое место в жизнедеятельности казахского народа. Цель исследования – дать комплексное описание стационарным жилищам как неотъемлемой части казахской этнографии, сохранить их в исторической памяти и возродить в сознании подрастающего поколения уважение к богатому культурному наследию.

Начало перехода населения, населявшего территорию Казахстана, к оседлости относится к эпохе поздней бронзы. В этот период население, находившееся на стадии родоплеменного строя, успешно сочетало скотоводство с земледелием в долинах и устьях рек и озер. Археологические исследования показывают, что уже с финального этапа эпохи бронзы местные жители освоили возведение каменных жилищ и переходили к оседлому образу жизни. Один из таких крупных протогородских центров древнего населения, относящийся к позднему периоду бронзового века, был обнаружен в Костанайской области, в окрестностях Алексеевского городища на реке Тобол.

Материалы и методы исследования. Достоверность исследования обусловлена необходимостью комплексного рассмотрения историко-культурной эволюции стационарных жилищ на территории Казахстана. Данная проблема является одним из актуальных направлений в области материальной культуры, этнологии, археологии и архитектуры. В ходе исследования в качестве источниковой базы использовался комплекс этнографических, археологических и письменных данных. За основу были взяты научные труды, характеризующие признаки оседлости в эпоху бронзы, а также исследования ученых, систематизировавших традиционные казахские жилища.

Кроме того, методом сравнительно-исторического анализа были изучены сведения из письменного источника «Михман-наме-йи Бухара» («Записки бухарского гостя») Фазлаллаха ибн Рузбихана Исфাহани и этнографические описания в трудах Сергея Руденко. Среди археологических материалов были использованы отчеты о раскопках работ в Отрарском и Туркестанском оазисах.

В качестве методов исследования применялись историко-сравнительный анализ, источниковедческая экспертиза, типологическая классификация и структурно-функциональный анализ. Были систематизированы строительные особенности и региональное распространение стационарных жилищ (тошала, кепе, землянки, коржын уй, токартам, пристройки и др.), а также определена их взаимосвязь с социально-экономическими и природно-географическими факторами. Датировка археологических слоев была верифицирована с помощью нумизматического и стратиграфического методов.

Ключевые слова: жилище, шалаш, землянка, полуземлянка, тошала, шошала, кақыра, дом-«коржын».

Для цитирования: Байболов Б.К. Традиционные постоянные жилища в казахской этнографии // MUSEUM.KZ. 2026. №3 (15), с. 108-118. DOI: 10.59103/muzkz.2026.15.11

TRADITIONAL PERMANENT DWELLINGS IN KAZAKH ETHNOGRAPHY**B.K. Baibolov**

Azret Sultan National Historical and Cultural Museum-Reserve (Turkestan, Kazakhstan)

Abstract. Housing is one of the fundamental concepts that has become an integral part of human material culture, viewed since ancient times in close interdependence with the environment. It defines the lifestyle of an entire nation, shaped by adaptation to climatic conditions and geographic landscapes. In the process of adapting to their natural habitat, humans began to construct dwellings and settlements in accordance with the terrain and topographic features of the land. Housing also played a crucial role in the subsistence level and socio-economic life of the Kazakh people.

This article provides a scientific and research-based characterization of stationary (permanent) dwellings, which hold a distinctive place in the traditional lifestyle of the Kazakh people. The research objective is to describe stationary dwellings as a vital component of Kazakh ethnography, to preserve them in the collective memory, and to revive respect for this rich heritage among the younger generation.

The earliest transition to a settled lifestyle among the populations inhabiting the territory of Kazakhstan dates back to the Late Bronze Age. During this period, under a tribal social structure, the population managed to combine pastoralism with agriculture in valleys and at the confluences of rivers and lakes. Archaeological research indicates that since the final stage of the Bronze Age, local inhabitants had adapted to a settled lifestyle, constructing stone houses. One of the major ancient permanent centers of this population, dating to the final stage of the Bronze Age, was discovered near the Alekseyevka settlement along the Tobol River in the Kostanay region.

Materials and Methods. The validity of the study is determined by the need for a comprehensive examination of the historical and cultural evolution of permanent dwellings within the territory of Kazakhstan. This issue represents a highly relevant direction in the fields of material culture, ethnology, archaeology, and architecture. A complex of ethnographic, archaeological, and written data was utilized as the source base. The study relies on research characterizing the signs of sedentarization in the Bronze Age, as well as the works of scholars who systematized traditional Kazakh dwellings.

Keywords: dwelling, hut, dugout, semi-dugout, toshala, shoshala, kakhyra, korzhyn-uy.

For citation: Baibolov B.K. Traditional permanent dwellings in kazakh ethnography // MUSEUM.KZ. 2026. №3 (15), pp. 108-118. DOI: 10.59103/muzkz.2026.15.11

Кіріспе. Қазақ халқының жылдың әр мезгілінде тұратын тұрғын үйлері тіршілік ететін аудандардың және ауа-райы жағдайына байланысты әртүрлі болған. Олар жаз, жазғытұрым мезгілдерінде киіз үйлерде тұрып, қыс мезгілінде тұрақты түрде салынған баспаналарда қоныстанған. Тұрақты үйлердің көбісі киіз үй келбетінде сақталғанымен, қазақтардың өте ертедегі баспаналары тошала деген атаумен белгілі. Бұл баспана түрлері ағаштан, шымнан, тастан және күйдірілмеген кірпіштен салынған. Кейбір өңірлерде қамыспен жауып, топырақты жатқызып лай жасап, оны әбден мыжғылап пісіріп, одан соң сылайды. Тошала кейде шошала деп те аталады. Сонымен қоса, мыңжылдық тарихы бар Ботай мәдениетінен тошалаға ұқсас тұрақты баспаналарды және Абайдың Жидебайдағы тұрғын үйінен шошаланың жақсы сақталған түрін музей экспозициясынан көруге болады.

Қазақстан аумағында форма жағынан киіз үйге ұқсас тастан қаланған бір бөлмелі үйлердің өте ерте кездегі тас үй деп аталатын типі сақталған. Бұл құрылыстар туралы Орхон Тоныкөк жазбаларында айтылады және шығу уақыты жағынан VI-VIII ғасырларға жатқызады [Тәжімұратов, 1977: 22].

Халқымызда жартылай жерден қазылған тұрақты баспаның түрі – кепе. Кепе – қабырғалары шым немесе балшықтан қаланып, ал төбесі шөп немесе қамыстан жабылған шағын лашық үй. Кейбір деректерде «жеркепе» деп те атайды. Оның төбесін ертеректе тегіс,

ал, кей жағдайда шатыр тәрізді да етіп жапқан. XIX ғасырдың орта шегінен бастап, жеркепе Жетісуда, Батыс Қазақстан облысының Бөкей ордасында көптеп сақталған.

Оңтүстік өңірлерде диханшылар егістік маусымында жерді жартылай қазып, кепе жасайды. Кепенің үстіне терек ағашын қойып, қураған шөптерді салып, үстін лаймен сылайды. Болмаса кепеден шыққан топырақтармен шөптің үстін бастырады. Кепе жазда салқын әрі демалуға қолайлы орын. Сонымен бірге диханшылар кепеде қауын, қарбыз басқа да дақылдарды уақытша сақтайды.

Жертөле әдебиеттерде жерді жартылай, кейде одан да терең қазып жасайтын жер үй деп анықтама береді. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырлардың басында тұрғын үй ретінде кейін мал қора есебінде жиі пайдаланған. Жертөле жазда салқын, қыста жылы болады. Түркістан өңірінің ескі Саурандағы Ашылған өзенінің бойына жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары нәтижесінде көне жертөлелердің орны әлі жақсы сақталғандығын көруге болады (Сурет 1).

Сурет 1. Жертөле. Фото: Б. Байболов

«Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» энциклопедиясында қақыра баспанасы (Сурет 2) қазақ халқының көне баспаналарының бірі деп берілген: «Қақыра халқымыздың көне тұрақты баспаналарының бірі. Қақыра төрт қабырға етіп тұрғызылады. Ол үшін алдымен төрт бұрышынан төрт діңгек орнатып, артынан қамыс немесе ағаш бұтақтарын буып алып, екі діңгектің ортасына тігінен тізіп, белдеуін талмен, шілікпен бекітеді. Шөп, жылқының бопайын, саз топырақты иін қандыра араластыра отырып балшық дайындап, қамыстың сыртын түгел сылайды» [Қазақтың этнографиялық категориялар..., 2012: 392].

Сурет 2. Қакыра үйі. Фото: Б. Байболов

Мұндай баспана түрі жауын-шашынға төзімді және сылағы кепкеннен кейін жарылмайтын болған. Киіз үй сияқты бұл баспананың ортасына пеш орнатылып, төбесінде түтін тартатын мұржа шығарылған және едені саз балшықпен сыланған. Қабырғалары әкпен әктелген бұл баспана түрі адамзаттың тұрақты мекен-жайы қалыптасқанға дейін қолданыста болып, барлық өңірлерде кеңінен тараған [Қазақтың этнографиялық категориялар..., 2012]. Соның ішінде қазақ халқының арасында кеңінен танымал болған баспаналарының бірі – қоржын үй. Бұл өзінің екі бөлмелі болғандығымен ерекше. Мұндай қоржын үйлер туралы деректер К. Ақышев, К. Байпақов, Л. Ерзакович жазған еңбекте де кездеседі [Акишев, Байпақов, Ерзакович, 1975: 35]. Отырарда жүргізілген қазба жұмыстары кезінде табылған баспаналардың негізгі ұясы дәлізді немесе қоймалы бөлме көп бөлмелі тіркеспелер отырықшылықпен айналысқан қазақ үйлеріне ұқсас болғандығы анықталған. Мұндай екі бөлмелі баспана қазақ халқының шаруашылығына ыңғайлы болғандықтан қазақтар арасында кең тараған.

Тарихи деректерде XVII-XVIII ғасырларда қазақ хандары дуалмен қоршалған қорғандардағы киіз үйлерде тұратыны жазылады. Мысалы, Фазлаллах ибн Рузбихани Исфханидің «Михман-наме-йи Бұхара» еңбегінде Түркістан қаласы қыстайтын ағаш немесе кірпіш үйлерімен қатар, қаланың жартысы киіз үйлерден тұратындығы, оның айналысы дуалдармен қоршалғандығы айтылады [Рузбихан, 1976: 85].

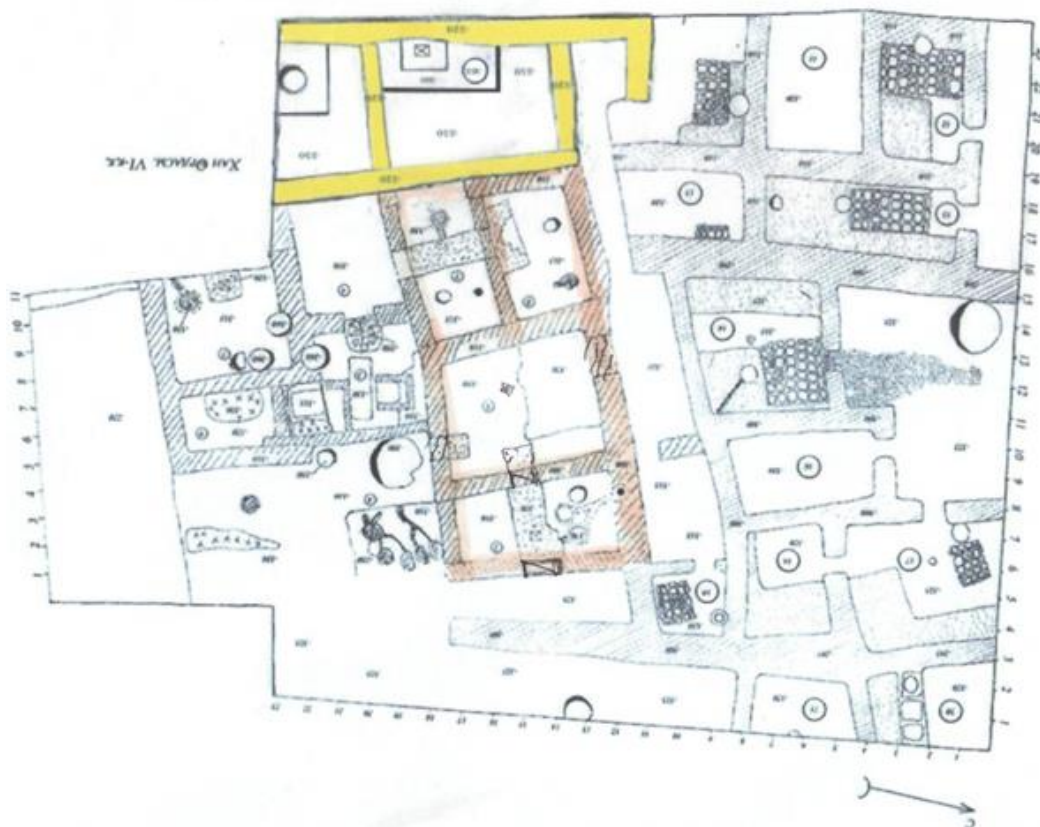
Осы тарихи жазбаға дерек ретінде Түркістан археологиялық отрядының Хан Ордасы территориясында 2008-2010 жылдар аралығында жүргізген қазба жұмыстарының есептері дәлел бола алады. Онда Түркістандағы Хан ордасындағы тұрақты баспаналардың өлшемдері, ғасыры, атқарған қызметтері жазылады. Қазбаның алтыншы қабатының есебінде: 2008 жылғы қазба бойынша алтыншы құрылыс қабаты жетінші белдеуде 3,5 м орналасқан. Ол бойынша қазба барысында 250 шаршы метр жер аршылып, екі үйге қарасты жеті бөлме және ауланың орны ашылған. Қазба барысында табылған мыс теңгелер мен құмыра бұйымдарына жасалған сараптама қорытындысы бұл деңгейдің XVII ғасырдың соңы – XVIII ғасырдың бірінші жартысы мен орта шеніне қатысты құрылыс қабаты екендігі дәлелденді.

2009 жылы жүргізілген қазба бойынша алтыншы құрылыс қабаты солтүстік және шығыс бағыттарына қарай кеңейтіліп жалпы саны он екі бөлменің орындары аршылып қазба жобасы түсірілген.

2010 жылы жүргізілген зерттеулерде алтыншы құрылыс қабатына жататын көлемі 12,1x6,5 м болып келетін бір тұрғын үйді аршылды. Тұрғын үйдің оңтүстік қабырғасы аршып зерттелмеген жердің астына қалып кеткен. Бөлменің оңтүстік-батыс бұрышында ошақ орналасқан. Диаметрі 0,6x0,6 м болып келетін ошақтың жалпы көлемі 1,8x1,1 м. Тұрғын үйдің батыс қабырғасына көлемі 3,4x1 м болып келетін суфа орналасқан. Суфа орталығына көлемі 1,2x1 м болатын ташнау мен диаметрі 0,7x0,7 м болатын тандыр орналасқан. Тандырдың төменгі жағына әртүрлі көлемдегі тастар төселген. Суфа мен тұрғын үйдің солтүстік қабырғасын байланыстырып тұрған қабырғаның ұзындығы 6,5 м, ені 0,7 м. Қазбаның солтүстік бөлігінде ешқандай құрылыс іздері байқалмайды. Сылағымен жақсы сақталған бөлме қабырғалары еденнен -0,15-0,20 м биіктікте тұр (Сурет 3).

Алтыншы құрылыс қабаты XVII ғ. соңы – XVIII ғ. бірінші жартысы арасында қалыптасқан. Бұл кезеңде қазақ хандары – Тәуке, Қайып, Болат, Сәмеке және Әбілмәмбет Хан ордасын мекен еткен. Сәмеке ханның үлкен ұлы Сейіт хан 1743-1745 жж. аралығында Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің шығыс бетінен екінші Хан ордасын қалыптастырды. Әбілмәмбет хан қайтыс болған соң (1771 жылы) қазба жүргізіліп жатқан Орданы оның ұлы Болат хан 1798 жылға дейін мекен еткен деген тұжырым жасауға болады [Тұяқбаев, Өсеров, Күмісбаева, Мұсабаев, 2010: 9-10].

Хан Ордасының алтыншы қабатында орналасқан баспаналар хандар отбасымен, аталықтарымен, қызметшілерімен тұратындығын байқауға болады. Хандар тұрған баспаналар Ескі Түркістан қаласына жүргізілген археологиялық қазбадан табылған тұрақты баспаналардан көлемі жағынан, дуалының қалыңдығы, биіктігі жағынан ерекшеленеді. Ескі Түркістанда жүргізілген археологиялық қазбадан табылған баспаналар негізінен қоржын үй, тоқал тамдар болып табылады. Қоржын үй, тоқал тамдар хандар баспанасынан көлемі жағынан шағындау болады. Археолог-ғалым М.Тұяқбаевтың айтуынша, Ескі Түркістандағы тұрақты баспаналардың үш бөлмеден аспайтын себебі күз, қыс мезгілдерінде тұрғылықты халық үйді жылыту мәселесіне назар аударатындығын атап өтеді.

Сурет 3. Хан Ордасының сызбасы [Тұяқбаев, Өсеров, Күмісбаева, Мұсабаев, 2010: 10].

XIX-XX ғғ. қазақ архитектурасын зерттеген М. Меңдіқұлов қазақ халқы арасында кең тараған тұрақты мекен-жайлардың екі түрін анықтаған. Олар: Арқаның далалық қыстауы және Сырбойы мен Жетісудағы қоржын үй іспетті баспаналар [Меңдіқұлов, 1959: 155]. Орманды Алтайдың алқабында тұратын қазақтардың ағаштан қиыстырып тұрғызатын шарбақ үйінен, қала берді Арал мен Каспий бойында тұрған балықшы қазақтардың тұрақты баспаналары «қоржын» үйге ұқсас тәрізді болған.

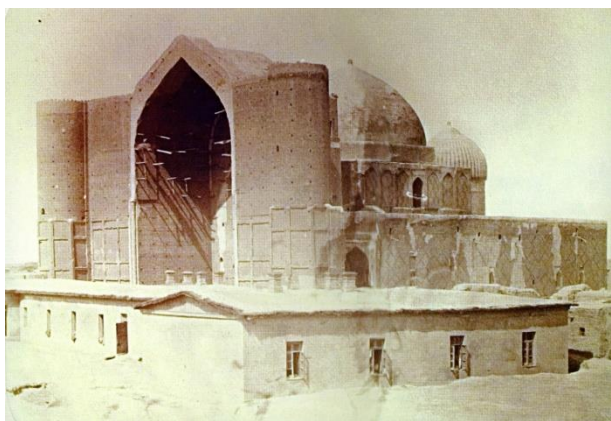
Орыс ғалымы С. Руденконың зерттеуінде Ойыл мен Сағыз өзендері маңын мекендеген қазақтардың өздеріне ғана тән болған «тіркеспе» баспана түрі басқа жұртпен алмаспағандығы айтылған. Автор: «бұл баспана түрі шамамен кем дегенде екі мың жыл бұрын қолданылған» - деп жазған [Руденко, 1927: 9]. Сонымен бірге, ғалым С. Руденко қазақ даласындағы тұрақты баспаналарды қазақ халқының бәріне тән екендігін жазған. Бұл тұрақты баспаналарда төбе жабындысы, есігі, терезе ойықтарының орналасуындағы ұқыптылыққа назар аударған. Бұл тұрақты баспаналардан «қоржын үйдің» сұлбасын айтпаса да түсінікті.

Нәтижелер және талқылау. Қоржын үй қазаққа және оның ата-бабасына әуел бастан үйренішікті бола бастаған құрылыс материалдарының ыңғайына орайластырылған тұрақты мекенжайдың алғашқы үлгісі болуы мүмкін. Қақыраның (көне тұрақты баспананың бір түрі) негізінде пайда болып, тұрғын жайдың басқа да үлгілерінің қалыптасуына жол ашқан үй құрылысының нұсқасы болуы мүмкін. Қоржын үй тұрғызудың әдісі өте қарапайым болған. Алдымен үй салатын жер қарастырып, оған мүмкіндігінше биіктеу жер таңдалып, оған жауын-шашын суының әсері болмайтындай жағы ойластырылады. Жерді тегістеп болған соң, жерге шөп, жантақ, сабан, табиғи бұталарды төсеп таптайтын болған. Оған қоса малды үстінен қайта-қайта айдап өтіп, жерді таптатады. Ал кейбір өңірлерде су құйып, ірі қара малдың тұяғымен жерді таптатып, оған қоса арнайы тоқпақпен ұрып жерді нығайтататын болған. Бұл өз кезегінде тұрақты баспананың шөгіп, жарылып кетуінен сақтайды. Халқымыз қоржын үйді салуда осындай өзіндік технологияларды пайдаланған және оған аса мән берген.

Қоржын үй үш бөлмеден тұрады. Үйдің есігінен кіргендегі ортаңғы бөлмеде оттығы орналасады әрі асханалық қызмет атқарады оң және сол беткейіндегі бөлмелері жатын қызметін атқарған. Қоржын үйдің есік, терезесі, бастырмасы күншуақты жағына беріледі. Бөлмелердің ауасын тазалайтын дем тартқыш түтіктері болған.

Мұндай баспаналардың жекелеген нұсқаларын Сырбойының, Талас-Шу алқабының алыстағы ауылдарынан, Қызылорда, Түркістан, Арыс, Қазалы қалаларында ғана кездесітуге болады [Жәнібеков, 1995: 49].

Түркістан облысы, Отырар ауданы, Шәуілдір ауылында «Отырар» мемлекеттік археологиялық тарихи-мәдени музей-қорығының аумағында қоржын үйдің XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында салынған нұсқасын ашық аспан астындағы музей экспозициясынан көруге болады (Сурет 4, 5).

Сурет 4. Қоржын үй. Түркістан 1871-1872 жж.
Фото: Б. Байболов

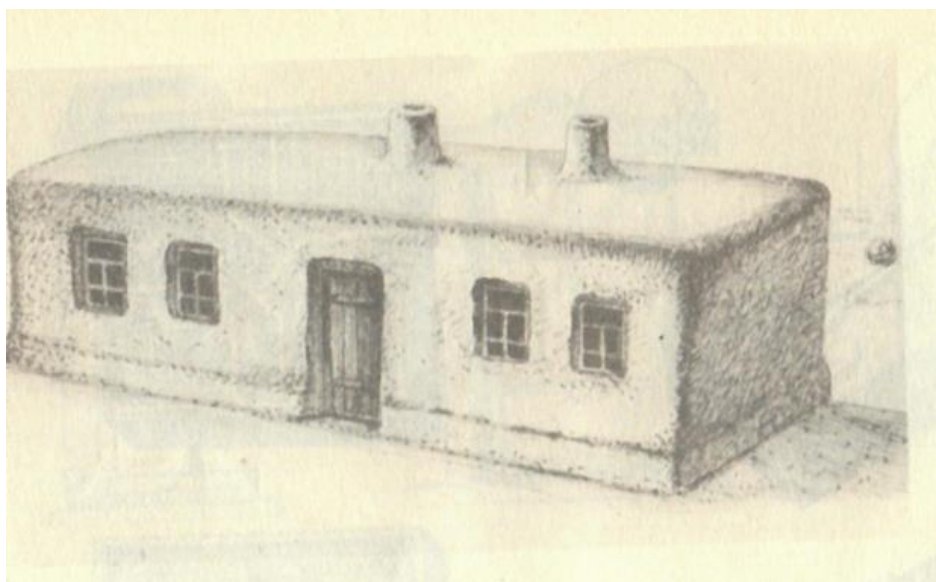

Сурет 5. Қоржын үй. Фото: Б. Байболов

Халқымызға танымал тұрақты баспаналардың бірі тоқалтам. Ол қоржын үйдің баламасы болып табылады. Этнографиялық әдебиеттерде «қарсы есікті» деген шартты атаумен де белгілі. Тоқалтам күнге кептірілген балшық – қамкесектен соғылады. Үйдің төбе жабындысы мен оның қаңқасы біртұтас етіп, тегістеле сыланатындықтан, ол осылай аталған. Ол асхана міндетін атқаратын дәлізбен ажыратылған, бірінде өздері тұрып, екінші бөлмесіне қонақ күтіледі.

Мұнда да су жиналмайтын жер таңдалынып, биіктеу, дөңес жер қарастырылады. Оңтүстік өңірде топырақты жақсылып илеп, бастырып, лай піскен соң қырық күн шілдеде төртбұрышты көлемдері әртүрлі қамкесек құяды. Әбден кепкен қамкесектен тоқалтамның қабырғасы қаланады. Үйдің биіктігі 2,20 метрге жуық. Үйдің қабырғасы мейлінше 0,7 м-ден 1 м жуық қалың қаланады. Қыс мезгілінде үй жылықты сақтайды, жаз мезгілінде баспана салқын болады. Үйдің төбесіне қалың етіп қамыс, табиғи шөптер салып, оны лаймен бастырып сылайды. Үйдің оттығы ортаңғы бөлмеден жағылады.

Тоқалтам (Сурет 6) тұрақты баспаналар ретінде Жетісу, Сырбойында, Ертіс жағалауында және Арал сыртының Ырғыз жағында кеңінен тарағанын, бірақ кейінгі жылдары сирек кездесетіні жөнінде белгілі ғалым-этнограф Ө. Жәнібеков атап өткен болатын [Жәнібеков, 1995].

Сурет 6. Тоқал там. Фото: Б. Байболов

Қазақ даласында, шатыры бола бермейтін, әсіресе қыстауларда ең көп тараған тұрақты баспаналар бірі – тіркеспе. Мұндай тіркеспе үйлер Торғай өңірінде XIX ғасырдың аяғында Аймағамбет ұстаның тұрғызған үйі, XX ғасырдың басында Қызылорда облысының Қазалы қаласындағы Ғани байдың үйі, Маңғыстаудағы Форт-Шевченко қаласындағы Ыдырыс Сәрсенбайұлының үйін атап өтеді.

Мұндай тіркеспе үйлері Түркістанда да кездеседі. Соның бірі XIX ғасырдың аяғында бой көтерген гарнизон штабы. Республикалық маңызы бар көркемдік тарихи-сәулет ескерткіштер қатарына енген. Казарма ғимаратымен қатар тұрған бұл құрылыс Түркістан гарнизоны кешенінен сақталынған екінші ғимарат. Құрылыс Әйтеке би, Байбұрт көшелерінің қиылыстарында орналасқан. Жобасы бір қабатты, тік бұрышты ғимараттың негізгі есігі көше жақ (Әйтеке би көшесі) бетінде орналасқан. Осы фасад бетінің тектоникасы (құрылыстың пропорциялық, құрылымдық, сәндік шешімдерінің көркемдік жиынтығы) терезе асты ойыңқы филленкалар, карниз және жалпы қабырға бетінен сыртқа шығыңқы етіп декоративті қаланған кірпіштерден тұрады. Осы әдіспен терезе үсті де әшекейленген. Ғимараттың көше жақ беті кішірек, жартылай шығып тұрған тік бұрышты калоннадамен толықтырылған.

Ғимараттың бөлмелері дәліздік жүйеде орналасып олар көше және аула жақтарға бағдарланған. Ішкі келбетінде мәнерлі бөлшектер қолданылған. 1970 жылдары құрылыстың ансамбілімен сәйкестендіріп қосымша бөлім салынып, үсті қаңылтырмен жабылған.

Құрылыс алғашқы (1875-1885 жж.) жобасында ұзындығы 30 м, ені 12,7 м, іші 7 үлкен бөлмелер мен файден және дәліз-коридордан тұрады. Ал, 1970 ж. қосымша екі жағынан қосылған бөлмелер негізінде ұзындығы 52,5 метрге ұзарған және оңтүстік батыс беті 2,6 м ұлғайтылып 15.3 м жеткен. Бөлмелері де көбейтіліп 15-ке жеткен, одан басқа төрт кішігірім дәліз бен ұзындығы 22 метрлік үлкен залмен толықтырылған. Бұл кезде құрылыста қаладағы мемлекеттік банк мекемесі орналасқан болатын [Малиновская, 1994: 282-283].

Түркістандағы Анарбай бай тұрғызған тіркеспе үйлерінің бірі атқару комитетіне тиесілі ғимарат. Бұл тіркеспе үй күйдірілген қыштан салынған. Төбесіне қамыс салып, лай құйып, арнайы жабындымен жабылған. Түрлі мақсатқа пайдаланылған бөлмелері бар. Тіркеспенің едендері қайың ағашынан салынған. Бұл үй XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында салынған. Анарбай байдың дүниелері тәркілеуге алынған соң тіркеспе үйі Түркістан қалалық атқару комитетінің қарамағына алынған. Бүгінгі таңда ғимарат Түркістан сәулет-құрылыс мекемесінің қарамағында тұр. Ғимарат мемлекет қарауына алынған.

Бұдан бөлек, XX ғасырдың басында салынған Түркістан шаһарында мұндай тіркеспе үйдің жиырмадан астам түрі сақталған. Тіркеспе үйлері ескі вокзал аумағында теміржолшыларға арналып салынған (Сурет 7).

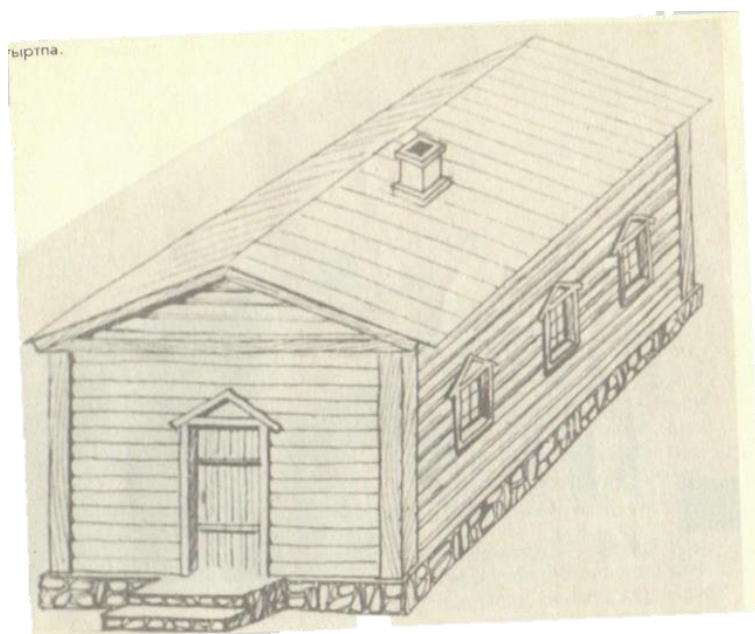
Сурет 7. Тіркеспе. Фото: Б. Байболов

Шығыстың орманды дала алқабында қалыптасқан, қаңқасы бұтақтармен шабақталған шарбақтан құрастырылатын, іші-сырты сыланып тасталатын тұрақты баспаналардың көне нұсқасы – шарбақты үй. Оның төбе жабыны ретінде қамыс пен әртүрлі шөп түрлері қолданылған. Ортасында от жағылатын төбедегі түтінді сыртқа тартатын мұржасы шыбықталып, балшықпен сыланған. Кейінгі кездері қазақ даласында шарбақты үй қора-қопсының қызметін атқарып келеді (Сурет 8).

Сурет 8. Шарбақ үй. Фото: Б. Байболов

Қазақтар шатырлы ағаш үйдің шаршысы созылыққылау келетін, қабырғасы ағаш кеспектерімен қаланатын түрін – қыстық үй деп атаған. Қысқы баспананың кіреберісінде үйге жылу беретін әрі қазан асылатын арнайы оттығы болған (Сурет 9).

Сурет 9. Қыстық. Жаңғыртпа. Фото: Б. Байболов

Суретте көрсетілген қыстық баспана туралы ғалымдар арасында Шығыс Қазақстанға жаңадан қоныс аударғандармен пайда болған тұрғын үйдің үлгісі деген пікір көп кездеседі және ол туралы нақты мәліметтердің сақталмағандығы да жиі айтылады.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, Қазақстан территориясында алғашқы қауымдық құрылыс, сақ, ғұн, түркі, одан кейінгі Қазақ хандығы дәуірінен бүгінгі күнге дейін өмір сүрген тайпалар мен ұлыстардың тұрақты баспаналарының сан алуан түрі болды және халық оның атауына аса мән берді. Тұрақты баспаналарды қазақ тарихынан, өткен жолынан бөліп қарауға болмайды деген тұжырымға келеміз.

ӘДЕБИЕТ

Акишев К., Байпаков К., Ерзакович Л. Отрар XVI-XVIII веков по итогам раскопок 1971-1973 годов / Древности Казахстана. Алматы, 1975. С. 3-48

Жәнібеков Ө. Жолайрықта. Алматы: «Рауан». 1995. 110 б.

Қазақ совет энциклопедиясы. Алматы. 1974. 385 б.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. Алматы. 2012. 736 б.

Малиновская Е.Г. Штаб гарнизонный, XIX в. / Свод памятников истории и культуры Казахстана (Южно-казахстанская область). Ред. коллегия М.Х. Асылбеков, К.М. Байпаков и др. Алматы, 1994, 368 с.

Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1950. 121 с.

Меңдіқұлов М. Қазақстан архитектурасының XIX ғасырдағы және XX ғасырдың бас кезіндегі сипаты жөнінде. Қазақстан архитектурасы. Алматы. 1959. 155 б.

Руденко С. Очерк быта казаков бассейна рек Уила и Сагыза. Антропологические очерки. Ленинград.1927. С. 9-10

Тұяқбаев М., Өсеров, Күмісбаева Ұ., Мұсабаев Қ. Түркістан археологиялық отрядының Хан ордасы территориясында 2008-2010 жж. аралығында жүргізген қазба жұмыстарының есептері. Түркістан. 2010. 9-10 б.

Тәжімұратов Ә. Шебердің қолы ортақ. Алматы: Қазақстан. 1977. 96 б.

Фазлаллах ибн Рузбихан Исфхани. Михман-наме-йи Бухара (Записки Бухарского гостя). Москва, 1976. 538 с.

REFERENCES

Akishev K., Bajpakov K., Erzakovich L. Otrar XVI-XVIII vekov po itogam raskopok 1971-1973 godov / Drevnosti Kazakhstana. Almaty, 1975, pp. 3-48 (In Russian)

Zhanibekov O. Zholajryqta. Almaty: «Rauan». 1995. 110 p. (In Qazaq)

Qazaq sovet entsiklopediyasy. Almaty.1974. 385 p. (In Qazaq)

Qazaqtyn etnografiyalıq kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn дәстүрлі zhujesi. Entsiklopediya. Almaty. 2012. 736 p. (In Qazaq)

Malinovskaya E.G. Shtab garnizonnyj, XIX v. / Svod pamyatnikov istorii i kul'tury Kazakhstana (Yuzhno-kazakhstanskaya oblast'). Red. kollegiya M.Kh. Asylbekov, K.M. Bajpakov i dr. Almaty, 1994, 368 p. (In Russian)

Margulan A.Kh. Iz istorii gorodov i stroitel'nogo iskusstva drevnego Kazakhstana. Alma-Ata: Izd-vo AN KazSSR, 1950. 121 p. (In Russian)

Mendiqlulov M. Qazaqstan arkhitekturasynyn XIX gasyrdagy zhane XIX gasyrdyn bas kezindegi sipaty zhoninde. Qazaqstan arkhitekturasy. Almaty. 1959. 155 p. (In Qazaq)

Rudenko S. Ocherk byta kazakov bassejna rek Uila i Sagyza. Antropologicheskie ocherki. Leningrad.1927, pp. 9-10 (In Russian)

Tuyaqbaev M., Oserov, Kumisbaeva U., Musabaev Q. Turkistan arkheologiyalyq otryadynyn Khan ordasy territoriyasynda 2008-2010 zh.zh. aralygynda zhurgizgen qazba zhumystarynyn esepteri. Turkistan. 2010, pp 9-10. (In Qazaq)

Tazhimuratov A. Sheberdin qoly ortaқ. Almaty: Qazaqstan. 1977. 96 p. (In Qazaq)

Fazlallakh ibn Ruzbikhan Isfakhani. Mikhman-name-ji Bukhara (Zapiski Bukharskogo gostya). Moskva, 1976. 538 p. (In Russian)

Автор туралы мәлімет: Байболов Берік Қыстаубайұлы – философия магистрі, «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы. Ғылыми зерттеу бөлімінің басшысы (161200, Әйтеке би 1 б., Түркістан қаласы, Қазақстан). ORCID: 0000-0001-5131-418X. E-mail: baybol81@mail.ru

Сведения об авторе: Байболов Берик Кыстаубаевич – магистр философии, Национальный историко-культурный музей-заповедник «Әзірет Сұлтан». Руководитель научно-исследовательского отдела (161200. Айтеке би 1б., Туркестан, Казахстан). ORCID: 0000-0001-5131-418X. E-mail: baybol81@mail.ru

Information about the author: Berik K. Baibolov – Master of Philosophy, National Historical and Cultural Museum-Reserve “Azret Sultan”. Head of Research Department (161200. Aiteke bi, 1b., Turkestan, Kazakhstan). ORCID: 0000-0001-5131-418X. E-mail: baybol81@mail.ru

Редакцияда тусті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 17.02.2026.

Рецензенттер мақилдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 03.08.2026.

Жариялауда қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 11.08.2026.

МАЗМҰНЫ

Ж.А. Орынбекова

ҚР Ұлттық Орталық музейі қорындағы XX ғ. басындағы мерзімді басылымдар:
тарихи жады мен деректік мұра 5

В.В. Павлик

Музей және заманауи музей үдерістері: «Қала сөйлейді» аудиоэкскурсиялық
жобасы негізінде қалалық кеңістікті білім беру ортасына
трансформациялаудың иммерсивтік тәжірибесі..... 14

Г. Атабаева

«Музейдегі жазғы мектеп» жобасы: жобалау және ұйымдастыру 21

Ғалия Теміртон

Музей заттарын ғылыми реставрациялау және консервациялауының қағидаттары,
әдістері және нормативтік-құқықтық негіздері жөнінде (Қазақстан Республикасы
Ұлттық орталық музейінің реставрациялық қызметі тәжірибесі негізінде) 32

Г.К. Шалабаева

Экспозиция оқиға ретінде: музей ортасының философиясы 54

Х. Абдурасулов

«Өркениеттілік миссиясының» тұрақты тарихи үгіт-насихат құралдары:
Ресей Түркістанда 64

А.Қ. Серік

Белгісіз тағдырлар: Шамгуновтар отбасының сталиндік қуғын-сүргін
жылдарындағы тағдыры..... 71

А.И. Бугарчев

Татарстанның Лаишев ауданынан табылған XIII ғ. мыс динарлар кешені..... 81

П.Н. Петров

«Жанқала» қалашығының жақын маңынан табылған XIII ғасырдағы
Алтын Орда дирһемдерінің көмбесі 88

Б.Т. Бағдаулетова

Дәстүрлі қазақ әдет-ғұрпындағы кілем және киіз бұйымдары 97

Б.Қ. Байболов

Қазақ этнографиясындағы дәстүрлі тұрақты баспаналар 108

СОДЕРЖАНИЕ

Ж.А. Орынбекова

Периодические издания начала XX века в фонде Национального
центрального музея РК: историческая память и документальное наследие5

В.В. Павлик

Музей и современные музейные процессы: иммерсивные практики и
трансформация городского пространства в образовательную среду
на примере аудиоэкскурсионного проекта «Город говорит»14

Г. Атабаева

Проект «Летняя школа в музее»: проектирование и реализация21

Галия Темиртон

О принципах, методах и нормативно-правовых основах научной реставрации и
консервации музейных предметов (на основе опыта реставрационной деятельности
Национального центрального музея РК)32

Г.К. Шалабаева

Экспозиция как событие: философия музейной среды54

Х. Абдурасулов

Устойчивые инструменты пропаганды «Цивилизаторской миссии»:
Россия в Туркестане64

А.К. Серик

Неизвестные судьбы: история семьи Шамгуновых в годы сталинских репрессий.....71

А.И. Бугарчев

Комплекс медных динаров XIII в. из Лаишевского района Татарстана81

П.Н. Петров

Клад золотоордынских дирхамов XIII века с ближайшей округи городища Дженкала88

Б.Т. Багдаулетова

Ковровые и войлочные изделия в традиционной обрядности казахов.....97

Б.К. Байболов

Традиционные постоянные жилища в казахской этнографии.....108

CONTENT

Zh.A. Orynbekova

Early 20th-century periodicals in the collection of The National Central Museum of the Republic of Kazakhstan: historical memory and documentary heritage 5

V.V. Pavlik

Museum and contemporary museum processes: immersive practices and the transformation of urban space into an educational environment through the «Gorod govorit» audio-tour project 14

G. Atabayeva

«Summer School at the Museum» Project: Design and Implementation 21

Galiya Temirton

On the principles, methods, and regulatory and legal framework of the scientific restoration and conservation of museum objects (based on the experience of the restoration activities of the National Central Museum of the Republic of Kazakhstan)..... 32

G.K. Shalabayeva

The exposition as an event: philosophy of the museum environment 54

Kh. Abdurasulov

Enduring instruments of propaganda for the civilizing mission: Russia in Turkestan 64

A.K. Serik

Unknown fates: the fate of the Shamgunov family during the years of stalinist repression 71

A.I. Bugarchev

Complex of copper dinars of the XIII century from the Laishevsky district of Tatarstan..... 81

P.N. Petrov

Hoard of Golden Horde Dirhams of the 13th Century from the Vicinity of the Jankala Hillfort 88

B.T. Bagdauletova

Carpet and felt products in traditional kazakh rituality 97

B.K. Baibolov

Traditional permanent dwellings in kazakh ethnography 108

БАС РЕДАКТОР:

Атығаев Нұрлан Әділбекұлы
тарих ғылымдарының кандидаты, профессор

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОР:

Темиртон Галия
PhD докторы

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Абдуллах Гюндоду, тарих ғылымдарының докторы, Анкара университетінің тілдер және тарих-география факультетінің профессоры, жалпы түрік тарихы бөлімінің меңгерушісі (Түркия).

Ахметжан Қалиолла Саматұлы, Қазақстан Республикасы көркемсурет Академиясының академигі, тарих ғылымдарының кандидаты, этнограф-қару зерттеуші (Қазақстан).

Әбіл Еркін Аманжолұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).

Кенжебаев Ғабит Қапезұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі Абай атындағы Қаз ҰПУ Тарих және құқық институтының директоры (Қазақстан).

Ғабитов Тұрсын Хафизұлы, философия ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің философия және саясаттану факультетінің философия кафедрасының профессоры (Қазақстан).

Жолт Биро Андраш, антрополог, профессор (Венгрия).

Жұматаев Ринат Серікұлы, PhD доктор, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің Тарих факультетінің археология, этнология және музеология кафедрасының меңгерушісі (Қазақстан).

Ишанходжаева Замира Райиымқызы, тарих ғылымдарының докторы, Мирзо Улутбек атындағы Ұлттық университетінің профессоры (Өзбекстан).

Картаева Тәттігүл Ерсайынқызы, тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің Тарих факультетінің археология, этнология және музеология кафедрасының профессоры (Қазақстан).

Петров Павел Николаевич, тарих ғылымдарының кандидаты, Ресей жаратылыстану ғылымдары академиясының профессоры (Ресей).

Подушкин Александр Николаевич, тарих ғылымдарының докторы, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің профессоры (Қазақстан).

Уәли Нүргелді Мақажанұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің бас ғылыми қызметкері (Қазақстан).

Файзуллина Галия Шаукетовна, тарих ғылымдарының кандидаты, «Тұран» университетінің Туризм және қонақжайлылық жоғары мектебінің қауымдастырылған профессоры (Қазақстан).

Харипова Рашида Ерiмқызы, PhD докторы (Қазақстан).

РЕДАКЦИЯ КЕҢЕСІ:

Қыстаубаева Айгүл, Төрежанова Набира, Белтенов Жасұлан,
Мякишева Ольга, Жайнақов Ерсiн, Балаева Арайлы, Жолбарыс Нұрсерiк

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Атыгаев Нурлан Адилбекович
кандидат исторических наук, профессор

НАУЧНЫЙ РЕДАКТОР:

Темиртон Галия
PhD доктор

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Абдуллах Гондугду, доктор исторических наук, профессор факультета языков, истории и географии университета Анкары, заведующий кафедрой общей истории Турции (Турция).

Ахметжан Калиолла Саматович, кандидат исторических наук, академик Академии художеств Республики Казахстан, этнограф-оружейник (Казахстан).

Абиля Еркин Аманжолович, доктор исторических наук, профессор (Казахстан).

Кенжебаев Габит Капезович, доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК, директор Института истории и права Каз НПУ им. Абая (Казахстан).

Габитов Турсун Хафизович, доктор философских наук, профессор кафедры философии и социологии факультета философии и социологии Казахского национального университета имени аль-Фараби (Казахстан).

Жолт Андраш Биро, антрополог, профессор (Венгрия).

Жуматаев Ринат Серикович, доктор PhD, заведующий кафедрой археологии, этнологии и музеологии факультета истории Казахского Национального университета имени аль-Фараби (Казахстан).

Ишанходжаева Замира Райимовна, доктор исторических наук, профессор Национального университета имени Мирзо Улугбека (Узбекистан).

Картаева Таттигул Ерсайыновна, кандидат исторических наук, профессор кафедры археологии, этнологии и музеологии факультета истории Казахского Национального университета имени аль-Фараби (Казахстан).

Петров Павел Николаевич, кандидат исторических наук, профессор Российской Академии Естествознания (Россия).

Подушкин Александр Николаевич, доктор исторических наук, профессор Южно-Казахстанского государственного педагогического университета (Казахстан).

Уали Нургелди Макажанович, доктор филологических наук, профессор, главный научный сотрудник Центрального государственного музея Республики Казахстан (Казахстан).

Файзуллина Галия Шаукетовна, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор Высшей школы туризма и гостеприимства университета «Туран» (Казахстан).

Харипова Рашида Еримовна, PhD доктор (Казахстан).

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Кистаубаева Айгуль, Торежанова Набира, Белтенев Жасулан,
Мякишева Ольга, Жайнаков Ерсин, Балаева Арайлы, Жолбарыс Нұрсерік

EDITOR-IN-CHIEF:

Nurlan A. Atygayev

Candidate of Historical Sciences, professor

SCIENTIFIC EDITOR:

Temirton Galiya

PhD

EDITORIAL BOARD:

Abdullah Gündoğdu, Doctor of Historical Sciences, Professor at the Faculty of Languages, History and Geography of Ankara University and Head of the Department of General History of Turkey (Turkey).

Akhmetzhan Kaliolla Samatovich, Candidate of Historical Sciences, Academician of the Academy of Arts of the Republic of Kazakhstan, ethnographer-gunsmith (Kazakhstan).

Abil Erkin Amanzholovich, Doctor of Historical Sciences, Professor (Kazakhstan).

Kenzhebaev Gabit Kapezovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of the Faculty of History and Law of Abay Kazakh National Pedagogical University (Kazakhstan).

Gabitov Tursun Khafizovich, Doctor of Philosophical Sciences, Professor at the Department of Philosophy and Sociology, Faculty of Philosophy and Sociology, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan).

András Zsolt Biro – anthropologist, Professor (Hungary).

Zhumataev Rinat Serikovich, PhD, Head of the Department of Archaeology, ethnology and museology, Faculty of History, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan).

Ishankhodjaeva Zamira Rayimovna, Doctor of Historical Sciences, Professor at the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek (Uzbekistan).

Kartaeva Tattigul Ersayinovna, Candidate of Historical Sciences, Professor at the Department of Archaeology, ethnology and museology, Faculty of History, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan).

Petrov Pavel Nikolaevich, Candidate of Historical Sciences, Professor at the Russian Academy of Natural Sciences (Russia).

Podushkin Aleksandr Nikolayevich, Doctor of Historical Sciences, Professor at South Kazakhstan State Pedagogical University (Kazakhstan).

Uali Nurgeldi Makazhanovich, Doctor of Philological Sciences, Professor, Chief Researcher at the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan).

Fayzullina Galiya Shauketovna, Candidate of Historical Sciences, associate professor of the Higher School of Tourism and Hospitality of the Turan University (Kazakhstan).

Kharipova Rashida Erimqyzy, PhD (Kazakhstan).

EXECUTIVE EDITORS:

Aigul Kystaubeva, Nabira Torezhanova, Zhasulan Beltenov,
Olga Myakisheva, Ersin Zhainakov, Balayeva Araily, Zhulbarys Nurserik

050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., Самал-1 ықшам ауданы, 44
Қазақстан Республикасының
Ұлттық орталық музейі
«MUSEUM.KZ» журналының редакциясы
Тел.: +7(727) 264 08 44
E-mail: museum.kz@mail.ru

050100, Республика Казахстан,
г. Алматы, микрорайон Самал-1/44
Национальный центральный музей
Республики Казахстан
Редакция журнала «MUSEUM.KZ»
Тел.: +7(727) 264 08 44
E-mail: museum.kz@mail.ru

050100, Republic of Kazakhstan,
Almaty, district Samal-1, 44
The National Central Museum of the
Republic of Kazakhstan
Editorial board of the journal «MUSEUM.KZ»
Tel.: +7(727) 264 08 44
E-mail: museum.kz@mail.ru